

82.3(2=Ки)кыр
О-69

Ж.К. Орозобекова

**МАНАСТААНУУ
БОЮНЧА
КУРСТУК ЛЕКЦИЯЛАР**

82.3(2=Ки)кыр
О-69

Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук
Университети
Экономика жана Финансы институту
Гуманитарлык жана табигый сабактар бөлүмү

Ж. К. Орозобекова

МАНАСТААНУУ
БОЮНЧА КУРСТУК ЛЕКЦИЯЛАР

Бишкек 2014

УДК 398
ББК 82.3 (2Ки)
О 69

*Экономика жана Финансы институтунун
60 жылдык юбилейине арналат*

Рецензенттер:

Кыргыз Улуттук Илимдер Академиясынын корреспондент мүчөсү филология илимдеринин доктору, профессор
Кыдырбаева Раиса Зайтовна

Экономика жана Финансы институтунун Гуманитардык жана табигый сабактар бөлүмүнүн башчысы философия илимдеринин кандидаты профессор **Байбосунов Карыбек Сынжыбекович**

Орозобекова Жылдыз Калмашевна

О 69 Манастануу боюнча курстук лекциялар. -Б.: 2014. -228 б.

ISBN 978-9967-32-038-3

Автордун кезектеги илимий өңүттөн жазылган "Манас" боюнча лекцияларында фольклордун спецификалык өзгөчөлүгүнүн алкагында "Манас" эпикалык чыгармасын жакындан таануу, өздөштүрүү үчүн бир катар керектүү темалардын тегерегинде чыгармачылык менен иштелген лекциялардын топтому кирди.

Лекциялык жыйнак манастануу предметин окуп жаткан ЖОЖдордун манастануу факультетинин, гуманитардык жана табигый факультеттеринин студенттерине, ушул адистиктен сабак берген мугалимдерге, аспиранттарга жана магистранттарга, ошондой эле кеңири масштабта "Манас" темасын сүйүүчү окурмандарга арналган.

О 4604000000-14

ISBN 978-9967-32-038-3

УДК 398

ББК 82.3 (2Ки)

© Орозобекова Ж., 2014

МАЗМУНУ

Алгы сөз ордуна автордон	4
Р.З. Кыдырбаева. Рецензия	6
К.С. Байбосунов. Рецензия	8
1-дарс. «Манас» дүйнөлүк маданияттын контекстинде	13
2-дарс. Манас жана манасчы.....	21
3-дарс. Манасчылык касиетиндеги түш көрүү	47
4-дарс. «Манас» эпосундагы мифологиялык жандыктардын жана тулпардын образы	65
5-дарс. Поэтика. «Манас» эпосунун поэтикалык структурасы	77
6-дарс. Поэтика. Эпикалык салттуулук.	129
7-дарс. Сагымбай жана Саякбай	139
8-дарс. «Манас» эпосундагы элдик оозеки чыгармачылыктын жанрларындагы элдик ой жорумдардын өнүгүшү.....	177
9-дарс. «Манас» эпосунун акыркы классикалык үчилтик варианты.....	191

АЛГЫ СӨЗ ОРДУНА АВТОРДОН

«Манас» эпосу элдик оозеки чыгармачылыкты таанууда эпикалык жанрга кирүүсү менен бирге спецификалык өзгөчөлүгү менен өзүнчө чоң илимдин чордонун түзүп турат. Эпостун мейкиндигинде тарых, маданият, тил, дин тематикаларынан сырткары ондогон илимдердин башаты, байланышы бар.

«Манас» боюнча кийин мурун объектиге алынып олуттуу проблемаларды көтөргөн чоң темалардан тартып, чакан темаларга чейин комплекстүү иштелип келе жатканы жана илимий процесс дайыма өсүү жолунда болуп, бир четинен белгилүү бир илимий деңгээлде каралган маселелер өз ордун таап турганы жакшы саамалыктыр. Учурда бул илимий монографиялар илимий изилдөөлөр негизги таянычыбыз болуп кызмат кылууда.

Акыркы он жыл ичинде манастануу илимин изилдөөнүн темалары кеңейип, актуалдуулугу артып, саясий экономикалык өнүгүү жолубузда улуттук идеологиянын булагы болуп, улам мезгил арымдаган сайын арышы арбып, академиялык изилдөөнүн объектисине айландыгы байкалат. Эгемендүүлүк жылдарында эпостун классикалык үлгүлөрүнүн академиялык, илимий басылмалары биринин аркасынан бири жарык көрүп баштады. Башка тилдерге үзүндүлөрү жана толук версиялары которулуп жатканы, жазма варианттарынын жаралганы, драматургия жанрында жазылышы, балдарга арналган кара сөз формалары ушул кыймылдын баардыгы манастануу илиминин өсүшүнө шарт түзөт.

Эгерде эпикалык маданиятты таануу боюнча дүйнөлүк практикага көз чаптырсак, эстондордун, финдердин «Калеваласы» бизден жыйырма отуз жыл

мурун эле мамлекеттик стандартка киргизилип окуу процессинде кичине класстардан жогорку класстын окуучуларына ошондой эле ЖОЖдорунда окулуп келет экен. Бизге кечээ гана кирип, окуй баштадык. Окуу усулдуктары, жамандыр жакшыдыр окуу куралдары, адистикке жараша программалар иштелип жаткан убак.

Фольклористика дүйнөлүк илимдердин арасында көп кырдуу ары татаал илим деп убагында А.Н.Веселовский, Е.Мелетинский, В.П.Аникин өңдүү академиктер айтып да жазып да келишкен. Ушул өңүттөн алганда «Манас» эпосунун табиятын ачып берүү өтө татаал экендигин моюнга алууга болот.

Маселен, иштелип чыккан лекциялык сааттарда бирдей тексттерди, бир нече ракурста, тематиканын алкагында колдондук. Бул көркөм текст стереотиптүүлүк эмес, тескерисинче оозеки тексттин спецификалык универсалдуулугун көргөзөт.

Манастаануу сабагы боюнча лекцияларды окуган сайын, кайсы тема керектүү, канткенде жеткиликтүү сапаттуу өтүү керек деген ойлордон улам айрым бир темалардын тегерегинде лекцияларды иштеп чыгууга аракет кылдык.

Ж.К. Орозобекованын «Манастаануу боюнча курстук лекциялары» аттуу илимий аналитикалык лекциялар жыйнагына

РЕЦЕНЗИЯ

Акыркы мезгилдерде «Манас» эпосун, илимий багытта өнүктүрүү, коргоо сактоо боюнча мамлекет тарабынан атайын мыйзам чыгып, манаस्ताануу сабагы ЖОЖдордун мамлекеттик стандартына кирип окулуп жатат. Буга керектүү жогорку деңгээлдеги окуу китептери, хрестоматиялар, окутууга типтүү программалар иштелип чыгышы керек экени башкы маселе. Алардын алгачкылары жарык дагы көрдү. Ушул алкактан алганда Ж.К. Орозобекованын чыгармачылык менен айрым бир темаларды иштеп чыкканы мезгилдин талабына туура келет.

Ж.К. Орозобекова манаस्ताануу илиминде көп жылдардан бери изденип, багыттуу бир темалардын алкагында иштеп келе жаткан адис. Колубуздагы жыйнак дагы ошол аракеттердин негизинде жазылган. Аны аныктап турган жагдайы лекциялык сааттардын темасына ылайык көркөм тексттин, адабияттардын колдонулушунда: фольклорист окумуштуулардын керектүү омоктуу ойлоруна таянып, цитаталардын ыктуу пайдаланылганында; батыш, чыгыш окумуштуулардын пикирлерин манастын проблемаларына тарта алганында, лекциянын мазмунуна сыйдырууга болгон аракетинде көрүнүп турат.

Бул жерде каралган: Эпостун дүйнөлүк маданияттан алган ордун, манасчынын табиятын, портреттерин, варианттардын окшоштугун, айырмачылыгын, оозеки поэтикалык ыкмалардын колдонулушун, мифологиялык образдар системасын, манаस्ताгы философиялык ой жорумдардын өнүгүшү өндүү бир катар темаларды фольклордун спецификалык өзгөчөлүгүнүн негизинде ачып бере алган.

Жаңы бир көз караш менен эпикалык чыгарманын катмардуулугун поэтикалык структурасын ачып, эпос-

тун ички сюжеттик композициялык түзүлүшүндөгү баштапкы диний түшүнүктөр менен, андан да мурунку культтук мааниге ээ болгон символдук элементтердин сакталышынан тартып карап, аны аудиториялык контингентке ылайыктап, жөнөкөй тил менен түшүндүрүүгө аракет кылганы байкалат.

Мындан сырткары өзүнүн көп жылдык тажрыйбасынын негизинде эпикалык текстти жазып алуунун жолдору, тексттин үстүндө иштөө кандай процессте өтө тургандыгын манасчы менен тыгыз иштешүү кандай болорун айтып бергени, келечекте манас изилдөөчү адистер үчүн пайдалуу деп ойлойм.

Эскертүү иретинде айтаарым, ушул лекциялык жыйнактын ичинде азыркы манасчылардын эпостун бүгүнкү күндө жашап жатышындагы ролу, өткөндүн эпикалык мурасын пропагандалоодогу мааниси кандай ушул тууралуу тема киргизсе болмок экен.

Биздин оюбузча «Манас» эпосун ар тараптуу изилдөө жана аны жогорку окуу жайлардын адистигине карай жеткиликтүү кылып берүүгө болгон аракет жаман эмес, колдоого арзырлык деп ойлойбуз.

**Р.З. Кыдырбаева, филология илимдеринин
доктору, профессор
КУИАнын корреспондент-мүчөсү**

**Ж. К. Орозобекованын “Манастаануу боюнча
курстук лекциялары”
аттуу илимий-методикалык нускамасына¹**

АРНАЛУУ РЕЦЕНЗИЯ

Кыргыз элинин маданий сыймыгы экендиги талашсыз, Ч.Айтматов айткандай, “дүйнөлүк руханияттын туу чокусу” делип даңазаланган “Манас” дастанын таанытууда көп эмгек сиңирип келе жаткан белдүү Манас изилдөөчү Жылдыз Калмашевна Орозобекованын окуу-усулдук илимий-нускамасын жалпы жогорку окуу жайларынын окутуучу-профессордук жамааттарына сунуштап жатып, бул эмгектин маани-маңызына окурмандардын көңүлүн бурууга ниеттендик.

Ж.К.Орозобекованын аталган эмгеги анын көп жылдык илимий-нускалуу иштеринин натыйжасы болуу менен, жогорку окуу жайларынын студенттерине табылгыс казына болуп эсептелет. Авторго шилтеме: *“«Манас» эпосу элдик оозеки чыгармачылыкты таанууда эпикалык жанрга кирүүсү менен бирге спецификалык өзгөчөлүгү менен өзүнчө чоң илимдин чордонун түзүп турат. Эпостун мейкиндигинде тарых, маданият, тил, дин тематикаларынан сырткары ондогон илимдердин башаты, байланышы бар.*

«Манас» боюнча кийин мурун объектиге алынып олуттуу проблемаларды көтөргөн чоң темалардан тартып, чакан темаларга чейин комплекстүү иштелип келе жатат. Кандай болгон күндө да илимий процесс дайыма өсүп жолунда болуп, бир четинен белгилүү бир илимий деңгээлде каралган маселелер өз ордун таап турганы жакшы саамалыктыр. Учурда бул илимий монографиялар илимий изилдөөлөр негизги таянычыбыз болуп кызмат кылууда.”

¹Биз Ж.Орозобекованын эмгегин талдоодо “Нускама” деген дефиницияны бул жерде атайын бердик. Себеби, нускоочулук, инструктордук жана методикалык маанидеги кеңири маанилүү эмгек жазылыптыр.

Автор дүйнөлүк маданий мурастарды терең билген адис катарында, “Манас” эпосуна комплекстүү илимий көз караштарды санжаптык (системалык) жалпылоого жетише алгандыгы – бул илимий нускаманын тереңдигин айгинелейт. Батыш-Чыгыш музыкалык, эпикалык, мифтик жана салттуу маданий дөөлөттөрүн “Манас” эпосунун айланасында карай билиш – зор окумуштуулук касиеттен кабар берет. Жалпы адамзамтка тиешелүү маданий мурас катары калыптанган “Манас” эпосу биздин студенттерибизге рухий казына болуп берерин автор ынанымдуу далилдей алгандыгы кубандырат.

“Манас” эпосу менен манасчылык касиет-өнөрдү талдап жатып, автор улуулукка төнгөн сөз маданиятынын ролун кашкайта көрсөтө алган. Кыргызга белгилүү манасчыларды хроникалык гана санап берүү эмес, ошол залкарлардын инсанаттык жана айтуучулук² касиеттерин ачып берген автордун эмгегин синтезатордук керемет катары караса болот. Көп кырдуу болгону менен, тили жатык, түшүнүүгө оңой нускама манасчылыктын сырларын сулпунан да, майдалап да түшүндүрүп бере алган. Азыркы кезде ар нерсени түкшөмөлдөп, үстүртөн жоруптаган илимий макалалар да жок эмес, себеби, андай авторлор предметтин, изилдөөгө дуушар болуучу объектинин тереңине сүңгүп кире албагандыктан болгон өкүнүчтүү чалагайымдык.

Ал эми Ж.К. Орозобекованын методикалык нускамасы илимий тереңдик менен айкалышып, автордун компетенттүүлүгүн айгинелеген нерсе. “Манас” деген санжаптык түшүнүм – космикалык, эпохалык-тарыхий жана көркөмдүгү теңдешсиз сөз бермети экендигин автор негиздеп бере алган. Ал сөздүн этимологиялык жана философиялык таржымалын айтуучулук

²Айтуучулук – төкмөчүлүк, жомокчулук жана аян алуучулук сыйкыр касиеттердин жогорку деңгээлдеги туундусу катары кароого болот. Ошондуктан “Манас” айтуучулук – табияты жагынан өзгөчө карала турган кубат жана руханий дарамет катары караса болчудай. Ж.К.Орозобекованын жетишкендиктеринин бири да ушул.

касиети менен байланыштырып, “Манасты”, манасчылыкты жана сөз кудуретин катмар-катмары менен ача алган эмгек жарата алган десек жаңылышпайбыз.

Аян алуу жана түш көрүү окуяларынын аркасынан “Манас” айта баштоо эпостун энергиялык-информациялык феномен экендигинин далили экендигин автор эң жөнөкөй сөз каражаттары менен сонун далилдей алган. Бул да болсо, студенттер эпосту аңдап түшүнүүсү үчүн үчүн жакшы жардам. Ар бир манасчынын түш көрүү сыйкырлары өз алдынча болот тура. Муну менен автор манасчылык жолдун дагы бир кайталангыс көрүнүшү экендигин айкындай алган.

Батыштын тарыхчылар, адабиятчылары, филологдору менен цивилилогдору белгилеп келишкен мифтик аң-сезимдин терминдери катары кабыл алынган “анимизм”, “тотемизм”, “антропология” сыяктуу сырттан кабылдаган, тоңдоосун нерселер, биз үчүн “эски малдын көзүндөй” жүрөккө жакын кубулуштар экен. Авторго шилтеме: *“Миф синкреттүү жанрдык форма (түр) болуусу менен бирге анын предметтери (диний түшүнүктөр, жаратылыш кубулуштары, космогониялык символикалык элементтер, стихиялар, жан жаныбар, канаттуу куштар) эпиканын табиятына ылайыкадамдын акыл эсинин кабылдоосуна жана фантазиясына жараша келип чыккан.*

Адамдын социалдык, турмуштук кыймылынан, реалдуу жашоосунан, же ошол коомдун окуяларынан азыктанган ой, кыял, фантазиянын негизинде, ашкерө сүрөттөгөн кубулушту-миф десек болор. Маселен, элдик оозеки чыгармалардын кайсы гана жанрын, (мифэпикалык жанрга кирет) жанрдык түрлөрүн албайлык мифтик элементти таба алабыз”.

Миф боюнча гана калбастан, элдин кулк-мүнөзүн таасын чагылдырган, аң-сезимдин жогорку баскычына чейин жетелеген жомокчулук өнөрү, бийик этикалык, эстетикалык жана философиялык мааниге ээ. Фольклористика теориясындагы мифке карата болгон ар кыл көз караштарды салыштырып гана тим болбос-

тон, автор мифтин эпикалык сюжетти байыткан негизги каражаттардын бири деген жыйынтыкка келген.

“Манастын” поэтикасы да өзгөчө көңүл бура тарган темалардан. Муну жакшы сезе алган автор өзү жазгандай, «Манас» эпикалык чыгармасы тууралуу фольклористика илиминин айдыңында кылым карыткан мезгилдердин аралыгында фундаменталдуу түрдө илимий базасы түзүлдү десек жаңылышпайбыз, бул тууралуу көп эле айтылып да, жазылып да келет. Деги эле поэтиканын касиети – анын энциклопедиялык маанисинде. Турмуштун ар кыл жагдайлары, адамдын акыл-сезим табияты – эпосто кулк-мүнөздөр жана кагылышуулар аркылуу айтылып, уламадан уланып келе жатат. Автор жазат: *“Ыр саптары антикалык доордун элементтеринин трансформациясын көргөзүп жатат.*

Эми, Манастын классикалык портретине кайрылсак:

Алтын менен күмүштүн

Ширөөсүнөн бүткөндөй,

Айың менен күңүңдүн

Бир өзүнөн бүткөндөй,

Бети түктүзү кара жер,

Жердигинен түткөндөй, - деген салыштыр-

малуу поэтикалык саптардын мааниси байыркы солярдык жана лунардык культка алып барат. Эпикалык баатырдын образындагы сакралдуулук, өзгөчө касиет дагы улам жогорудагыдай саптар менен ширелишкен шекилдүү. Ушундан улам Манастын образын пантеондук деңгээлге көтөрүлгөнү көрүнөт”.

Эзотерикалык жана тарыхый сүрөттөмөлөргө келсек, табигый төрт стихиянын адамдын тагдырына тиешелүү жактары көркөм сүрөттөлүү менен катар, адамдын мүнөзүнүн да эволюциясы көрүнөт. Муну Ж.Орозобекова дасыккан илимпоз катары чебер изилдеп, кылдат тыянактарга алып келип, керектүү методикалык нускама түзө алган.

Кайталоо, салыштыруу жана адабий аллитерациянын стильдик маңыздары кыргыздын оозеки элдик

чыгармачылыгында жана өзгөчө поэтикалык феномен “Манаста” абдан өнүккөн. Ошондуктан бул каражаттардын мааниси боюнча автор орчундуу эмгек жаратып, автор жалпы окурмандар, ЖОЖдор үчүн эң керектүү илимий-методикалык эмгекти сунуштап олтурат.

Карыбек Байбосунов,
философия илимдеринин кандидаты,
Ж.Баласагын атындагы КУУнун экономика жана
финансы институтунун гуманитардык жана табигый
сабактар бөлүмүнүн башчысы.

1-дарс. Обзордук лекция (2 саат)

**Тема: «Манас» дүйнөлүк маданияттын
контекстинде**

План:

1. Дүйнөлүк маданий мурастар жөнүндө түшүнүк
2. «Манас» эпосунун дүйнөлүк маданияттын үлгүсү

Колдонулган адабияттар:

1. Манас энциклопедия. 1-2 томдору.-Бишкек, 1995.
2. С. Каралаевдин, Ш. Азизовдун варианттары боюнча «Манас», «Семетей», «Сейтек» үчилтиги. –Бишкек, 2013-2014.
3. Всемирная история. Энциклопедия. Том 6' /Под редакцией Н.А. Смирнова - Москва: Издательство социально-экономической литературы. 1959 - с.830
4. Шедевры мирового искусства / Под редакци О. Сахнюка. - М: Аванта., 2009, 189.
5. Древнескифские сокровища. –М: Архетип. 2003. 218.
6. Эвелина Штурман.70 шедевров мирового искусства. - М. изд: БММЗАО. 2010., 198.
7. Иоганн Себастьян Бах. - Лейпциг: Берлинская певческая академия. 1904 / перевод. – Москва, 2000. 3-9 бб.

Адамзаттык маданий мурас- деген өтө кенен түшүнүк. Анын алкагындагы маданий үлгүлөр адамдын акылынан, колунан жаралган нерсенин кандай гана түрү болбосун жер жаралгандан берки жашоодогу бүтүндөй адамзат баласынын тарых изин белгилүү бир деңгээлде чагылдырып турат. Тарыхта канча деген доорлор өттү, ар бир доор өзүнүн изин тигил же бул формадагы мурастарында калтыруу менен кийинки урпактарына эстафета кылып калтырып жүрүп олтурду. Канчалары биздин заманыбызга жетпей түп орду менен жок болду.

Бир нерсе өзгөргөн жок, ал адам ар дайым артка кылчайып, өткөндүн тарыхынан, бабалардын жасап кеткен иштеринен, айтып кеткен акыл ой мурастарынан азыктанып, кайрадан жаңыртууга, аларды табууга аракеттенип жашап келет.

Айталык, кээде биз убагында түйшөмөлдөбөгөн, сезбеген, анчейин маани бербеген нерселердин маңызын өткөндүн барактарынан, даректеринен жазылып калган саптарынан издерин табабыз. Маселен: ойдун тереңдигин, сөздүн күчүн, тилдин жандуулугун, акылдын уюткусун, сабырдын, чыдамкайлыктын, көтөрүмдүүлүктүн, калыстыктын, көрөгөчтүктүн, эс тутумдун, дегеле өнөрдүн чексиздигин, көөнөрбөстүгүн, баалуулугун. ж.б.

Ошентип өнүгүүнүн жолунда, улам илгерилеген сайын адамдардын аң сезими кеңейип жүрүп олтурган, биз артка кылчайып бабалардын жасаган иштерине тан берип, суктанып, андан сабак алып, акты караны ажыратып калчап, акыл уюткусуна таяныч кылып, ага ыктап, андан көйгөйдөгү нерсенин давасын таап, аны аздектеп тутуп улам кийинки муунга билгенибизди үйрөтүп, өзүбүз да үйрөнүп жашап келебиз.

Кыргызда бир жакшы кеп бар: «Өткөн өмүр качкан кийиктин көлөкөсүнчө жок», - деген. Ар бир пенде көз ирмемдеги өмүрдү өз алдынча, алынын келишинче, акылынын жетишинче пайдаланып, тынымсыз түйшүк, күрөш менен алектенип жүрүп олтуруп жашап өтөт. Аз убакыт ичинде пайдалуу бир нерсе жасап калууга шашабыз. Жөнөкөй эле мисал, көпчүлүк учурда өтө баалуу нерселерди ийине жеткире изилдей албай, маданий мурастарды коргой албай, баркына жете билбей, кадырлай албай, анын маанисин түшүнбөй калганга өкүнүп калмайбыз бар.

Белгилүү культуролог Эвелина Штурман «70 шедевров мирового искусства» деген илимий популярдуу эмгегинде ЮНЕСКОго катталган дүйнөлүк адамзаттык мурастардын үлгүлөрү тууралуу кенен сөз кылат.

Автор бул эмгегинде мезгилдин ар катмарында жаралган маданий үлгүлөрдүн жалпы адамзаттык маа-

нисин чечмелеп жазат. Мейли ал живопись болобу, же байыркы шаарлардагы укмуштуудай архитектура-лык скульптуралык ансамбльдары болобу, же байыркы чыгыш элдеринин искусствосубу, антикалык маданиятты, Орто кылымдагы Европанын маданиятыбы, диний ыйык предметтердин элементтериби, искусствонун кайсы гана түрү болбосун, айтор кандай гана жанрдын түрү болбосун жалпы адамзаттык мааниге ээ маданий дүйнө экендигин жазат. Маданий үлгүлөр адамдардын рассасына, динине, тилине карабай искусствонун улуу рухуна бириктирип турары айтылган. Мындай баалуулуктар тууралуу системага салынган терең мазмундуу эмгек кимди болсо кызыктырбай койбойт.

Чыны менен эле жан дүйнөнүн азыгы болгон адамзаттык маданий мурастардын тарыхына үнүлүп көргөндө: архитектура, живопись, көркөм чыгармаларлардын түрдүү жанрларындагы үлгүлөрү руханий дүйнөдү толтурары бышык. Анда алардын айрымдарына токтолуп өтөлү:

Биз Египеттин б.д.ч III кылымдарына таандык деп болжолдуу белгиленген (мындан дээрлик эки миң жыл илгери жер жүзүнөн жок болгон) алардын изин чагылдырып турган Гизадагы Хеопс, Хефрена, Микерина фараондоруна арналган пирамидаларынын, азыркы учурда тарыхый эстеликтерге айлангандыгына күбөбүз. Алар жөнүндө кызыгып окуйбуз, барып көрүүгө мүмкүндүк болбогон менен китептерден, сүрөттөрдөн, илимий эмгектерден таанышабыз.

Мисалы, Вавилондогу ассириялык Семирамид атуу канышанын атынан калган асма багы (Висячие сады Семирамиды), же Мардуку кудайга тургузулган Вавилондогу мунара; Римдиктердин Колизеи, Нимруддагы кан сарайлар (1853); индустардын Чолу династиясынан калган (XI-XII) Танджавурадагы Минакши храмдары, Капитель колонналары; XII-кылымдарда индияны багындыргын Улуу Моголдор империясынын мусулмандары өкүмдарлык кылып турган кезде салынган Шах-Джахандын тушундагы Тадж-Махал; индус-

тардын Хармандир алтын сарайы; Пекиндеги Неба Тяньянь храмы, Миландагы эң атактуу Милан соборун алсак, (1386-1906) ал кызыл мрамырдан эң узак убакытта (500 жыл бою) салынган, мындай укмуштуудай шедеврдин салынып бүтүшүнө 180 ден ашуун архитектор, скульпторлор (зодчие) тартылган ж.б мына бул сыяктуу сан жеткис улуу мурастарды биз курганыбыз жок, бирок литографияларды көргөндө, окуганда маданий дүйнөң байыйт, таң каласың, адамзаттын акылы жетпеген не бар деп ойлойсуң.

Археология тарыхынан алсак, атактуу Гомер айткан «Илиада» поэмасындагы Троянын окуяларынын изине түшүп, анын тарыхый реалдуулугуна ишенип, археологиялык казууларын эң алгачкылардан болуп баштаган немец улутунан чыккан Генрих Шлиман атуу улуу археолог болгон экен.

Ал илимий гипотезаларга таянуу менен археологиялык иликтөө казууларын Түркиянын түндүк батышында жайгашкан Гиссар бөксө тоолорунан тартып казып жүрүп олтуруп, шаардын ордун таап, андан да Троялардын падышасы Приамга таандык алтын, күмүш, жезден жасалган буюм тайымдардын миңдеген түрлөрүн тапкан, бул 1873-жыл болгон. Ошол күндөн ушул күнгө чейин уникалдуу табылгалар илим үчүн пайдасы зор болуп, адамзаттын улуу мурастарынын катарында сакталып келет.

Ал эми биздин бабаларыбыз байыркы скифтердин тарыхына кайрылсак, Кара деңиздин жээгине Азиянын талааларынан барган элкин уруулар укмуштуудай маданий мурас үлгүлөрүн калтырганын билебиз. Мисалы, илимпоздор байыркы скиф көрүстөндөрүнөн табылган улуу көчмөндөрдүн алтындан, күмүштөн, колодон, жезден жасалган буюм-тайымдардын жасалыш технологиясына таң калышып сырын чечмелеп бүгүнкү күндө да изилдеп жаткандары кызыгууну жаратпай койбойт.

Алардын ондогон кайталангыс үлгүлөрү (Венгриянын аймагынан табылган скифтердин алтындан жасалган бугунун башы, аскердин айкели, падышанын

алтын таажысы, ар кандай оймолордун сүрөттөрү, символикалык белгилер, кумура ж.б.) бул табылгалар Европанын, Россиянын музейлеринде турганы жалпы адамзаттык мурастардын катарын толуктаганы далай жолу белгиленген. (Древнескифские сокровища. –М: Архетип. 2003-ж.)

Музыка дүйнөсүнө келсек, немецтердин атактуу композитору Иоганн Себастьян Бахтын чыгармачылыгына карасак, барокко эпохасынын өкүлү өз мезгилинде классикалык музыканын салабаттуу жанрларындагы (операдан башка жанрларынын бардыгына) арналган миңден ашуун шедеврлерди жараткан адам. Өзгөчө органдык музыкалары ушу күндө да чиркөөлөрдө тынбай жаңырып турат экен. Ал 1685-1750-жылдары жашап өткөн болсо да өзүнөн кийинки композиторлорго таасири күчтүү болгондугун белгилешет. /Иоганн Себастьян Бах.-Лейпциг:Берлинская певческая академия. 1904. /перевод. – Москва, 2000. 3-9 бб.

Ал эми Вольфганг Амадей Моцартты кимдер билбейт, ал дүйнөлүк музыка дүйнөсүнүн генийлеринин бири. Орустун улуу жомокчусу акын А. С. Пушкин «Моцарт жана Сальери» аттуу трагедиясында: «Какая глубина! Какая смелость, и какая стройность!» үч эле сөз менен Моцарттын музыкасындагы кылдаттыкты, тереңдикти белгилейт.

Ал эми П. И. Чайковский «По моему глубокому убеждению, Моцарт есть высшая, кульминационная точка, до которой красота досягала в сфере музыки. Никто не заставлял меня плакать, трепетать от восторга, от сознания близости своей к чему-то, что мы называем идеал, как он. В Моцарте я люблю все, ибо мы любим все в человеке, которого мы любим действительно. Больше всего «Дон-Жуана», ибо благодаря ему я узнал, что такое музыка». Бул жерде улуу таланттардын бир-бирине эле агынан жарылып берген баасы эмес, ошол эле убакытта адамдын ийгилигин кубаттай билген адам баласынын ички табиятындагы улуу маданият жатат. Моцарттын «Турецкий

марш» пьесасы адамзаттын калың катмарына сиңип кеткендиктен биз элдик музыка сыяктуу, шедевр катарында сүйүп угабыз.

Ал эми Чайковскийдин чыгармалары дүйнө жүзүндө ойнолуп, орус классикалык музыкасынын шедеври деп табылган. Орус адабиятынын классиктери Л. Толстой, А.С. Пушкин, Н.В. Гоголь, А.П. Чехов, М.Ю. Лермонтов, Н. Некрасов ж.б. өңдүү залкарлардын жараткан чыгармалары көөнөрбөс адабий мурас болуп жалпы адамзатка кала берди.

Ал эми көчмөн цивилинен сөз кылсак, кандай улуу мурастар калды. Улуу көчмөндөрдөгү кайталангыс мурастарынын бири сөз искусствосу. Түндүк Сибирь, Түштүк Сибирь, Борбордук Азия жана Орто Азия чөлкөмдөрүн мекендеген улуу элдерде эпикалык мурасы биринчи орунга чыга келет.

Адамзаттын дүйнөлүк руханий маданий чыгармалары канчалаган мезгилдер аралыгындагы тарыхый сүртүмдөрдү өзүнө сиңирип, бир кездерде эпикалык дүйнөнүн кылка өнүккөнүн көргөзүп турганына күбө болобуз.

Буга далил иретинде Гомердин «Илиада», «Одиссея», Вергилийдин «Энеида», аккад-шумерлердин «Гильгамеш», индустардын «Махабхарата», «Рамаана», тибет, монгол, бурят версиясындагы «Гэсэр», азербайжан, түрк, түркмөн версияларындагы «Гороглу», калмактардын «Жангар», якуттардын «Нюргун Боотур Стремительный», «Манас» ж.б. толуп жаткан улуу мурастарды атоого болот.

Бул чыгармалардын сюжеттик композициясына поэтикалык структураларына карсак: сюжет, композиция, стиль, тема, мотив, дегеле оозеки маданияттын өзүнө гана таандык поэтикалык синтаксиси, форма жана формулалар боюнча кайсы бир деңгээлде эпикалык дүйнөдөгү типтүүлүктү да көргөзө алат.

Мына ошол көрүнүштүн өзү эле байыркы мезгилдерден адамдар көчмөнчүлүк коомдо бир-бири менен байланышып, биринин укканын бири эске тутуп калуу, коммуникативдүү жолу менен оозеки маданият-

ты өнүктүргөндүгүнүн ачык күбөсү. Муну менен биз бир кездерде коңшу жашаган улуттар, этностор, уруулар кандайча тараган, бир-бирине канчалык жакын, элдик салттар, ишенимдер кандайча келип чыккан, эмне үчүн ушул кезде да байыркы ишенимдер, түшүнүктөр жок болуп кетпей салттарыбызда сакталып калган деген түмөн түрлүү суроолорго жооп алабыз. Бир сөз менен айтканда эпикалык доор өткөндүн тарыхый басып өткөн жолун чагылдыруу менен алар жөнүндө кабардар кылып көптөгөн маалыматтарды берет.

Албетте улуу мурастардын баарысын ар бир элдин ичинен чыккан чыгаан таланттары гана жаратып, сактап келүү жөндөмүнө ээ болушкан, алар азыр да ошол салттуу өнөрдү тутуп колдон чыгарбай келе жатышат. Эпосту айтып жаткан манасчы, Египет пирамидасы чечилбеген түпсүз туңгуюк купуя сырга чулгангандай эле, касиети ачылбаган сырдуу жан, уникалдуу руханий байлыкты алып жүргөн, көөнөрбөгөн салттуулукту сактаган жаратман уникал. Убакыт аралыгында канча деген варианттар жаралды, ушул заманыбызга чейин алардын ар бири «манасчы» катары элдин элегинен, чыгармачылыктын сыноолорунан өтүштү.

Манастын рухун көтөрүп жүрүү ар кимге эле бериле берчү табият эмес экен, буга тандалмалар гана чыдап, аздектеп каларын мезгил көргөзүп олтурат. Кылымдар арасында мыктынын мыктылары келип чыныгы өнөрдүн сересин багындыра алышкан.

Албетте азыркы технологиянын өнүккөн чегинде бул сейрек көрүнүш. Дегеним, маселен батыш элдеринде байыркы фольклордук үлгүлөр жок болуп дагы кеткен, жок болуп кетүүнүн түрдүү себептери бар. Кайсы бир деңгээлде мындай өнөрлүү сейрек таланттардын ар бири өз заманынын летописеци сыяктуу рольду ойноп, улам өзүнөн кийинки муунга эстафетасын өткөрүп салтты улап келет. Кандай деп айтсак да, «Манас» эл оозунда жандуу жашап, манасчы доорлорду улап ага данакер болуп, бизге эң аялуу жана баалуу маданиятыбызды тигил же бул формада сактап келе жатканы негизги олжобуз.

Манасчы - жалпы адамзатка таандык кайталангыс байыркы оозеки маданий поэтика үлгүсүн жараткан жаратман, оозеки поэзиянын салттуулугун сактаган адамзаттын улуу генийи, ошол күчү, касиети, дарамети менен, «Манас» феноменин жогорудагыдай улуу адамзаттын көөнөрбөс маданий мурастарынын тарыхында калтырууга жетишти.

Ошентип учурда «Манас» үчилтиги узак мезгилдер аралыгында калыптанып, маани-маңызы тереңдиги, уникалдуулугу бааланып, дүйнөлүк адамзаттык маанидеги маданий мурас катары ЮНЕСКАнын түбөлүк тизмесине киргизилип олтурат. Кийинки лекциябыз «Манасты» жалпы адамзатка тартуу кылган манасчы феноменине арналмакчы.

2-дарс. Обзордук лекция (4 саат)

Тема: Манас жана манасчы

План:

1. «Манас»
2. Манасчылар жана алардын типтери
3. Манасчылык касиет

Адабияттар:

1. Асанканов А., Бекмухамедова Н. Акыны и манасчи – создатели и хранители духовной культуры кыргызского народа. – Б., 1999.

2. Байгазиев С.О. Манастаануу: ЖОЖдордун студенттери үчүн. –Б., 2004

3. Байбосунов К. Нациогенез кыргызов новой эпохи /Интегральное исследование современного национального образования/.-Б: Турар, 255-стр.

4. Жумалиев К., Жумалиев М. Легендарлык ырчылар жана жомокчулар. –Б., 1994.

5. Калчакеев К. «Манас» эпосунун түштүк варианттары. –Жалал-Абад, 2002.

6. Кыдырбаева Р.З. Мезгилдер, муундар жана манасчылар. –Б., 2004.

7. Кыдырбаева Р.З. Сказительское мастерство манасчи. –Ф., 1984.

8. Кыргыз адабиятынын тарыхы «Манас» жана манасчылар. Фольклористика. II том 2-басылышы. А.Акматалиевдин жалпы ред.астында. –Б., 2004

9. Лорд А.Б. Сказитель. –Л., 1994.

10. «Манас» энциклопедиясы.-Бишкек.

11. Мусаев С. Манастаануу илиминин тарыхы. – Б., 2000.

12. Мусаев С. Эпос «Манас». –Ф., 1979.

13. Орозобекова Ж.К. Айтуучулук өнөрдүн тарыхый өсүп өнүгүү жолу. –Б., 2003.

14. Обозканов А. Төкмөлүктүн башаты, калыптаануу этаптары жана конкреттүү табияты, –Б., 2006

15. Путилов Б.Н. Эпическое сказительство: Типология и этническая специфика. – М., 1997.

16. Рахматуллин К. Творчество манасчи. // Китепте: «Манас» – героический эпос киргизского народа. – Ф., 1968.

17. Тайлор Э. Первобытное мышление. – М., 1989.

18. Турсунов Э.Д. Возникновение баксы, акынов, сэры и жырау. – Астана, 1999.

19. Улуу манасчы Сагымбай. Казалдар, эскермелер, иликтөөлөр, түзгөндөр: М.Төлөмүшев, Ш.Дүйшеев. – Б., 1992.

Дүйнө жүзүндө жашаган адамзаттын ар биринин, тилине, улутуна карабай элдик оозеки чыгармаларынын кайсы бир жанрлары, кайсы бир доорлордо жаралып абалтан оозеки формасында гана өнүгүп келгендиги бардыгыбызга белгилүү. Алгач элдик оозеки чыгармалардын үлгүлөрү жамакташкан төрт сап ыр формасынан тартып өнүгүп жүрүп олтуруп, көлөмдүү эпикалык чыгарманын деңгээлине көтөрүлүп, жетилип жаралганга, калыптанганга чейин фольклордун майда: макал-лакап, санат, насыят, терме, үлгү, керээз, жоктоо, кошоктордон тартып, миф жана легенда, жомок формалары жаралгандыгы жана элдин каныжанына сиңе баштагандыгы белгилүү. Кийин барабара, мындай жанрдын түрлөрү эпикалык чыгарманын канондук сюжетинин калыптанышына түздөн – түз өбөлгө болгон компоненттер экендигин көрөбүз.

Сюжеттик композициялык курумда окуялардын мазмундук маңызына караганда, бул өңдүү оозеки чыгармалардын жанрларынын түрлөрү, бир-бирине жалгашып логикалык ой туюм менен мазмундук жактан бир-бирин толуктап жүрүп олтуруп окуянын андан ары уланышына, эпикалык чыгарманын толук канду калыптанышына көмөк берген. Ошентип «Манас» эпосу кичине булактан башталып, чоң дайрага кошулуп, андан океанга айланып кылымдарды карыткан, тарыхка бай, узак доор сүрүп келген (ушул убакыт аралыгында кандай кыйынчылыктарга коопту

мезгилдерге кабылган) кыргыз элинин улуу маданиятынын көөнөрбөс мурасы болуп калды.

Баса белгилей кете турган маселе, узак убакыт аралыгында ар бир доордун тушунда жарык жылдыздай жанган мыкты, таланттуу өз заманынын манасчылары болгондугу. Эл, ал таланттардын оозунан «Манас» эпосун жан дүнүйөсү менен угуп, аны менен таанышып, чыгарманын ички табиятына сүңгүп кирүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болуп, абалтан бери кан-жанына сиңирип, оозеки угуу маданиятын үйрөнүп ага көнүп келген.

Манасчы-улуу көчмөндөрдүн рухий дөөлүтүн жаратып эле тим болбостон, мезгилдер аралыгында аны сактап алып жүрүп, улам кийинки урпагына оозеки түрүндө салттуу вариантты жеткирип, дегеле көркөм мурас менен адамзаттын философиялык ой туюмунун тереңдигин, баалуулугун эпикалык дүйнөдө чагылдыра билген уникалдуу феномен, десек жаңылышпайбыз.

«Манас» эпикалык чыгармасы жанры боюнча баатырдык эпосторго, ал эми өзөктүк маңызы боюнча тарыхый эпосторго кирет. Адатта эпикалык чыгарманын мазмун – маңызына, тематикасына жараша бир нече топко бөлүп жүрөбүз (социалдык, баатырдык, тарыхый, лирикалык ж.б.) бул жалпы эле кенже эпосторго да тиешелүү маселе. Маселен, «Манас», «Сейтек» баатырлык эпос болсо, «Семетей» лиро эпикалык, «Эр Төштүк» баатырдык мифтик эпос, «Курманбек» баатырдык, ал эми «Олжобай Кишимжан» лирикалык болсо, «Кожожаш» социалдык экологиялык ж.б. Кенже эпостор да, варианттуулукка ээ, анткени дастанчылар оозеки формада айтып бир-бирине өткөрүп келишкен, кийинчерээк жазма варианттары жаралган, коомдун өнүгүү формацияларында бул мыйзам ченемдүү көрүнүш. Ал эми кыргыздын абалкы Сөз маданиятынын үлгүлөрүнүн сакталышында бул чоң олжо. Айта кетүүчү нерсе, кенже эпостор деп көлөмүнө жараша эле айтылып жүрөт, дээринде кенже эпостордун көркөм табиятында мифтик маанайдагы эң байыркы доордогу архаикалык элементтер арбын жолугат.

Ал эми «Манас» эпосунун буга чейин жетимиш сегизден ашуун толук жана толук эмес варианттары Кыргыз Илимдер Улуттук Академиясынын алтын фондусуна жыйналып алынып, кол жазма түрүндө сакталууда деп келсек, КУИАнын кол жазмалар фондусунун жетекчиси окумуштуу М. Мукасовдун азыркы так маалыматына караганда 40 варианты сакталуу экен.

Мезгилдер аралыгында «Манас» эпосунун көп кырдуу проблемалары боюнча иликтөөлөр, дээрлик кылымдан ашуун убакыт аралыгын камтыйт.

Ошол алгачкы изилдөөлөрдүн бардыгында болбо-со да, көпүлүгүндө «Манас» айткан адам-манасчы тууралуу жок дегенде бир сөз айтылып кетет. Манасчынын таң каларлык табийгый жөндөмүнө баа берип, улуу жаратмандардын, кылымдар аралыгында мектеби пайда болгондугун жана алардын тарыхый таржымалын, поэтикалык синтаксисин чечмелеп, варианттардагы салттуулук жана жекеликтерин иликтеген чоң манастануучу, профессор Раиса Зайтовна Кыдырбаева бир катар илимий эмгектеринде манасчылардын мектеби боюнча концептуалдуу пикирин билдирет. Автор, эпос бир эле мезгилде, бир эле манасчынын чыгармачылыгынан калыптанып бүтүп, азыркы биз билген «Манас» феноменине айланып калган эмес экендигин, генезисине, поэтикалык түзүлүшүнө кылдат анализ жүргүзүү менен, манастанудагы көп багытта илимий объектилеринин андан ары уланып изилденишине жол ачкан. Натыйжада Р.З. Кыдырбаева манастануу айдыңындагы өзүнүн мектебин түзгөн аалым. Бул тема боюнча башка лекциябызда өзүнчө кенен сөз кылабыз.

Эпикалык чыгарма бир канча тарыхый стадиялык катмарды камтып, татаал сюжеттик композициялык түзүлүштө формада өнүгүп жашап келсе, манасчы да аны жараткан бөтөнчө касиетке ээ индивид иретинде ошончолук узак жана татаал чыгармачылык табиятын аркалап келген, бөтөнчө шыктуу жаралган таланттуу адам. Дагы бир ирет кайталап айтсак, дегеле манасчы менен «Манас» дүйнөсү бир-биринен ажы-

ратып кароого болбой турган, бүтүндөй бир бүтүндүктү түзүп турган симбиоздуу дүйнө.

Ошентип, кичинекей булактан башталган эпос, бир эле манасчыга таандык болбостон, көпчүлүк таланттардын касиетинен бүткөн коллективдүү жемиш экендигин мыйзам ченемдүү түрдө кабылдап келгенбиз. Булардын жеке эле «Манас» эмес, кыргыз элинин жалпы эле уламыш, поэма, дастандарын айта жүргөндөгүлөрү, андан сырткары санжыра тарыхынан элдин салт - санааларын туюндурган ырларын аткарып келгендери белгилүү.

Манасчылык касиетти, өнөрдү алып жүргөн көп кырдуу улуу өнөр адамдарынын ысымдарын атай кете турган болсок; Ырамандын ырчы уул, Жайсаң, Токтогул, Нооруз, тууралуу бир нерсе айтуу кыйын, биз айтым улап кулак кагыш кылганыбыз болбосо, булар тууралуу фактологиялык материал жокко эсе.

XVII кылымдын акыры, XVIII кылымда болжолдуу жыл наамы менен алганда, Келдибек Барыбоз уулу (1780 - 1880), Балык Бекмурат Кумар уулу (1799 - 1887), Назар Болот уулу (1823 - 1893), Чоодон (1885 - 1900) жылдар аралыгында жашап өткөндүгүн божомолдошот.

Булардан кийинки сапта: Ташмат, Касымбай Беки, Сырдыбай, Муса, Исагул жана башка манасчылар тууралуу айрым аңыздар айтылып келет. XVIII кылымдын акыры XIX кылымдын башы кыргыз элине Чоюке Өмүр уулу (1863 - 1925), Акылбек (1840 - 1920), Тыныбек Жапый уулу (1846 - 1902), Тоголок Молдо (1886 - 1942), Кенжекара Калча уулу (1859 - 1929), Жүгөрү Назар уулу (1864 - 1941), Сагынбай Орозбак уулу (1867 - 1930), Жаңыбай Кожек уулу (1869 - 1942) өңдүү жоон топ өнөр адамдарынын ысмын алып келди.

Чын чынына келгенде жогорудагы эки чоң агымдын өкүлдөрүнүн ичинен Шапак Рысмендеев, Багыш Сазановдун, Сагынбай Орозбаков, Жаңыбай Кожековдун, варианттарынын жазылып алынганын айтпаганда, же Тоголок Молдонун жазма вариантын айтпаган-

да башкаларынын толук вариант жазылып алынган эмес, бирок таптакыр дагы жок эмес бар.

Мисалы, Тыныбек Жапый уулунун вариантынан колго тутар, басмада жарык көрүп калган «Айчүрөктүн Ак шумкарды ала качышы» өңдүү эпизод менен топук кылабыз.

Булардын изин суутпай көрөңгөнү улаган Алмабек Топчубек уулу (1897 - 1940), Дыйканбай (1873 - 1923), Жакшылык Сарык уулу (1880 - 1943), Жандаке Байболот уулу (1853 - 1917), Матисак Акбай уулу (1877 - ж болжолдуу жыл наамы).

Даректүү кошумча маалыматтар КИУАнын кол жазмалар фондусунунан инв.№ 1022а... жана А. Асанканов, Н.Бекмухамедованын «Акындар жана манасчылар - кыргыз элинин руханий маданиятын түзүүчүлөр жана сактоочулар»- деген 1999-жылы чыккан илимий-популярдуу эмгегинен алынды (39-40 бб). Мындан сырткары элдин катмарына толук сиңе элек, даректер толук так айтылбаган манасчылардын ысымдары да бар (Т. Бакчиев түзгөн Манасчылар, 2013).

Манасчылардын кийинки сабында XIX кылымдын акыры XX кылымдагы гомери аталган С.Каралаев (1894-1971) баш болгон, Молдобасан Мусулманкулов (1883-1961), Мамбет Чокморов (1896-1973), Ыбырайым Абдырахманов (1888- 1967).

Салттуу манасчылардын соңку сабында Чоюке Өмүр уулунун небереси Шаабай Азизов (1927 - 2006), Кааба Атабеков (1924 - 2007), Сейдене Молдокеева (1928 -2008) өңдүү манасчы, семетейчилерибиз жашап өткөн.

Адатта манасчылык касиетке өзгөчө маани берип, анын сырдуу табигый талантынын ачкычын ачууга далалаттанып келгенде, буларды бөтөнчө жаралган индивид катарында кабылдоого туура келет.

Жалпы эле дүйнөлүк фольклористиканын алкагында албаганда да, кыргыз фольклористика илиминин, анын ичинде манастануунун тарыхында В.В. Радлов, Ч.Ч.Валиханов, В.М.Жирмунскийлерден тарта манасчыларга так аныктама берүү, анын мүнөзүн белгилөө

өндүү илимий – теориялык иликтөөлөргө сереп салсак, М.О. Ауэзов белгилегендей «табигый дааруу» касиетинин таасирсиз манасчы болушу кыйын экени тууралуу божомолго маани бербей кою мүмкүн эмес-тей. Бул ойго пикирлеш ойлор профессор Р.З.Кыдырбаеванын, Ж.К.Орозобекованын илимий эмгектеринен орун алат.

«Манас» - тарыхый эпикалык, «Семетей» лиро-эпикалык, «Сейтек» баатырдык чыгарма. Жалпы үчилтикти тарыхый баатырдык эпос деп айтабыз. Манасчы- манас айткан киши. Ал эми Манас деген сөздүн этимологиялык мааниси кандай? Бул сөздүн маанисин түшүнүү кызыгуу туудурбай койбойт. Ман - сөздүн уңгусунда К.К.Юдахиндин сөздүгү боюнча алганда, жан-ман кош сөз түшүнүгү менен берилет (М: жан- маны калбай эси чыкты. К.К.Ю.(негизи Кыргызча орусча сөздүктү түзгөн К.К.Юдахин, түп нускасы академик К. Карасаевге таандык – М., 1985, 16-6). Ал эми Жорж Дюмезилдин француз окумуштуусу «Индоевропалыктардын мифтери жана кудайлары», (Мифы и боги индоевропейцев (1992-г) деген эмгегинен алганда: «ман», «мана», «багу мана» деген сөз арийлердин түшүнүгү боюнча биринчи адам маанисинде «жакшылык» (благое), жакшы саамалык, (благая мысль), «жер», «жашоо», жердин энергиясы деген маанини туюндурат экен. Эгерде ушул контекстен чыгып «Манас» эпосунун көркөм текстин карап көрсөк:

Манас: Асман менен жериндин,

Бир өзүнөн бүткөндөй.

Айың менен күнүңдүн,

Ширөөсүнөн бүткөндөй.

Бети түктүү кара жер,

Жердигинен түткөндөй, - деген саптар аркылуу берилет. Алынган мисалдын негизинде Ж.Дюземилдин иликтөөсүнө караганда белгилүү бир деңгээлде окшоштукту табууга болот. Маселен, айкөл Манас деген эпитеттин соңунда: Күлгөндүн сырын билбеген, күүгүм талаш көздөнгөн, күңгүрөнүп сүйлөнгөн деген саптар туруктуу орун алат, чечмелей келгенде бул ыр

саптары баатырдын абалкы ыйык, сакралдуу, архаикалык образын чагылдырат. Ошондой эле Манастын айрым варианттарында (Ш.А)

Тоолор урап түз болду,

Топон суу агып сай болду – дейт, топон суу каптаган климаттык өзгөрүү (катаклизма) жөнүндө эскертилип кеткени бар. Балким топон суудан соң жер жаңырып асман, жер, жердеги жашоо түшүнүгүнүн жазылган маалыматтар да бекер эместир. Манас асман менен жерден бүткөндөй делинсе – биринчи адам түшүнүгү, экинчи айың менен күнүңдүн ширөөсүнөн бүткөндөй дегени байыркы лунардык, солярдык культтун элементтерин сактоо менен, свастикалык эзотрикалык түшүнүмдөр менен да айкалышып барып, купуя табыйгый сырды өзүнө сыйдырат. Мындай сакралдуулук эпикалык чыгарманын архаикалык катмарына таандык болуу менен бирге байыркы пантеондук түшүнүктү да жакындаттырышы мүмкүн. Мына бул сыяктуу элементтерди сактап калуусу менен «Манас» илимдин көп тармагынын алкагын өзүнө тартып турат.

Демек, ман - сөзүнүн кыргыздардын философиялык дүйнө таанымы боюнча манастагы бир кудайдын пендеси (Манасты), теңирдин элчиси – манасчыны атагандыгы бекеринен эмес шекилдүү.

Ал эми фольклордук алкакта алганда манасчыны жеке чыгармачылыкка калыптануу этабы боюнча кеп учугун уласак, окумуштуу манастануучу С.Мусаев төмөндөгүдөй ажырымдайт:

- 1.үйрөнчүк манасчы
- 2.чала манасчы
- 3.чыныгы манасчы
- 4.чоң манасчы деп бөлөт.(1976)

С. Мусаев белгилеген манасчылардын калыптануу этабын төмөндөгүдөй чечмелеп көрөлү.

1. Үйрөнчүк манасчы – манас айтууга жөндөмү бар, шыктуу бала, табигый дааруу касиетинин таасиринде манасты угуп (манасчынын жанында же аралыктан) өздөштүрүп, айтуучулуктун техникасын үйрөнөт.

2. Чала манасчы – эпикалык чыгарманын айрым өзөктүк сюжеттеринен көңүлүнө сактап калып айтып калган мезгили.

3. Чыныгы манасчы – мында төкмөчүлүк, жамакчы, жомокчулук сапаттары айкын көрүнүп, эпикалык чыгарманын негизги өзөктүү окуяларын системалуу түрдө оозеки жат алып айтып калган кези.

4. Чоң манасчы – бул убакта кадимки салттуу манасчы болуу менен бирге эпикалык чыгарманы толук кандуу өздөштүрүп, импровизациялоого жетилген убагы.

Ал эми калыптангандан кийинки процесстен соң, манасчылык өнөрүнө системалуу түрдө изилдөөнүн натыйжасында, манасчынын айтуучулук дараметине, стилине жараша типтерге ажыратып классификациялап, манасчылардын беш тибин сунуш кылган элек (Ж.О):

1. Легендарлык манасчылар
2. Классикалык манасчылар
3. Оозеки салттуулукту да китептик үлгүнү да бирдей өздөштүргөн манасчылар.
4. Жазгыч манасчылар
5. Аткаруучу манасчылар.

1. **Легендарлык манасчы** – «Манас» эпосунун ичиндеги Ыраамдын ырчы уул же, Келдибек, Токтогул (Токтогул Сатылганов эмес), Нооруз сыяктуу уламыштап айтылып жүргөн манасчылардын тобу кирет. Легендарлык дегенде кандай манасчы? Алардын ысмы кыргыз элинде манасты укмуштуудай көркөм жана да табигый касиет күчү менен айткандыгы аңыз иретинде айтылып калган, негизинде булардын варианттарын жазып алууга үлгүргөн эмеспиз, ал тургай бу дүйнөдө чын эле жашаганын (Келдибек менен Токтогулдан) башкасын да так айтуу мүмкүн эмес, болжолдуу түрдө айтылганы ырас. Ошол себептүү мындай типтеги манасчыларды легендарлуу (уламыш, айың, айтым болуп эл оозунда калган) манасчылар деп айтабыз.

2. **Классикалык манасчылардын тибине** Балык Кумар уулуна башталган, Тыныбек Жапый уулу баш

болгон (булардын ортосунда манасчылардын жоон тобу кирет) Сагынбай Орозбаков, Саякбай Каралаев өңдүү залкар манасчылар кирет. Классикалык манасчылардын үлгүсү,- деп Сагынбай, Саякбайдын варианттарын алып жатканыбыздын жүйөсү; булар өзүлөрүнө чейинки чоң манасчылардын чыгармачылыгынын пайдубалын негиз тутуп, аны чыңап, бекемдеп, эпикалык чыгарманын өзөктүү окуяларын өнүктүрүп, мотивдерин, тематикасын кеңейтип өз бетинче интерпретациялап, поэтикалуулугун арттырып, калыптанган салттуу оозеки поэзия үлгүсүн жаратмандык менен толуктап, эпикалык чыгарманын толуккандуу сюжеттик, композициялык курумун калыпка салып, идеялык - көркөмдүк өзгөчөлүгүн эң жогорку чекке жеткирген акыркы манасчылар болгондугу үчүн булардын варианттары татыктуу.

3. Оозеки салттуулукту сактап, китептик үлгүнү да кош тизгиндеп алып жүргөн манасчылардын тибине жыйырманчы кылымдын акыркы салттуу манасчылары болгон Шаабай Азизов, Кааба Атабеков, Семетейчи Сейдене Молдокеева өңдүү чоң манасчы, семетейчилерин атоого болот. Шаабай Азизов династиялык манасчы, чоң атасы кадимки залкар манасчы Чоюке, кыргызга аттын кашкасындай таанымал манасчы болуп, манастын үчилтигин толук айткан экен, ал эми өз атасы Азиз да үчилтикти салттуулуктун чегинде өздүштүргөн. Шаабай Молдобасан Мусулманкулов, Мамбет Чокморовдорду көрүп, манасын угуп калган, уулу Саякбайдын шакирти болгон. «Манас» эпосунун үчилтиги толук айткан, «Сейтектен» кийинки «Эр Сарык», «Кененим», «Алымсарык», «Кулансарык», «Алтын бармак Акаяр», «Арстан түстүү Акжол баатыр» деген урпактарын айтам дечү эле манасчы Шаабай Азизов. Тилекке каршы манасчыдан «Манас» үчилтигин гана жазып алууга үлгүрдүк. «Эр Сарык» деп көзү тирүү кезинде өзү КУИАнын алтын фондусуна өткөргөн. Учурда манасчынын «Манас» «Семетей», «Сейтек» бөлүктөрүнүн илимий басмасы жарык көрдү(2013) . /Илимий басманын фонотекага

түшүрүүдөн баштап, басмадан чыкканга чейинки процессин бүткөрүп түзгөн автор Ж.К. Орозобекова. (2013)

Ал эми Кааба Атабеков салттуулуктун чегинде айтууну устаты чоң манасчы Мамбет Чокморовдон үйрөнгөн, Шаабай Азизов экөөнүн таяке, жээндик жайы болгон. Мындан сырткары Кааба Атабеков Шаабай Азизов сыяктуу эле жогоруда аты аталган манасчыларды көрүп, алардын айткандарын угуп, Саякбайдан таалим алып калган. Адеген жылдары «Манас» бөлүгүн көп айтып жүргөн, кийин «Семетей», «Сейтекти» айтам, өзүм кагазга түшүрүп жатам деген эле (2004-ж. май. Төрт-Күл Ж.О).

Сейдене Молдокеева, кыргызга белгилүү семетейчи болгон Сейдене Молдокееванын вариантынын өзүнчө оригиналдуулугун убагында чоң окумуштуу манастануучу Р. Сарыпбеков дагы далай айтып иликтөөнүн объектисине алган.

Семетейчинин варианты боюнча атайын кандидаттык диссертацияны К. Талиева коргогон, кийин «Семетейи», ушул эле автор тарабынан түзүлүп басмадан жарык көргөн.(2007)

4. Жазгыч манасчылардын тибине кыргыздын атактуу фольклор жыйноочусу, изилдөөчүсү жана жазгыч манасчысы Ыбырайым Абдырахмановду, улуу акын, тамсилчи жана жазгыч манасчы Тоголок Молдо (өз аты Байымбет Абдрахманов) кытайлык кыргыздардын жазгыч манасчысы Жусуп Мамайды алууга болот, убагында Жусуп Мамай оозеки айткан кийин белгилүү бир себептер менен жазып калган дешет кытай кыргыздарынын манас изилдөөчүлөрү. Ыбырайым Абрахманов «Манастын» өтө көп варианттарын жазып жүрүп, өзүнүн шыгы дагы болуп, кийин «Манастын» бириктирилген вариантын жазып чыккан манасчы.

Ал эми Тоголок Молдонун эң алгачкы жазуу вариантын жараткандардан, анын трилогиялык варианты, эпостун мазмуну, композициялык түзүлүшү, көркөмдүк табияты боюнча көп жагынан С.Орозбаковдун вариантына үндөш келгендиги, аны өз зама-

нынын мыкты летописчиси катары тарыхта алгандыгын айгинелейт.

Жусуп Мамай кытайлык кыргыздардан чыккан манасчы. Ал агасы Балбайдын таасиринде (Балбай элдик фольклорду көп жыйнаган, «Манастын» варианттарын топтоп жазган ...) «Манас» эпосун кесип катары аркалап калган манасчы. Бу киши балким башында оозеки айтса керек, бирок өзү берген маалыматка караганда, эл арасында азыр «Манас» айтпай жазып жеткирген. Жусуп Мамайдын варианты да өз алынча оригиналдуулукка ээ. Анын үстүнө «Манастын» үчилтигинен сырткары сегиз урпагын өзү жазган манасчы. Кытайлык кыргыздар манасчыны улуу манасчы, залкар манасчы деп аташат, андыктан Мамайдын вариантын баштан аяк системалуу түрдө иликтөө манастануу илиминдеги керек маселелерден.

5. «Манас» аткаруучулардын тибине кыргыз эл артисти, эл манасчысы Уркаш Мамбеталиевди атасак болот. Бул киши чейрек кылымга чукул мезгил ичинде театр сахнасында «Манас» үчилтигинен айтып, манасты элдин калың катмарына жеткирген белгилүү манас аткаруучу, элинин чыныгы патриоту эл сүйгөн, кадырлаган манасчы болгон. Көп жылдык тажрыйбадан улам оозунан оргуган манасын төкмөчүлүк менен өздөштүрүп кеткен манасчы. Түш көрүп түшүндөгү аянга моюн сунуп аны чоң жоопкерчилик менен көтөрө билген көп кырдуу талант. Бүгүнкү күндө Уркаш Мамбеталиев өзүнүн «Семетей» вариантын жазып ал жарык көрдү. Уркаш Мамбеталиев манасчы аткаруучу эле эмес, ал жаратман жазгыч манасчылардын катары да толуктады десек жаңылышпайбыз (2010-ж).

2.1. Манасчылар (обзор)

Убакыт өткөн сайын илимде ар дайым жаңы ойлор, жаңы табылгалар, көз караштар болуп туруусу мыйзам ченемдүү нерсе. Анткени илим ушундай жол менен кана өнүгүүгө ээ. Ошол себептүү айрым бир пикирлерди эске алуу менен жогорудагы айтылган оюбуз-

ду (типтери боюнча) кеңейтип экинчи бир версияда жогорудагы классификациябыздын нугун улантып көрсөк: Ар кандай чөйрөдө манасчыларды улуу манасчылар, чоң залкар манасчылар, чыныгы манасчы, гений манасчылар деп атап келишет. Дээринде чоң, залкар, гений, чыныгы деген баалар бир эле маанини берет. Ошондуктан залкар манасчы деп эле атасак сөздүн семантикалык маанисине туура кечүдөй. Табыйгый таланттуу жаралган манасчы манасты кызып айта келгенде тегерегиндеги адамдар эркисизден ошол манас дүйнөсүнө аралашып арбалып угат. Манасчынын чыгармачылык даремети тууралуу философ К. Байбосунов мындай деп жазат: «Почему сказитель «Манаса» не устаёт во время сказа эпоса «Манас»? Это чрезвычайно сильная энергия с напряжением в несколько тысяч вольт, накапливаемый через слова мантры. Они аккумулируют силу субъекта в процессе сказа, и энергетика распределяется через ауру самого манасчи, соединяясь с аурой аудитории, замороженной действием одного актёра-контактера и носителя космических сведений. Манасчи создаёт вокруг себя подобие электромагнитной волны, с определенной вибрацией, которое позволяет устоявить зенитную связь с Высшими». К.Байбосунов. *Нациогенез кыргызов новой эпохи /Интегральное исследование современного нациообразования/*. -Б: Турар.,255-стр. Бул цитата жөн гана эффект үчүн алынып жаткан жок, чындыгында манасчыда жогорудагыдай өзгөчө аура түзүү кудурети харизм күчтүү дээр элек.

Мына ушундай кудурет күчкө ээ болгон улуу манасчылардын бир кездерде болгону, элде аңыз катары айтылып келгендиги белгилүү. Тактык иретинде дагы бир жолу бул маселени айта кетүү орундуу — эл оозундагы айтым боюнча, Ырамандын ырчы уул, Токтогул өңдүү болумуш адамдардын ысмынан башталат. Чындап келсе Ырамандын ырчысы тууралуу илимде так маалымат жок. С Орозбаковдун вариантында: «Манастын жүрүштөрүн мындан кийин айтасың, манасчы болосуң», -деген эскертүү бар. Сагынбайдын вариан-

тындагы Манастын портретин Ыраманга таандык ыйгаруу калпыс болсо керек, анткени аны Сагынбай айтып жатпайбы. Ошол себептүү легенда катары айтылып калганына гана таянууга болор. Аты гана сакталып, варианты болбогон үчүн, бир бүтүмдүү ой айтуу кыйын.

Ал эми Токтогул ырчы тууралуу айтымдар да эл арасында жашап, ал тургай «Токтогулдай ырчы бол, Толубайдай сынчы бол», - деген ылакап кеп калган, болжолу бу киши Шырдакбектин заманында жашап өткөн деген божомол айтымдар чындык үлүшүнө жакындашкансыйт. Алардын айтымдарына караганда Токтогулдун манасчылыгынан да булбулдай ырчылыгына, акындыгына басым жасалганы байкалбай койбойт. Токтогулдун манасчылык өнөрү тууралуу илимий булактарда да маалымат жок, бирок, эл ичинде «манасты айтыптыр», - деген аңыз айтылып калганын сейрек эшитип калабыз.

Манасчылардын реалдуу салмактууларынын ысымдары Балык, Акылбек, Чоңбаш (Нармантай), Тыныбек, Назар, Шапак, Багыш, Дыйканбай өңдүү кийин Сагынбай, Саякбай, Шаабай деп уланып жүрүп олтурат.

Акылбек манасчы болжол менен 1840-жылы туулган деп жүрөт, өлгөн жылы белгисиз. Элдин оозундагы маалыматтарга караганда Акылбек абдан мыкты манасчы болгон дешет. Ал жөнүндө Сагынбайдын таамай айтылган саптары да буга күбө:

Назар менен Нармантай,
Келдибек, Балык, Тыныбек,
Баарысынан байкасам,
Артык билет Акылбек.

(ЫАВ. КФ. 1150-инв, 3-б)

Атактуу фольклорчу жана жазгыч манасчы Ы. Абдырахмановдун манасчылар тууралуу жазган эмгегинде (ЫАВ. КФ. 189-инв, 331-332-б) айтканы бар: «Мен өзүмдү абдан бактылуу адаммын деп ойлойм. Анткени Ысык-Көлдүк атактуу манасчылардын жетөөнү көрүп калдым. Акылбек манасчыны бирин-

чи жолу 13-14-жашымда көрдүм. Кийин Акылбекке сексендин бешинен өтүп калганда жолуктум». Ага чейин «Манас», «Семетей», «Сейтегин» далай жолу уккандыгын эскерген. Улуу манасчы С. Каралаевден Ы.Абдырахманов чоң манасчылардын кимисин көрүп калдыңыз,- деп сураганда, Акылбекти көрүп калгандыгын айтып, «... А кезде, Акылбек манасчы тогуз баласынан, байбичесинен ажырап калган кези экен, ошондо да бир кебелбей айтып турат кайран киши....,-»-деп эскерген экен. Улуунун да кичүүнүн да купулуна толуп, жалпы журттун сүймөнчүлүгүнө ээ болгонун тыңдасак, улуу залкарлар бир-бирине мындай баа бергенине караганда Акылбек залкар манасчы болсо керек.

Анда манасчылардын айрымдары тууралуу айта кетсек:

Болжол менен Балык (Бекмурат Кумар уулу) 1793- жылы туулган. Калк арасында чоң манасчы иретинде белгилүү болгон. Өзүнүн аты Бекмурат, эл койгон ылакап аты Балык Кумар уулунун теги Сарбагыш уруусунан. Турмуштун айынан бир кездерде урук тууганы менен Таласка көчүп барган. Ал жактан атасынан ажырап, жокчулуктун айынан байларга жалчы болуп оокат табат.

Элдин оозундагы маалыматка караганда, 13-14 жаш курагынан тартып «Манас» айта баштаган. 20 жашка келип калганда топ ичинде ырдап чыгыптыр. Манасты айтып калуусун түш жоромолунан баштайт. Бир курдай Наманган тарапка мал айдап бара жатып, чоң жаанда калат. Кеч күүгүм болуп корголоп, бүрүшүп жатып уктап кетет. Түшүндө Манас 40 чоросу менен кирип анын мындан ары Манас айта жүрүүсүн буюруп, ал тургай тору кунан берет. Ойгонсо түшү. Эртеси жолго чыгат, жолдон Манас берген тору кунанга өңүндө жолугуп ага минип алып Наманганга чейин барганын эскерүүчү экен. Манасты көпчүлүк элге биринчи жолу ошол Намангандагы Кушбектин алдында айтканын баяндаган. Кушбек, манасчынын өнөрүн билип, угуп баалап, сыйлыктар менен сыйлап, Таластын бий, манаптарына бул баланын чыгармачылык

өнөрүн баалап угуп, карап жүргүлө деп кат жазып берген экен. Ошондон тартып Манасты арбытып эл жыйылган аш тойдо айтып жүрүп даңк алат.

Атагы солтонун Байтигине угулуп, Чүйгө чакырат. Бала кезинен туугандарына таарынычы орногон манасчы, үчүнчү жолу чакырык алган да келген дешет. Чүйдө жашап жүрүп кийин туугандарына 73 жаш курагында Кочкорго көчүп барып ушул жерде отуруп калат. Кочкордон кийин ага 10 жаш чамасында манасчыга үйрөнөм деп бала Шапак издеп келет. Бул тууралуу Шапактын эскергени бар. Балыктын өтө чебер залкар устаттыгы жөнүндө баяндап келип, Балык үч жылча Кочкордо туруп, кайрадан Чүйгө келип 80 жаш курагында кайтыш болгон делинет. Анын сөөгү өзүнүн өтүнүчү боюнча Байтиктин бейитинин жанына, Боз-Бөлтөктүн этегине коюлат.

Балык көп кырдуу таланттуу манасчы болгондугу анын акындык өнөрүнөн, манасчылыктан жана өз элинин тарыхый таржымалын мыкты өдөштүргөн санжырачы экенинен көрүнөт. Айлап айтса түгөнбөй, үнү жагымдуу укмуштуу болгон экен. Бекеринен эл ичинде: “Талас бир бош калды Манас оо дүйнөгө көчкөндө, Талас бир бош калды Балык Чүйгө көчкөндө”-деп айтылып калбаса керек. Маалыматтарга караганда Балыктын “Манасы” эки чоң бөлүктөн туруп, анын биринчи бөлүгү “Оторкан” деп аталып, анда кыргыздын байыркы тарыхы баяндалчу экен.

Башка манасчылардан өзгөчөлүгү “Оторкан” бөлүмүндө Манастын Түбөйканга чейинки аталары жөнүндө учкай кеп козголуп, катагандын кан Кошой, Бокмурун кан, Коёш кан, Жүгөрү кан, Үрпү кан, Мазбурчак, Жамгырчы, Айдаркан, Көкчөкан, Буудайык кан жана башкалардын тарыхый таржымалы баяндалган. (Жуманазаров манасчынын маегинен, 1999-ж. Ж.О)

Балык манасты кимден үйрөнгөндүгүн так айткан эмес экен. Кыргыз фольклорун мыкты билген Тоголок Молдонун маалыматына таянганда, ал болжолу манасты Ноороз манасчыдан уккан. Анын шакиртте-

ри Шапак, Сагынбай болгон дешет. Балыктын баласы Найманбай да атасындай манасты айта койгон. Бирок басымдуу өнөрү акындык экени белгилүү.

“Манастан”: «Манастын күмбөзү», «Таластын көрүнүшү», «Манастын кийимдери». Балыктан угуп үйрөнүп калган айрым үзүндүлөрүн кийин 1923-жылы К.Мифтаков тарабынан Кең-Колдо Сулайман Рыскулбек уулунун оозунан жазылып алынган Балыктын өзү акын дагы болгондугун Айтике акын менен айтышы да көргөзөт. Бирин экин болсо да КУИАнын алтын фондусуна жазылып калганы бар.

Балыктын манасын, Тыныбек да, Назар да, Шапак да эшитип үйрөнгөндүгүн окумуштуулар бир ооздон белгилешет. Негизи «Манас» үчилтигинин пайдубалын жалпы канондук сюжетин жогорудагыдай манасчылар түптөгөндүгүн тануу мүмкүн эмес.

Тыныбек Жапый уулу 1846-жылы Ысык-Көлдүн тескейиндеги Кайнар деген айылда туулган. Бугу уруусунан. Тыныбектин өзүнүн эскерүүсүнө караганда Сагынбай, Калыгул, Тоголок Молдо, Байбагыш, Доңузбай, Дыйканбай, Багыш Сазан уулу жана башкалар андан таалим алышкан экен.

Тоголок Молдо менен Кулыгулдан Модобасан, Доңузбайдан Мамбет Чокморов таалим алышкан. Тыныбектин небереси Актан Тыныбеков өз убагында элден укканын термелеп жазып топтогон. 1938-жылы жазып тапшырган кол жазмасы азыркы учурда жалгыз карманаар факт катары колдонулуп жүрөт. Тыныбектин атасы жарды киши болуп, мергенчилик менен күн өткөргөн экен, 14 жашынан «Манасты» айта баштаган, 25ке келгенде кадимки чоң манасчылардын катарын толуктаган, кийин бий болгон.

Назар манасчы менен теңтайлашып айткан манасы буга күбө. Бир курдай Көлдө Чыныбай аттуу манап экөөнү айтыштырып көргөн экен. Тапшырма мындай болот: Манастын өлгөнүнөн күмбөз салдырганга чейин айткыла дейт. Ошондо Назар бир жарым күн айтып Надыр уста бүткөргөнүн айтып токтойт. Ты-

ныбек да бир жарым күн айтып күмбөздү Анжыян, Намангандан алдырган Арстан эшенге салдырат.

Бул экөөнүн айтканын угуп олтуруп Манастын күмбөзүн олуя, же Тыныбек айткан эшен салбаса, мынчалык узак убакыт күмбөз турат беле деп жеңишти Тыныбекке ыйгарышып 100сом, бир ат байге алат. (фондулук материалдан). Мындай окуядан кийин кыргыздын манаптары Шабдан, Байтик, Сооронбай өзбектер атайын чакырышып ырдагып Тыныбектин зоболосу көтөрүлөт. Ошондо, Тыныбек Токмокко келип 30 күнү тынбай «Манас» айткан дешет.

Белек Солтоноевдин мүнөздөгөнү боюнча: «1896-жылы күз айларында Каракол, Пишпек, Нарын, Токмокко караган кыргыздардын Балыкчыда съезди болуптур. Ошондо Тыныбектин «Манас», «Семетейди» айтканын уккан экен. «Кайран киши үч күн тынбай айтты. Өзү толмоч, кызыл чийкил, сакал муруту кичине, жашы 45-48 чамасындагы жашы бар, бий болуп турган экен, 200-300 киши уктабастан «Манас» укканын көрдүм», - деп жазат. (К.Ф.инв. №1057,511).

К.Рахматулиндин жазып кеткени боюнча Тыныбек бала кезинен ыр жандуу болуптур, «Туяна» деген ырын көп аткарчу экен. Бул чыгармасы сакталып калбагандыктан эмне жөнүндө экени белгисиз. Түш көрөт түшүндө Манас баш болгон Бакай өңдүү каармандарга жолугат. Көп өтпөй атасы Чоңбаш (Нармантайга) жиберет, анын жанында жарым жылча жүрөт. Кийин айтылуу Балык манасчыга жолугуп манастын тарыхын үйрөнүп келген экен. Назар, Балык, Келдибектин айтуусунда «Манас» угуп каныккан. Бир курдай Балык, Акылбек менен Дыйканбайга «Манас» айттырып көрүп: «Дыйканбай сен жорого айт, Акылбек сен жыйылган топко айт», деп алардын шыгын баалайт (К.Ф. 1093 инв. 206). Чоңбашты өтө баалоочу экен.

Ушул сыяктуу эле дагы бир мисал, Тыныбек бир курдай Сооронбай менен жээни Байбагышты ырдагып көрүп: «Сооронбай сен айтып арбыта албайт экенсин, сен Багыш жакшы жомокчу болуп калыпсың», - деп баа берет.

Кийин 1898-жылы Нарын уездинин чоңдору «Манас», «Семетейди» жазып бергин деп тапшырма беришет. Бул жөнүндө Тыныбек: «Семетейден» гана айрым үзүндүлөрдү жазып бердим», деп эскерген. «Семетейден бир бөлүм» болжолу Тыныбектики. Тыныбек жомокчунуку «Семетейден бир үзүм», («Айчүрөктүн ак шумкарды ала качышы») деген ат менен 1925-жылы Москвада СССР элдеринин борбордук басмасынан жарык көргөн. Аны басмага Э.Арабаев даярдаган 184 беттен турган жупуну боз китеп. Кара-кыргыз илим комиссиясы тарабынан чыгарылган, араб тамгасы менен басылган. Буга «Чыңкожо, Толтойдун Акун кандын шаарын камаганы», «Кыяздын Айчүрөктү зордук менен алууга аракет кылышы», «Айчүрөктүн ак куу кебин кийип аташканы Семетейди издеп чыкканы», «Коңурбай менен Музбурчакты сынап өткөнү», «Айчүрөктүн Чачыкейге жолугушу», «Өрдөк-Көлдөгү окуя», «Семетейдин кушун издеп чыкканы», «Күлчоронун Үргөнчтү кечкени», «Айчүрөктүн Семетейди тосуп чыкканы», «Семетейдин Айчүрөккө үйлөнүшү» менен аяктаганы.

Эр Семетей баатырың,
 Кара көздөн нур жанган
 Качырына кан тамган,
 Сакалы саадак кабындай,
 Жакшы чыккан муруту,
 Чоң балтанын сабындай.
 Аркасында айдары.
 Аргымактын жалындай,
 Муруту чөлдүн камыштай.
 Мурду тоонун сеңирдей,
 Көзү көлдүн буткулдай,
 Тиктегенин жуткудай.
 Чоңдогу тоонун шарындай.
 Ысыгы жайдын аптаптай,
 Суугу сырттын шамалдай.
 Качырганы жолборстой,
 Кармаганы илбирстей.
 Курчтугун көрсөң албарстай,

Кендигин көрсөн Таластай.
 Эрдигине карасаң,
 Атасы өлгөн Манастай.
 Маңдайына карасаң,
 Кара кашка тынардай.

(КФ. 22 инв. 34-356).

1902-жылы Тыныбек өтүрүк дүйнө салат, ошондо үч күн үч түн жамгыр төгүп, күн тутулган деп эл оозунда айтылып калган кеп бар.

Шапак Рысмендеев 1863-жылы Кочкор өрөөнүндө Шамшы айылында туулган. Бала кезинен сергек ыр күүгө жакын, көркөм сөзгө кулак төшөй уга билген бала экен. Шапактын “Манас” айтып калуусуна бирден-бир түрткү болгон окуя, атактуу чоң манасчы Балык 70 ашып калган кезинде ата тууруна көчүп барат. Ошондо Шапактын тестиер бала кези, өзүнүн белгилегени боюнча 10-11 бала болгон (Ы.А). Балыктын Найманбай деген уулу менен курбалдаш болгондуктан аны менен жолдош болуп бирге чоңоют. Найманбайдын атасы Балыктан манасты үйрөнө баштайт. Ошентип 26 жашынан тартып Шапак такшалып “Манас” айткан дешет. Кийин Сагынбай Орозбаков жолугуп анын Манасын угууга мүмкүндүк түзүлүп, көп жылдар алп манасчынын жанында жүрүп калат. Манас айтуунун шыгын үйрөнүп кээде элкин айта коюп жүргөн экен.

Кезинде Нарында туруп калат Ал жерден Акылбек манасчыга жолугат. Акылбектен “Манастын” өзөктүү окуялары болгон “Чоң казатты” жана “Сейтекти” үйрөнөт. 1916-жылдагы үркүндө эл менен кошо Турпанга качып барып ошол жерде туруп калат. Жашоонун айынан өнөрүнүн аркасы менен үй-бүлөсүн каралап жан багат. 1917-жылы үркүндөн кайтып келишет. Шапактын маначылык өнөргө келишинде Балык, Акылбектин таасири чоң болуп, Сагынбай (Сагынбай менен курбалдаш) өндүү чоң манасчылар себепкер болгондугу көрүнөт. Манасчылардын таржымалындагы салт болуп калган түш көрүү, аян алуу Шапакка да тиешелүү. Адатта манасчылар салт ката-

ры сакталып калган түш көрүү жоромолусуз чыгармачылыгын айтпагандыгы да, терең купуя сырдуу кубулуш. Алар “Манасты” айтып баштаган убагында бир укмуштуудай аян түш көрүшөт. Анда манасчынын түшүн баян эте кетели:

А күнү агасынын коюн айдап, эл менен бирге агини Анжиян базарына келишет. Кечке соодасын жүргүзүп кайра келе жатып Нарындан Соң-Көлгө аша турган белге жеткенде аты баспай жолдошторунан артта калат. Аркасынан кууп жеткенче болбой каш карайып кетет. Бир убакты туш тараптан чөөлөрдүн шакылыктаган үндөрү угулуп кишинин каткырыгындай үндөрдү чыгарышып тегектей баштайт. Күңгөй бети бодур таш, тескейи карагай тирелген “Кай жол” деген жерге жеткенде, алдындагы бээси бир нерсе көргөндөй окуранат, ал ангыча кырдан аябаган катуу үн чыгат. Кыр кырдан жарк-журк деп эле таштар кулай баштайт. Чөөлөр коркуп туш-тарапка качып жөнөшөт. Тар капчыгайдан жайыкка чыгып, ат чалдырып эс алмакка олтура кетет. Ал ангыча атчандардын дүбүртү угулат, эки жагын караса эч нерсе деле көрүнбөйт. Ошентип жатып үйүнө аман-эсен келет. Бир эки жума өткөндөн соң баягы ат дүбүртү дагы угулат. Уктап жатып эле уйкудан чочуп кетет, үйгө эки киши кууп кирип келет. Үй ичи кадимкидей жарык боло түшөт. Алар токтолбостон: “жур, сени баатыр чакырып жатат”, - дейт. Шапактын оюнда Шабдан баатыр чакырып жаткан экен деп түшүнөт, тигилердин аркасынан жөнөйт. Алар Шапакты калмактагы көп элге алып келет. Болжолу 40-50 дөй киши дейт. Ангыча үн угулат. Бул үн бая Соң-Көлдүн белиндеги угулган ачуу үнгө окшоп кетет. Шуңшуйган ак калпак кийген узун бойлуу, узун сакал бир киши келип эле: “сен “Манас” айткын”, - деп буйрук берет. Мурда жети кандын окуясын там-туң айта жүргөн Шапак аз-аз айтам дейт. Көбөйтүп айткын, деп опурулат. Ошентип “Чоң казатан” айта баштайт. Олтурган кишилер кулак төшөп угуп калышат. Бир оокумда ак сакал киши алакан жайып бата берет. Баары жапырт кол көтөргөндөн

таң атып кетет. Шапак ошондон кийин кызып айта баштайт. Ал кызыган сайын баягы аттардын дүбүртү кулагына угулуп турган адат пайда болот.

1935-жылы Шапактан Манастын үчилтиги толугу менен жазылып алынат. Манас бөлүмүнөн: Манастын төрөлүшү жана балалык чагы, “Көкөтөйдүн ашы”, “Чон казат” эпизоддору, “Семетейден”, “Сейтектен” жазылган. Негизги канондук өзөктү сактап кай бирин кенен, кай бир бөлүктөрүн кыскача айтканы жалпы көлөмүндө байкалат. Композициялык жактан алганда окуялар чакан тыкан айтылган. “Манастын аталары” деген аталыш менен варианты башталат. Түп атасы Түбөй андан Тогой, Шыгай, Ногойкан, анын балдары Бай Жакып, Ороз, Үсөн, ушулардын тушунда Ногойдун эли түзөлдү деп баштайт. Ушул убакта калмак кытайлар Алооке баш болуп басып алат. Анын аярлары белгилегендей зилинде көз камандар Манаска бузук көз карашта болору баяндалат. Негизи Шапактан жалпы көлөмү болжол менен 200 басма табак жазылып алынган. 2014- жылы “Манас”, “Семетей” бөлүктөрү илимий басмадан жарык көрдү. Маани мазмундук жактан алганда Сагымбайдан кем эмес салмактуу варианттардан. Мындан сырткары “Мендирман”, “Жаныбек”, “Аяз” деген жөө жомоктор жазылган. Шапак 1956-жылы 93 жаш курагында Кара-Суу айылында дүйнөдөн кайткан.

Чындап келгенде кыргыз фольклористика илиминде, так айтканда манастануу фольклордун башка жанрларына караганда тынбай иликтөөнүн объектиси болуп келген жана мындан ары тереңдеп кире турган маалына жетилип калган кези. Андыктан жаңы айтылган ойлор ар тараптуу тараза салмагынан өтүп электенип турушу келечек үчүн керектүү маселе. Биз лекциябызга баардык манасчылардын толук маалыматын сыйдыра албасак дагы негиздүүлөрүнө токтолууга аракет кылдып олтурабыз.

Элибизде салттуу манасчылардын уюткусу үзүлбөйт, табиятынан манасчылык өнөргө шыктуу, таланттуу кыргыздын нечендеген залкар манасчыла-

ры дагы бар. Кайсы гана мезгил болбосун жогорудагы атат алган манасчылардай кыргыздын талантары эл ичинен чыгып, «Манас» дүйнөсү коомдун улам кийинки сабындагы урпактарына жетип олтурат көрүнөт. Мындай улуу касиет, түбөлүктүүлүк бардык эле улуттардын насибине буюрбаган чыгар.

Чоң залкар манасчылардын катарын толуктаган уникалдуу варианттар Дыйканбай, Молдобасан, Мамбет, Жаңыбай семетейчи, ж.б таандык.

Дыйканбай 1873-жылы Ыссык-Көлдүн Түп районунда Ой-Булак айылында туулган. Бугунун Белегинин алдаяр уруусунан болот. Дыйканбайдын «Манасын», «Семетейин» Сагынбай угуп: «Семетей» айтуу жагынан Дыйканбайдын алдына ак калпак кыргыздан эч бири чыга албайт», - деп баа берген экен. Манасчы Тойчубек, анын баласы Алмабек манасчынын айтымына караганда да, Дыйканбайдын улуу сөздүн чебер устаты болгондугун белгилегенибиз туура. Дыйканбай үркүнгө барганда да манасынын аркасы менен жан багыптыр. Ошол жактан Акылбек, Назар, Тыныбек, Сагынбайларга жолуккандыгы тууралуу маалымдашат.

«Семетейди» мыкты айткан династиялык семетейчи Жаңыбай Кожеков. **Жаңыбай Кожеков** 1869-жылы Жумгалда төрөлөт. Анын Айдарбек, Сүйүнбай, Сакөчүк, Теңирбай, Сары, Жаманкара, Кожек болуп жети атасынан берки урпактары «Манас» айтышкан. Жаңыбай «Семетейди» көп айткандыктан, эл аны семетейчи деп калат. «Манас» бөлүгүнөн «Көкөтөйдүн ашы», ал эми калган эки бөлүгүн толук айтуу менен кыргыздын «Эр Төштүк», «Эр Табылды» эпосторун «Ак Мөөр» өңдүү поэмаларын да айта билчү экен. Жаңыбай семетейчинин вариантын, чыгармачылыгын жыйнап-терлеген К. Мифтаков. 1937 жылы семетейчиден 100 б.т. көлөмүндө «Семетейин», «Манастан» айрым үзүндүлөрдү жазып алат. Жаңыбай Кожековдун чыгармачылыгы эпик айтуучулугу, вариантынын өзгөчөлүгү боюнча атайын кандидаттык диссертацияны Т. Айталиева коргоду. 2012-жылы автордун или-

мий монографиясы жарык көрдү. Жети атасынан бери канына-жанына сиңип калган династиялык семетейчинин варианты оригиналдуу, кызыктуу сюжеттик композицияга ээ.

Молдобасан Мусулманкулов манасчы үчилтикти толук айткандардын катарында турат. Бу киши 1883-жылы Нарын уездинин Куртка болуштугунда туулган. Адатта манасчылар көп кырдуу талант ээлери болушат. Манас айтып эле андан башканы билбеген манасчы дегеле жок го. Молдобасан Мусулманкулов, кыягын, комузун күүлөй билген, обондуу ырларды со-золонто ырдаган, саймедиреп санжыра айткан, жамгырдай төгүлтүп «Манастын» үчилтигин айткан уникалдуу талант болгон экен. Мусулманкуловдун варианты сюжеттик композициялык жактан, Сагынбайлык ыргакка ыкташып кетет. Стыльдик жактан бирде кара сөз менен бирде ыр менен куюлуштуруп, кээде окуяны кеңейтип айтса, кээде кыскартып, бирок салттуулуктун чегинен чыкпай айткан өзүнчө оригиналдуу варианты жарата билген. Өз алдынча варициялаган бөлүктөрү ары кызыктуу, импровизация, интерпретация бу кишиде элкин.

Мамбет Чокморов 1893-жылы Ыссык-Көлдүн Тон районунда туулган.

Манасчыдан толук үчилти вариант 1965-жылдары КУИАнын кызматкерлери тарабынан жазылып алынган. Саякбайдан кийинки катмардагы үчилтикти толук айткан чоң манасчылардын бири да Мамбет Чокморов болгон. Анткени вариантынын маңызына жана айтуучулук салттуулугуна караганда, чоң манасчылардын бири экенин айныбай белгилесек болот. Мамбет Чокморовдо Сагынбайлык, Шапактык стиль байкалбай койбойт.

Дагы бир ирет **Жусуп Мамайдын** чыгармачылыгына кайрыла кетсек, таланттуу манасчыны жазгыч манасчылардын катарына кошуп келебиз, (Ж.О) бул тиби жагынан.

Себеби, классикалык салттуу манасчылыктын биринчи критерийи, манасты башынан аягына чейин

өмүр бою оозеки айтуу. Мамай манасчы айрым окумуштуулардын жана кытайлык кыргыздардын оюу боюнча чоң залкар манасчылардын катарына кирет, кайсыл жагынан кирет, дегенде биринчиден манасчы үчилтик эмес, Манастын сегиз урпагын жазып жатат, сюжеттик өзөктүү окуяларынын орун алышы боюнча салттуулуктун алкагында жазылган өзүнчө оригиналдуу вариант. Үчүнчүдөн кытай кыргыздарында манасчылык өнөрдү өнүктүрүп, үйрөтүп манасчылардын мектебин түзгөн, ошол алыс жакта ата мурасын сактаган феномен. Улуу маданиятты сактоодо алып жүрүүдө эмгеги зор. Манасчынын вариантын ар тараптуу изилдөө керек, эртедир - кечтир уникалдуу адамдын манасчылык өнөрү илимден да, кыргыз маданий дүйнөсүнөн да толуккандуу өз ордун табаарына шек жок.

Мындан сырткары замандын таланттуу манасчылары— бериден, XIX-XX-XXI кылымдар аралыгында караганда эле далайлаган элдик таланттар, манасчылык касиетин тутуп, бул өнөрдү аздектей улам бир муунга жеткирип, ошол күндөн ушул күн сактап келе жатышат. Жалпы айтсак булардын ким кимиси болбосун алкоого арзырлык. Булардын тубаса таланттуу, шыктуу, чымыны бар экенин сезбей кою мүмкүн эмес. Дале болсо цивилизациянын жогорку өсүп жетилген чагында да, кыргыздын оозеки айтуучулук өнөрү сакталып келет.

Сапарбек Касмамбетов, манасчыда салттуу салмактуу манасчылардай бир илеп байкалат; сүйлөсө жоргологон тили, комузду алып күүлөсө жамактаган төкмөлүк жайы, тарыхты айтса саймедиреген уңгулуу санжыра кеби, «Манасын» айтса түгөнбөгөн жомогу бар. «Эр Кошой», (2012) «Билерик» (2012) деген бөлүктөрү өзүнчө вариантта жарык көргөн. Илимде эпостон эпос жаратуу деген түшүнүктүн алкагында С. Касмамбетовдун чыгармачылыгына кайрылсак жаман болбойт, анткени «Манаста» өзүнчө эпостук деңгээлге көтөрүлө алган чоң окуялары арбын, бул дагы бир өзүнчө кызыгууну жараткан тема болор эле.

Асанкан Жуманазаров манасчы тууралуу атайын объектиге алып илимий түрдө иш аткарыла элек. Манасчы өзү кеңейтип, жаратмандык менен интерпретациялаган айрым бөлүктөрү бар. Улуту орус болуп, кыргыздын салттуу манасын айтып калганы, түш көрүп, аян алганы албетте кызыгуу жаратат, учурунда манасчынын чыгармачылыгы боюнча өзүнчө сөз кылуу алдыда болсо керек.

Уркаш Мамбеталиевдин, чыгармачылыгы боюнча мурда-кийин көп эле сөз кылып келдик. 1995-жылдан тартып манасчы өзүнүн варианты боюнча китептерин жарыялай баштаган. Манасчынын портрети 2003-жылы жарык көргөн, ал Кыргыз адабиятынын тарыхы жети томдугуна кирген. Манасчынын «Семетейинин» толук версиясы (2012)-жылы жарык көрдү.

Кубанычбек Алмабеков династиялык манасчы, айтуу манерасы боюнча Шаабай Азизовго үндөш, кадимки чоң манасчылардын илеби менен айткан манасчы, варианты али жазылып алына элек, кыргыз телерадиосунда бир нече жолу айрым бөлүктөрү тартылып жүрөт. ж.б, булардан кийинки саптагы жаш манасчыларга кадимки манасчылыктын туткасын тутуп айтып жаткан манасчыларга: **Талантаалы Бакчиев**, «Манастын ашы»(2011), «Алмамбеттин жомогу»(2013) **Дөөлөт Сыдыков**, «Сейтек» (2010) аттуу бөлүмдөрүн жарыялашты. **Улан Исмаилов**, **Салимбай Турсунбаев**, **Ырысбай Исаков**, **Замир Баялиев**, **Тилек Асанов** ж.б өңдүүлөрдү атай кетсек болот. Ал эми **Камил Мамадалиев** кадимки чоң манасчы Шаабай Азизовдун үйрөтүп кеткен шакиртеринин бири. Баралына келгенде бул жаш манасчыларыбыз, аккан арыгыбызды соолтпой сары таман аттай такшалып, жүгүргөн сайын туягы кызыган күлүктөй мыкты манасчылардан болоруна ишеним артып келебиз. Булардын варианттарын тариздөө, изилдөө да келечектин иши.

3-дарс (2 саат)

Тема: Манасчылык касиетиндеги түш көрүү

План:

1. Манасчылык өнөрдөгү түш көрүү
2. Эпикалык чыгармадагы түш.

Колдонулган адабияттар:

1. Жумалиев К., Жумалиев М. Легендарлык ырчылар жана манасчылар. -Б.: Шам, 1999. -88 с.
 2. Кыдырбаева Р.З. Мезгилдер муундар жана манасчы //Кыргыз тили. –Каракол: К.Тыныстанов атын КМУ. №1. 2002.
 3. Мамыров М. Саякбай Каралаев. «Манас» эпосунун идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүгү. -Ф.: Илим,1962. -22с.
 4. Орозобекова Ж.К. Айтуучулук өнөрдүн тарыхый өсүп өнүгүү жолу. –Б., 2003.299 с.
 4. Толстой И.И. Аэды. Античные творцы и носители древнего эпоса. -М.: Наука СССР, 1958. -95 с.
 5. Фрейд З. Психология бессознательного. -М.: Просвещение, 1990. -329с.
 6. Фрейд З. Толкование сновидений. -Санкт-Петербург: АЛТЕЙЯ, 1999. -403с.
 7. Фрейд З. Тотем и табу. -М.: Олимп, 1997. -162с.
 8. Фрейд З.Ш. Толкование сновидений. –Киев, 1991.344.
 9. Чокморов М. Манастын ата бабалары. /Рук. фонд НАН КР ИЯЛ. инв. №214/. -Б.: Шам, 1996. -190 с.
 10. Элиаде М. Мифы, сновидения, мистерии. –М., 1996.
 11. Юнг К.Г.Современность и будущее. -Минск: Университетское, 1992-110 с.
- Айтуучулук өнөрдүн тегерегинде иликтөө жүргүзүүдө, анын маанилүү проблемаларынын бири айтуучунун «керемет түшүнө» байланыштуу экени адегенде эле көзгө урунган нерсе, бул көрүнүш эч кимге

деле жаңылык эмес. Бирок, анын тамырланган терендиги, маани-манызы фетиштик, анимисттик жана ошондой эле тотемдик түшүнүктөр менен шөкөттөлүп, адамдын психологиялык абалы менен тыгыз байланыштуу. Дал ушул критерийден алып караганда манасчынын керемет аян түшү кызыгууну туудурбай койбойт.

Түш көрүү процесси жөнүндө учурда ар кандай аспектидеги изилдөөлөр арбын. Мезгилдер аралыгында канча деген ойлор айтылып, жазылып, аныкталып келген. Ошол себептүү керемет түш аяны тууралуу жүргүзүлгөн илимий – теориялык анализдер бүгүнкү күндө да актуалдуулугун жоготпой илимий чөйрөдө талаш-тартыштарды, кызуу полемикаларды жаратып келет.

Ал иликтөөлөр негизинен философиялык, медициналык, диндик, культтук, мифологиялык, психологиялык, фольклордук ж.б. алкакта изилденген. Илимий адабияттарга караганда басымдуу иликтөөлөр батыш окумуштуулары тарабынан көбүрөөк көтөрүлгөн.

Манасчылардын түш көрүүсү

Айтуучу (манасчы) өзүнөн мурунку устаттарынын чыгармачылык нарк-насилин кааласа каалабаса да кабылдаган, таасирленген жана үйрөнгөн. Кай бирлери ээрчип жүрүп такшалган, кай бири чоң манасчылардын өзүн көрсөм деп көксөп, аралыктан таасирленген. Бул көрүнүштүн өзү эле манасчылык өнөрдүн касиетин, күчүн, бөтөнчөлүгүн көргөзүп турат.

Кезегинде уруу башчылар, бий, бектер оюн-зоок куруп, төтөн чоң аш-тойлорду бергенде төгөрөктүн төрт бурчунан өнөр адамдарын атайын алдырып алардын талантын элге көргөзүп тамаша куруп, байге койгону да болуптур. Кандайдыр бир деңгээлде мындай мамиле, чыгармачыл адам үчүн пайдасы да тийген.

Ал изденүүгө, шыгын арттырууга аракеттенип, экинчиден калайык калкка тааныла түшкөн. Элге ар бир өнөр ээсинин чакан өмүр баяны, чыгармачыл

жолу, баскан турганы, мүнөзүнө чейин кызык эмеспи. Бирде болбосо бирде мындай суроо дайыма даяр болгон. Айтуучулар да бул суроого маашырлана жооп берип элдин черин жазышкан. Бул көрүнүш, алардан манасчылык касиетине кызыгуудан сырткары, ал өнөрлүү адамдын феномени өзү да кызык экенинин белгиси. Маселен, мындай учурда манасчылар окуяларды куюлуштура айтып келип, чыгармачылык дүйнөсүнүн башатын дал ушул «керемет түш» көрүүдөн баштаган.

Керемет түш, андагы укмуштуудай аян, айтуучунун кыял фантазиясы менен ширелишип, тенирге болгон ишенимин арттырып, «манасчы» болууга өзүн өзү таптап даярдаган психологиялык өткөөл маалын камтый турганын байкоого болот. Кыргыз фольклорунун тарыхында ушул себептүү манасчылык өнөргө келүүнүн алдында «керемет түш» жөнүндөгү баян, «түш көрүү» процесси традициялык мүнөзгө ээ болуп келет. Ар бир айтуучунун айтымында ар башка сюжеттик мазмун, ар кандай символдук образдар «жакшы ойлонулуп табылган» кызыктуу ангеме баянына айланган.

Бул сыяктуу керемет түштөргө мүнөздүү бир жалпылыкты айта кетсек. Көбүнчө эпикалык каармандардын элеси, үнү, көпчүлүк убакта таруу, буудай же кумдун кириши, символикалуу түрдө мааниге ээ. Таруу — «Манас» эпосунун бүтпөс саптарына салыштырылып, кум-таш болочок манасчынын түйшүгү, изденүүсү менен жорулуп, керемет түштөгү окуянын ачык элестеши, жөнөкөй адамдарды да ишендирбей койбойт.

Манасчылар түш баянын айтканда теңирге, арбактарга сыйынып, каармандар менен жанаша жүргөндөй өздөрүн эркин ишенимдүү сезе алышат. Керемет түш биздин байкообузга караганда манасчыга бир нече ирет кайталанып кирет көрүнөт. Анткени психологиялык жагдайдан алып караганда алгачкы белги, алгачкы түш болочок манасчынын көңүлүндө орноп калат да, ал эске тутулган маалымат кайрадан бир убактарда сөзсүз кайталанышы ыктымал, бул адамдагы физио-

логиялык абалдын иштешин көргөзөт. Манасчы бул көрүнүштү бизге салыштырмалуу башка көз карашта, өзүнүн жеке түшүнүгү менен кабылдайт.

Эми манасчынын түшүн, анын түшкө болгон реакциясын текст менен бирге анализдеп көрөлү. Саякбай бир жолдошу менен өздөрүнүн айылына жакын Орто Токойдогу бир айылда жарамазан айтып жүрүшүп кеч кайтышат. Анча-мынча олжолуу да болушат. Экөөнүн үйү жолдун эки тарабында болгондуктан эки жакка үйлөрүнө кайтышат. Саякбай капчыгай ичи менен келе жаткан болот, убакыт таңга жуук маалы дейт, ал аңгыча болбой кыйкырык чуу үн угулат. Андан ары эмне болгонун билбейт, ошол уккан жерине эси ооп жыгылып калыптыр.

Ошол убакта түш көрөт. Түшүндө кула кашка тай минип алыптыр, ошентип келе жатып жолдон бир чон кара ташка кез болот. Жакындап келип караса ал таш эмес эле чоң ак үй болуп чыга келет. Үйдүн жанында бир көк тулпар байланып туруптур. Ээн талаа жерде бул кайдагы боз үй болуп кетти деп айраң таң калат. Бир оокумда сыйда кара сакалы бар, кара тебетей кийген бир атчан келет да, эсин жыя албай жаткан Саякбайдын жанына токтой калып: Жандын баары козголуп, кырк эки түмөн кол болуп, түнөрүп жаткан жоого аттандык эле, сенин жолукканың абдан жакшы болду. Биле жүр, кадимки Бакай бабаң мен болот дейт алиги кара сакал адам.

Манас баатырдан сага «бере кет»,- деген аманат кул азыгы бар эле бере кетейин «оозуңду ач»,- дейт. Саякбай таң калган боюнча оозун ачат. Бакай, Саякбайдын оозуна толтура таруу куюп жиберип, «чайнап бардыгын жут, жутпасан кордук көрөсүң»,- деп опузалайт. Саякбай какап-чакап бардыгын жутуп жиберет. Оозундагы таруу эмес эле кум-таш өндөнөт. Жеп болгон соң Бакай колунун учу менен жогорку жакты көргөзөт: «тээтиги Ак кула минип балкайган, таалайы адамдан артык жаралган баатыр Манас; анын берки жагында, кынсыз кылыч байланган, Ай сарала ат минген Алманбет деген шер ошол; андан бери карасаң

Көгала ат чураткан Чубак баатыр; анын соңунда атка женил, тайга чак Улаккандын эр Сыргак. Манас экөө ага-ининин балдары. Эми сен жети жыл өткөн сон, манасчы болосуң, азыр атынды минип айылынды көздөй кете бер. Алдындан бир ак ирик айдаган аксакал адам жолугат. Анын иригин сатып алып, Манастын арбагына багыштап союп, этин элге тарткын», - деп коюп жок болуп кетет.

Түшүнөн чоочуп ойгонот, жан-жагын караса эч ким жок. Коркконунан шашылып туруп, атын минип айылын көздөй жөнөйт. Жолдо келе жатса бая Бакай айткан иригин айдаган аксакал адам жолугат. Бакайдын айтканын орундап бир ирик сатып алат. Үйүнө барып үй-бүлөсүнө айтып түлөө өткөрөт. Жети жыл өткөндөн кийин Саякбайдын баякы керемет түшү кайталанат. Түшүндө Бакай: «сага көрүнгөндөн бери жети жыл өттү, бүгүндөн калбай алдындагы атынды Манастын арбагына атап союп элден бата алгын», - дейт. Чоочуп ойгонсо түшү. Атасына түшүн айтат, кудайга жалынып баатырдын арбагына багыштап атын союп, элден бата алат экен. Ошол күндөн баштап оозума манастан саптар келип айтып калдым, деген экен маркум Саякбай Каралаев.

Эми Келдибек манасчынын түшү жөнүндө айтылган маалыматтан алып көрсөк; «сен дайыма арбактарга багыштап мал союп, куран окутуп жүр, антпесең эркек тукум көрбөй каласың», - деген так текстин түштөгү чагылышы (чынында манасчыдан эркек тукум калбаган дешет) өңдүү маалыматтарга караганда «керемет түштүн» кириши анын маанисинде бир купуя сыр бар сыяктанат. Түш аркылуу манасчы боло турган окуяны алдын ала билүүсү, көзү ачык адамдардын бал ачканы сыяктуу сезилет.

Бул убакта адамдын психологиясында кооптонуу, коркунуч пайда болот, психологиялык процесс жүрөт көрүнөт. Манасчы түш көрдү, түшүндө элестүү аян болду, ал жөнүндө, же бир нече убакыт өткөн соң анын жашоосунда өзгөрүү болгондогу кези менен дал келип калды.

Манасчы ушул убакыт ичинде түйшөлүү абалында болот. Маселен: «... бир адам пайда болуп, буларды билесиңби?» - деп эле менден сурай баштады. Жок, билбейм мурда көргөн эмесмин дейм. Ал ангыча Манас кырк чоросу менен Чыгыштан Батышты көздөй кетип бара жатыптыр. «Корпогун» - дейт дагы бир үн, сен мындан ары Манас айтып жүргүн..., кимдир бирөө, «Ооба айтат, айтат,- дейт. Айта албайт, андан көрө көкүрөгүнө мөөр баскыла, деген өктөм үн чыгат. Балким кыйналат башында, анан айтып кетет, мөөрүндү баса бер», - дейт ишенимдүү баягы тааныш үн.

Ал ангыча болбой, ак селдечен, кыска куйрук ат минген бир адам, менин оң жак көкүрөгүмө мөөрүн баса салды. Болду эми жыйырмага келип калганда «Манас» айта баштайсың,- деп коюшуп көздөн кайым болушту. Ойгонуп кетсем түшүм (М.Чокморовдун түшүнөн). М.Чокморов түшүн эч кимге айтпай жүрө берет. Кийин оң капталы шал ооруга чалдыгып жатып калат. Баягы көргөн түшү эсине түшөт. Таякеси Донузбайды чакыртып, көргөн билгенин айтат. Таякеси да жөн адам болгон эмес, ошол замат тууган урукка кабар кылып, жылкы союп элден бата алышат.

Түш көрүү, көзүнө көрүнүү, кулагына үндөрдүн жаңырышы, ага ишеним артуу өндүү сезимдер манасчынын жан дүйнөсүнөн орун алган, кыялынан, оюнан кетпей турган нерсе. Ошентип манасчылар кичинеден көнүп олтуруп, кийин биротоло чыгармачылыктын арбоосуна тушугуп такшалган. Манасчынын «теңирдин берген шыбагасы» анын импровизаторлугу, жакмачылыгы артистик жөндөмү менен ширелишип, кийин эпикалык дүйнөгө индивидуалдуу мамилесин жаратуу чегине чейин жеткен.

Керемет түштүн тийгизген таасири туурасында азыркынын чоң манасчылары Ш. Азизов: «Түш көргөм, бир эмес бир нече жолу, эгерде түшүмдө көрүнгөн боюнча эртесинде Манас же анын кырк чоросу жөнүндө айтпай калсам, кадимкидей ооруп калар элем». (Үч-Кайнар: 1995.- 28 апрель)

К.Атабеков: «менин түшүмө көбүнчө «Чон казат» окуялары эле кайталанып кире берет. Баатырдын

кыргын-сүргүн окуяларынан эле айт, дей берет, ошол өктөм үндөн көп ойгондум, ошондон уламбы мен «Манасты» «Чоң казат» окуясынан баштап айтып калгамын», - деген эле. (Төрт-Күл: 2000-жыл, май)

Көпчүлүк манасчылар «Манасты Ороздунун он уулунан, же Манастын бала чагынан» тартып айтышат. Жогорудагыдай пикирлердин негизинде түш манасчы үчүн чоң өбөлгө, жөлөк, ишеним экенин байкоого болот. Кызый айтып келгенде окшоштук жагы экөөнү токтотуш кыйын. Элирүү, ар кандай кыймылдарды жасоо, төрдөн улагага чейин жылып кетүү, ритмдүү, обондуу ыргактагы рецитация, аны коштоп тарсылдата санын же алаканын чабуу, көздөрүн ала чакмактатып, оозунан көбүк чыкканга чейин булкунмайы бар. Сыртынан караган адамга эпос канчалык кызык болсо, манасчынын кыймыл аракети, турпаты андан да артык кызыгууну жаратары бышык. Келдибек манасчы тууралуу маалыматта, анын манасчы болуп калуусуна Манас жана кырк чоро түшүнө кирип шыбаа болгон деп айтылат.

Түштүн биринчи бөлүгүндө болочок манасчынын келечек өмүрү кандай болорун баян этет. Алдын ала Сагынбай, Тыныбек, Кожомгелди манасчылардын ысмы менен түшүндө таанышат. Экинчи бөлүгүндө эпикалык каармандар менен таанышат. Үчүнчү көрүнүштө анын жеке тагдырына байланыштуу айтылган опуза чындык чагылат. Ушул үч кырдаалда, абалда манасчынын психикасынын түшкө карай өзгөрүүсү байкалат. Жогоруда биз талдаган анализге идентификацияланат. Жалпы алып караганда манасчынын түшү жогорудагыдай процессте калыптанган деген жыйынтыкка келүүгө түрткү берет.

Ушул жагдайда камтый кетчү бир маселе манасчынын табигый өнөрүнө ооз эки салттуулуктун чегинде калыптанышы.

Кыскача анализ жүргүзө кетсек: Маселен, манасчылар эпосту күндөп-түндөп, айлап-жылдап айтуу кудретине ээ. Эгерде бир эле манасчыдан бир эпизоду эки башка убакытта жазып алсак, негизги сюжеттик өнүгүү

салтка айланган көркөмдүк сүрөттөөлөр сакталат да, ыр саптарында сөздөр өзгөрөт. Экинчи бир эске ала турган нерсе, бир эле окуяны (эпизодду) эки манасчыга, же бир эле манасчыны кайра кайталатып айттырсак текст ар башка денгээлде чыгат. Оозеки айтуучулуктун табигый сыры ушунда. Маселен, Тыныбек манасчынын «Семетей» бөлүгүндөгү «Айчүрөктүн Ак шумкарды ала качканы» эпизодундагы Семетейдин кууга кушту салып тургандыгы жеринен мисал алып көрөлү:

Тыныбекте:

Эр Семетей баатырың
 Сары жибек танап боосунан,
 Ак шумкарды тартып алды боосунан
 Кызыл жибек буттан алды дейт,
 Тордоп кылган томого
 Тартып баштан алды дейт.
 Ак шумкар асманга эргип чыкты дейт.
 («Семетей»).

С.Каралаевде:

Томогосун шыпырып,
 Ал ак кууга көргөзсө,
 Мурдунун суусу куюлуп,
 Санар жүнү суюлуп,
 Оодарылып баркылдап,
 Октос берип жаркылдап,
 Колго турбай жээлигиң,
 Кокуюндун шумкары,
 Өлөрүн билбей ээлигиң,
 Төрөнүздүн дал өзү,
 Мерчемдүү жерге жеткенде,
 Бейпай кылып ийди дейт,
 Кагып ийип как жакка,
 Түртүп ийип ар жакка. (С.К. «Семетей»)

Биз «Семетей» бөлүгүндөгү «Айчүрөктүн Ак шумкарды ала качканы» эпизодун бир эле кырдаалды эки айтуучунун текстинин негизинде карап көрсөк, С. Каралаев окуянын өзөгүн сактап өз алдынча эркин импровизациялайт. Тыныбекте «Семетей» куштун томогосун өзү шыпырып коё берет, ал эми Саякбайда «Се-

метей» кушун Күлчорого берет. Күлчоро кушту кууга салгыча Семетейдин тынчы кетип шашылып, көрүнүп тургандай тексти көркөмдүк жагынан алганда ажырымы байкалбай койбойт. С.Каралаевде окуя драматизацияланып жандуу, көрүп тургандай кыймылдуу сыпатталганын көрөбүз. С. Каралаевдин поэтикалык стили бул жагынан башка манасчыларга салыштырмалуу кыйла арыш алат, күчтүү.

Айтуучулар адата импровизациялай келгенде мыктылары мурдагы тексти майдалап, жанылап толуктап, өздүк боёгун кошуп байытып сүрөттөшөт. Укканды тамшандыра турган тубаса таланттуулук мына ушундай жерлерде көрүнөт, бул жерде үндүн тембри, обон жана дикция чоң мааниге ээ. Анткени кээ бир манасчылар монотондуу айтат, кээ бири мукам көп обондун үстүндө атайын иштейт. Айтуудагы көп обондуулук текстти угууда кызыгуу туудуруп, кадимки Саякбай манасчынын кулактан кирип, бойду алганы ошондон. Саякбайдын мазмундуу текстти жаратмандык менен аткарганынын үстүнө мукам обону кошул-ташыл болуп харизмдик күч артыкчылыгын айгинелеп турат, албетте бул өтө сейрек көрүнүш.

Балким бул касиеттин табийгый сырын манасчы өзү гана билер. Анткени манасчынын табияты өзү табышмак, мисалы көптөгөн илимде кезигүүчү чечилбеген сырлар сыяктуу эле биз үчүн манасчынын феноменалдык эс тутумунун кайталангыстыгы, керемет түштүн таасиренен улам манас айтып келгени, сырткы күчтүн таасирин сезе билип манасчылык өнөрдү ыйык тутуп калганы кызыгуу жаратары бышык.

3.1 Эпикалык чыгармадагы түш көрүү

Түш жөнүндө иликтөөлөрдүн дагы бир маанилүү бөлүгү эпикалык чыгармалардагы түш проблемасы. Эпикалык чыгарманын өзөгүндө ар кандай керемет түштөр жолугат. Байыркы мезгилдерде эле адамдар алгачкы мифтик чыгармаларда өздөрүнүн сүйүктүү

каармандарынын тагдырын, андагы укмуштуудай окуяларды керемет түшкө байланыштырып айтып келишкендиги белгилүү. Көпчүлүк түштөрдүн мааниси алдын ала бир нерседен кабардар кылган «аян түйшөмөлдү» боолголоого түртөт.

Эпикалык чыгармада түштөрдүн бир нече тибин белгилөөгө болот, маселен баатырдын бойго бүтүү мотивине, үйлөнүү мотивине, дос күтүү, ж.б.. өзүнчө белгилеп айта кетүүчү нерсе, «Манас» эпосунда түштөр байыркы мифтик башаттан бери өнүгүп, эпостун архаикалык катмарынын элементтерин сактап, эпосто белгилүү бир эпизоддун өзөгүн түзүп, элдик каада-салт, ар кандай (ишенимдер) диндий түшүнүктөр, ритуалдар менен бирге чагылганын көрөбүз.

Мисалы: С.Орозбаковдун варианты боюнча болочок баатырдын түш аркылуу бойго бүтүү мотивинин чагылышын көрөлү:

Жакып байдын түшү:

Уйкуну бекер уктабай
 Урматтуу бир түш көргөнүм
 Кукулуктап үн чыкса
 Куштан башка үнү бар
 Куйрук башы жаркылдайт
 Куудан аптак жүнү бар,
 Айбат менен караса
 Алп кара куш сүрү бар
 Саноолору Сары алтын,
 Таканак жүнү баары алтын,
 Чырымтал жүнү чылк алтын,
 Текөөрү болот темир дейт,
 Сепкени өлгөн себил дейт,
 Тумшугу болот тунжур дейт,
 Туягы болот канжар дейт,
 Жыпар менен жуулган
 Жибектен боону тагыпмын,
 Алтымыш кулач жибек боо
 Аягына тагыпмын.
 Ай мунарын жем кылып
 Абдан сыйлып багыпмын,

Күмүштөн боо тагыпмын,
 Күн мунарын жем кылып
 Күпкөлөп жүрүп багыпмын.
 Асмандагы канаттуу,
 Айбатынан уча албай,
 Жерде жүргөн сыяктуу
 Желип чыгып кача албай,
 Ага конорго туур жайладым.
 Алача моюн ак шумкар,
 Ага кошо байладым,- дейт.

Текстен көрүнүп тургандай, кыргыз оозеки поэзиясынын рифмаланган ыр саптарынынын ритмдик ыргагы уйкаштык, салыштырма эпитеттин негизинде, метафоралык өтмө мааниде туюндурулуп, традициялуу түрдө калыптанган строфикалык параллелизм менен көркөмдөлгөн эпифора поэтикалык так бай баяндоо аркылуу чагылган. Бир эле куштун образы, анын турган турпаты, көрүнүшү, тумшугунан тырмагына чейин сүрөттөлүшү түштүн объектисиндеги абстрактуу элести туюндуруп, көрүп тургандай жандуу портретин жаратат. Болочок баатырдын образы каймана мааниде берилип, ал жөнөкөй тектен эмес, бардар уюткулуу жерден экенин түштүн маанисинен көрүнүп турат.

Мисалы: Ай мунарын жем кылып,
 Абдан сыйлап багыпмын.
 Күмүштөн боону тагыпмын,
 Күн мунарын жем кылып,

Күпкөлөп жүрүп багыпмын,- деген строфикалык параллелизмди табууга болот. Жакшылап караса «алп кара куш сүрү бар» деген салыштыруу, анын келечекте баатыр боло турганынан кабарлайт. «Ай мунарын жем кылып, абдан сыйлап багыпмын» деген саптардын мааниси (кречета) «күндүн, айдын нуруна бөлөп багыпмын» деп чечмеленет да, «солярдык», «лунардык» элементтер символикалык объектиге айланат. Анткени бул сөздөрдүн эпикалык чыгармада культук мааниси бар. Адатта мындай сүрөттөө абстрактуу түшүнүктөргө мүнөздүү.

Чыйырдынын түшү:

Уйкуга көзү барыптыр,
 Уюп уктап калыптыр.
 Чыканагы талыптыр,
 Чырым уйку алыптыр.
 Ак селдеси башында
 Ак сакалдуу бир Адам
 Келип кирди кашына.
 Ыйлап жаткан бакырдын,
 Ырайымы келди жашына:
 Барбардигер бир кудай
 Ыйлаба деди силерди
 Аяктай болгон ак алма
 Азелден ширин бак алма.
 Алда буюрган алма деп,
 Напсиң өлсүн жалма деп
 Кызыл алма кыз деди,
 Кызматкербиз биз деди,
 Кылган иши түз деди.
 Мына бу айткан сөзүмдүн,
 Маанисине түш деди.
 Айтканымды бил деди,
 Алиги жеген ак алмам,
 Курсагыма толуптур.
 Артымдан чыкты ышкырың,
 Ажыдаар болуптур,
 Ачууланып оп тартса
 Ай ааламды соруптур.
 Көрдүм чоочуп нес болуп,
 Узарыптыр өз боюм
 Бир жүз отуз кез болуп.
 Ойгонуп чоочуп калганым.

Алынган мисалдан көрүнүп тургандай, «ак» деген сөздүн мааниси «ак селдеси башында», /ак өң боюнча жогоруда да айтканбыз/ «ак сакалдуу бир адам» деген саптар символдук образга ээ. Мындай көрүнүш манасчынын түшүндө да туруктуу жолугат. Чемелей келгенде эки башка кырдаалда болсо да, «ак» ыйык, таза, бийик (ангел), колдоочу маанисине жакындап кетет.

Чыйырдынын түшүндөгү «ак алма», аны жегенден кийин аркасынан ышкырып ажыдаар болуп чыга келгени эпостун мифологиялык катмарын көргөзөт.

Ул жердеги жалпы көрүшүш жыш жана (кезектүү) же аксак уйкаштык, адатта түрк тилдүү элдеринин оозеки поэзиясында мурдатан калыптанган форма катары калыптанган. Түшүндө алма жегенден соң алтымыш кулач ажыдаарды ат ордуна минип, же боюнун жүз отуз эки кез болуп узарып көрүнгөндүгү абстрактуу элес, эпикалык цифра менен жомоктук персонаждар фантазмагорияланып гипербола аркылуу чагылат. Жакыптын түшүндө түштүн объектиси куш болсо, Чыйырдынын түшүндө ак алма. Алп кара куш, алтымыш кез ажыдаар бул болочок төрөлө турган баланын баатыр болорунан аян берет.

Кийинки түш Бакдөөлөттүн баянынан башталат. Бакдөөлөттүн түшүндөгү «туйгун» деп өтмө маанидеги метафора аркылуу туюндурулган куштун образы, анын алгыр куш экенин айгинелеген ыр саптары жупташкан эгиз уйкаштыкта чыккан. Элпек ыргактагы поэтикалык сыпаттоо гипербола аркылуу берилип текстин көркөм тилин арттырат.

Түштүн маанисине караганда талпынган туйгун куштан ийменип, ага урмат кылгандары каймана баяндоо, төрөлө турган баланын келечекте баатыр болорунан кабар кылат. Негизинен алынган үч мисалда эпостогу түштүн белгилүү бир тибин аныктоого болот. Андагы алп кара куш, ак алма, туйгун деген каймана өтмө маани эпосто баатырга карата айтылган туруктуу эпитет катары калыптанган. Ошондой эле ай, күн сөздөрүнүн кезигиши түбү-теги байыркы солярдык культтук мааниден келип чыккандыгын көргөзөт. Мисалы, баатырдын келбетин сүрөттөөдө көпчүлүк варианттарда мындай деген туруктуу саптар бар:

Айың менен күнүңдүн,

Бир өзүнөн бүткөндөй.

Асман менен жериндин,

Тирөөсүнөн бүткөндөй,- мындай салыштыруулар культтук мааниден жаралгандыгынын мисалы. Бул

типтеги түштөр эки бөлүктөн туруп, салттык иш-аракет, жөрөлгөлөр менен коштолуп эпосто бүтүндөй бир окуянын өзөгүнө айланат. Ошентип биз түш баянынын эки бөлүктөн тураарын аныктай алабыз:

1. түш көрүү;
2. түштүн жорулушу.

Түштүн экинчи бөлүгү «түштүн жорулушуна» келгенде, ар бир сапты мазмунуна жараша образдуу көрүнүштөрдүн жандырмагын чечмелөө жолу менен өтөрүн көрөбүз. Жогоруда биз манасчылардын түшү, андагы символдуу образдарды талдаган элек. Болжолу эпосто персонаждын укмуштуудай керемет түшү менен айтуучунун түшүнүн ортосунда тыгыз байланыш бардай. Анткени айтуучунун көз алдына баатырлардын элесинин, сүрдүү келбетинин түшүндө көрүнүшү, эпосто болочок төрөлүүчү баатырдын алды артынан коштогон ажыдаардын сойлоп келе жатышы, үстүндө алп кара куштун айланып учушун элестетүүгө көмөк болот сыяктанат.

Айтуучунун кабылдоосунда баатырдын образы идеалдаштырылгандай туюм жаратат. Баатыр күн нурунан, ай нурунан бүткөн, күн тийген жердин баарын өзүнө каратып, кылычтай өткүр, ажыдаардай айбаттуу, арстандай кайраттуу, аны Көкө Тенир, кара тоо, агыны катуу суу колдойт. Айтуучу түштү чечмелегенде эч кынтыксыз көркөмдүк денгээлде чагылдырып бере алат. Эпикалык чыгармадагы каармандардын түштөрү, алардын чечмелениши улам кийинки окуянын уланышына стимул берип турган сыяктуу. Маселен, Жакып, Бакдөөлөт, Чыйырдынын түшү Манас баатырдын келечек тагдырынан кабарлоо менен окуянын андан ары жүрүшүн камсыз кылат.

Манасчынын көргөн керемет түшү анын келечекте манасчы болорунан аян берген бир кап тарууну атка артып алганы же, оозуна таруу куюлуп аны эптеп жутканы өңдүү көрүнүштөрдөн кийинки турмушунда өңүндө туура келген сыяктуу эле, эпостогу төрөлгөн баланын келечекте ыйык касиетке ээ баатыр болорун айкындаган символдор, болбосо Каныкейдин түшү,

Манас «Чон казатка» аттанаар алдында бир кырсыкты, жамандыкты туйганы, окуянын соңундагы трагедиялуу көрүнүштөн алдын ала кабарлагансып турат. Ушундай эле көрүнүш Манастын Алмамбетке жолугар алдындагы көргөн түшүнөн анын жорулушунан Алмамбет Манаска көздөй жан дос болору, өзүндөй шер артык баатыр экени түшүнөн эле билинет. Айтуучу эпикалык чыгармадагы түштөрдү сүрөттөөдө бирдей типтеги форманы колдонгон. Маселен:

1. түш көрөт

2. түш жорулат

3. түш той менен аяктайт

4. түш кийинки окуянын уланышына керектүү бир негизги функцияны аткарат

Түш дос күтүү, төрөлүү мотивдери менен дагы тыгыз байланыштуу. Түштүн мазмунунда мифологиялык образ, абстракттуу фантастикалык элес камтылган. Айтуучунун эпоско «түш баянын киргизүүсүн» анын бай фантазиясынын жемиши катары эле кароо аздык кылат, бул жерде түштүн диапозону кенен арыш алат. Алсак элдик каада-салт жөрөлгөлөрү, курмандыкка чалуу ритуалы, өңдүү көрүнүштөрдүн бардыгы ширелишип кеткен. Поэтикалык сюжеттик композиция өзүнчө эле иштелип чыккан сценарий сыяктуу, андагы окуялар бир-бири менен ширелишип турат. Буларды көркүнө чыгарган поэтикалык троптор поэтикалык негизги компоненттерден, мисалы салыштыруу, өтмө каймана метафоралык сыпаттоолор абдан жыш учурайт. М: Боз ала туйгун - боосу жез; Боору кара мойну-кез; Оң колуңа алыпсың -деп, (С,О.1. к 31-б) болочок баатырды манасчы «боз туйгунга» салыштырып жатат. Ушул эле түштөгү поэтикалык кайталоодо экинчи саптын мазмуну башкача жорулат.

М: Туурдагы туйгуну,

Турна моюн жез канат,

Тумшугу болот боо манат. (С,О.1к.31-б)

Бул Манастын карындашы Карлыгачтын төрөлө тургандыгы жөнүндө кабарлап жатат. «Туурдагы туйгуну», «турна моюн» кыз балага мүнөздүү сыпаттоо.

Айтуучунун чеберчилиги окуяны белгилүү бир системанын алкагында өөрчүтүп, бир-бирине куюлуштуруп мазмундуу ойду көркөмдөп шайкеш келтиргенинен эле байкалып турат. Мындан сырткары түштөрдүн сүрөттөлүшүндө анимистик ишенимдер курчап турган жаратылыш кубулуштары, арбак кудай аркылуу туюндурулуп, төрөлө турган баатырды ажыдаар колдойт экен деп, тотемдик түшүнүктөр менен байланыштырып жатат. Тексте мындай көрүнүш элдин байыркы салт-санаасына кирген курмандыкка чалуу жогоруда айтканбыз «ай туяка мал союп» деген сыяктуу расмий жөрөлгө менен коштолот:

Эркегинин баарысын,
 Нээти казат жараткан,
 Ургаачысын ар жерде,
 Үлкөн калба тар жерде
 Ак түлөөгө жараткан.
 Камбар боздун үйрүнөн,
 Кармап келгин бир бээ,
 Тогуз кара бээ болсун,
 Токсон кара кой болсун,
 Ушунун баарын сойгон соң,
 Толуп ташкан той болсун.
 Аты жоктор жөө болсун
 Сыйырдан жетөө союлсун

Ач арыктар тоюнсун, - деген сыяктуу саптардан көрүнүп тургандай жакшылык үчүн малды курмандыкка чалуу жөрөлгөсүнүн эн майда детальдарынан өйдө чагылдырылып, рифмалык уйкаштыкта ички аллитерация аркылуу поэтизацияланган. Жогорудагыдай эпифоралык түзүлүш кыргыз эпикалык чыгармаларында туруктуу поэтикалык формада калыптанган. Жогоруда биз «Манас» эпосундагы бойго бүтүү мотиви менен байланышкан түш процессин көргөздүк.

Манас баатырдын түшүнөн Алмамбеттин ким экенин, кандай баатыр экенин айтуучу кылычка салыштырат, кылыч түз эмес уч жагы кайкаң – башкача жасалган. Алмамбеттин чет жерден келгенин айкындайт, кара ташты бир салса «боордою лып» деп кеси-

лип калат- ал Алмамбеттин курч баатырлыгы. Байланган кылычы бир убакта жолборско айланып аркасынан ээрчип алат. Айтуучу образдуу өтмө мааниде сүрөттөп келип күчөтмө боёк кошуп,

Күркүрөп жолборс карады,
Атагы кайып болгондун,
Эч кайсысы калбастан,
Моюндарын сунушуп,
Таазим кылып турушуп ж.б.

Баатыр жолборстой күчтүү, албеттүү эле болбостон, кайып аттуунун бары баш ийди, - деп жатканына караганда, «жолборс» айрым урууларда уруу тотемдик милдет аткарган, балким тотем катары туюндурулган болуусу да мүмкүн. Алмамбет ыйык баатыр, касиеттүү баатыр. «Кукулуктан үн чыкса, куудан башка үнү бар, куйрук башы жаркылдайт, куудан аппак жүнү бар», - деп баатырдын сындуулугунан, тегинен кабар берип кууга салыштырат.

Айтор айтуучу түш баянын сүрөттөгөн кезде ал болуп жаткан окуянын маңызын тереңден ачып берүү максатында, көркөмдүүлүгүн арттырып, окуяны тереңдетип, кеңейткенин көрүүгө болот. Манасчынын керемет түш көрүүсү, андагы символикалык образдар, манасчынын көзүнө көрүнгөн баатырдын элеси өңдүү көрүнүштөр, манасчынын эпосто түш баянын өөрчүтүүгө көмөк берген сыяктуу таасир калтыраарын белгиледик.

Демек, манасчылык өнөрдө «сырткы дааруу күчүнүн» болушу, анын бар экени илим жүзүндө айтылып мурдатан тастыкталган гипотезаларга, белгилүү бир деңгээлде далилдөөлөргө таянып, манасчылык өнөрдүн калыптанышында керемет түш көрүү, бирден бир негизги купуя сыр каткан көрүнүш жана оозеки айтуучулуктагы уникалдуу эс тутум менен адамдын мээ системасынын миллионго жакын ыр сабын көкүрөккө жат алып айтууга жөндөмү калыптангандыгы жөн салды нерсе эмес феноменалдык сейректик экендигине назар салбай коё албайбыз.

Кылымдар аралыгында не деген манасчылар өттү, алардын баарысы өз өнөрүн керемет түш аяны менен байланыштырып келгени бекеринен эмес. Манасчылык касиет улам бир муунга берилип жүрүп олтуруп, ушул күндө да түштөн ажырабай сакталып келгенинин өзү уникалдуулук, андыктан эл катмарына төбөсү көрүнүп калган таанымал заманыбыздын жаш манасчылары алардын түштөрү тууралуу иликтөөлөр илимде эртедир- кечтир объектиге алынары бышык.

4-дарс. (4 саат)

Тема: «Манас» эпосундагы мифологиялык жандыктардын жана тулпардын образы

План:

1. Миф. Эпикадагы мифтик образдар
2. Тулпардын образы

Адабияттар:

1. Абрамзон С.М Киргизский героический эпос «Манас» как этнографический источник. В кн: «Манас» – героический эпос киргизского народа. –Ф., 1988.

2. Сарыпбеков Р. Алманбеттин эволюциялык образы. –Ф., 1988.

3. Беленицкий А.М. Конь в культурах идеологических представлениях народов Средней Азии и Европейских степей и древнем и раннем средневековье. №154 К.С.И.А. №1978.

4. Липец Р.С. Образы батыра и его коня в тюрко-монгольском эпосе. –М., 1984.

5. Мелетинский Е.М. Происхождение героического эпоса. Ранние формы и архаические памятники.

6. Орозобекова Ж.К. «Манас» эпосундагы тулпарлардын көркөм образы. –Ф., Сорос-Кыргызстан, 1997 /ЖОЖдордун филология факультеттери үчүн атайын окуу курсу/.

7. Сапарбаев А. Метафора в эпосе «Манас» –Ф., 1976.

8. Андреев Ю. В. Цена свободы и гармонии: Несколько штрихов к портр. греч. Цивилизации. –М :Алетейя, 1998.

9. Миронов В. Б., «Древняя Греция» -М. 2006

10. Расширение греческого мира. VIII—VI вв. до н. э. (Кембриджская история древнего мира. Т. III, ч. 3). М.: Ладомир, 2007.

Миф- адабий жанрдагы универсалдуу форма десек болот. Мифтин мейкиндиги кенен, ошондуктан биз бир эле танабынан, фольклордук аспектидеги мааниси жөнүндө сөз кылып көрөлү.

Миф синкреттүү жанрдык форма (түр) болуусу менен бирге анын предметтери (диний түшүнүктөр, жаратылыш кубулуштары, космогониялык символикалык элементтер, стихиялар, жан жаныбар, канаттуу куштар) эпиканын табиятына ылайык адамдын акыл эсинин кабылдоосуна жана фантазиясына жараша келип чыккан.

Адамдын социалдык, турмуштук кыймылынан, реалдуу жашоосунан, же ошол коомдун окуяларынан азыктанган ой, кыял, фантазиянын негизинде, ашкере сүрөттөгөн кубулушту-миф десек болор. Маселен, элдик оозеки чыгармалардын кайсы гана жанрын, (миф эпикалык жанрга кирет) жанрдык түрлөрүн албайлык мифтик элементти таба алабыз.

Кыргыз фольклористика илиминде анын ичинде эпикадагы миф тууралуу, ийне жибине чейин системалуу түрдө талданган, фундаменталдуу аналитикалык изилдөө азырынча жокко эсе. Бирок, айрым бир алкактын тегерегинде мифке байланыштуу проблемаларды изилдеген эмгектер дагы таптакыр жок эмес. Ал эми чет элдик адабияттар боюнча алганда мифтер боюнча теориялык булактар арбын, мисалы бир экөөнү атасак А. Н. Веселовскийдин фольклордук, Лосевдин философиялык аспектидеги миф боюнча талдаган илимий эмгектери темабызга туура келет. Орус фольклористикасында миф боюнча антикалык доордон тартип тарыхы жазылып, теориясы иликтенген.

Жалпы дүйнөлүк фольклористиканын тарыхы боюнча караганда бул тема боюнча: гректердин мифтеринен, германдыктардын эльфтеринен тартып, чыгыш элдеринин эпикалык маданияттары жана түрк тилдүү элдердин ичинен, түштүк, түндүк сибирь аймактарындагы элдердин эпикалык чыгармаларынын алкагындагы иликтенген бир катар илимий монографияларды, популярдуу адабияттары алууга болор эле.

Фольклористиканын теориясында миф боюнча эки түрдүү көз караш бар. Маселен алардын биринчи тобу адегенде мифтик фантазия болгон, бара-бара адамдын аң сезими жетиле баштагандан реалдуу жашоону ча-

гылдырууга өсүп жетилгендигин тастыкташат (соцреализмдин тушунда). Ал эми экинчи топтогулар болсо, ар кандай мифтик чыгарма реалдуу жаңоо шарттан улам өнүгүп чыккан дешет мисалы К. Г. Юнг башында турган окумуштуулар (батышта).

Эми «Манас» эпосуна келсек, ал көп катмарлуу чыгарма болгондуктан, миф башатынан башталган легенда, жомоктон тартып тарыхый чындыкка үндөш окуяларга чейинки баскычтын ичиндеги убакыт мейкиндигин чогуу кучагына алат (соцреализм боюнча алганда) ушундай.

Миф кайсы бир денгээлде жалпы сюжеттик алкакта алганда, эпикалык чыгарманы байытып турган бирден-бир негизги форма, же компоненттерден десек да ылайык келет. Эгерде батыш окумуштууларынын пикирлерине байыр алсак, кандай болгон күндө да ар нерсе бир себептен жаралат да, чыгармачыл адам ошол көргөн нерсесин жомок, легенда, мифологиялык маанайда өнүктүрүшү толук мүмкүн деп айтышат.

Эгерде доорлор боюнча алсак, байыркы антикалык мезгилдердеги мифтик элементтер солярдык жана лунардык белгилердин культтук мааниси, эзоторикалык түшүнүмдөр менен бирге синкреттүү түрдө баштапкы диний элементтердин жаралышына өбөлгө түзгөдүгүн көрөбүз.

Байыркы символикалык белгилер, гректердин мифтеринде жолуккан башы адамдыкы, денеси аттыкы, же башы арстандыкы денеси бүркүттүкү («Гильгамеш») башы айбандыкы тулку бою адамдын дене түзүлүшүнө окшогон зооморфдук, кентавр, минотаврлардын миксантропизмдик образдары жана скульптуралык айкелдер буга ачык мисал боло алат. Миф тууралуу өзүнчө кенен анализ кылуу алдыда, учурда биз учкай токтолдук.

Эпикалык доордун кийинки баскычында кудайлардын образынан кийинки катмарда «Манас» эпикалык чыгармасында кездешкен сыяктуу жалгыз көздүү дөөлөр, кериктин образдары (циклоп) жана учуучу, сүйлөөчү тулпарлар, (Коңурбайдын Алгара, Кыяздын Тоотору, Чыңкожонун Кара тулпары) куш келбетине

келип кубулуу касиетине ээ болгон Айчүрөк, же Кошойдун Билерикти, Жарманасты бошоткон окуясындагы башка обликке кубулуусу, өзгөчө Жарманас жөнүндөгү окуяны алсак бул сыяктуу образдар мифтик фантастикалык сүрөттөөгө ээ. Ошонун негизинде эле тотемдик маанидеги «колдоочулук» функция аткарган кырк чилтен, алп кара куш, алтымыш баштуу ажыдаар, кырк бөрү, ак инген ошондой эле марал, бугу, кумайыктын образдары буга мисал болуп бере алат.

Эпикалык чыгармада жандыктардын мифтик образдарынын ар биринин орду жана аткарган функциясы бар. Ушул жана башка маселелердин эпикалык чыгарманын көркөм сюжетинде кандай орун алгандыгын чечмелеп көрөлү.

Эпосто башкы баатырдын образы идеалдуу, сюжеттик окуялардын баардыгы башкы образга борборлошкон, биринчиден көңүл бурчу нерсе көркөм образ “жердик баатыр” болгону менен сакралдык элементтерге карк сугарылып, мифтердеги кудайлардын образдары сыяктуу, кандайдыр сырдуу, касиеттүү. Мисалы, баатырдын карегинен от жанып турат, күлгөндү билбейт, жаалы келсе эч ким ага чыдабайт жана да колдоочулары бар болуп архаикалык катмардын элементтерин алып жүрөт: баатырдын так төбөсүндө канатын жайса күн нурун тоскон, көк асманды кара булут чулгагандай көлөкө түшүрүп асманда айланып учуп жүргөн алп кара кушунун болушу. Болбосо баатырдын алдында ажыдаардын алты оролуп жатышы, болбосо кырк бөрүнүн оңдонуп жатышы, өңдүү сүрөттөөлөрдү алсак. Мисалы, баатырдын минген тулпары да ошондой элементтерди алып жүрөт; эки кулагында шамы бар, учайын дейт куш эмес, сүйлөйүн дейт киши эмес, пенденин тилин түшүнгөн, өпкөсү бүткөн канаттан деп сүрөттөлүп жатат, тулпар ээси сыяктуу сөөлөттүү эки тарабында кырктан кара тулпар коштоп, башында үкү тагылуу ж.б текст боюнча карап көрсөк:

Манас — Капырай, адамдан бөлөк сүрү бар,
Арыстандай түрү бар,

Кара чаар кабылан,
 Капталынан чамынат.
 Чолок көк жал жолборсу
 Аркасында камынат («Манас» 1958. 506)

Манас – Күүгүм талаш көздөнгөн,
 Күңгүрөнүп сүйлөнгөн,
 Күлгөндүн сырын билбеген,
 Кашка тиши кароодой,
 Кашкайып чыгып алганда,
 Атаңдын көрү дүнүйө
 Адам пенде кудурет,
 Жанына даап баралбайт.
 Жан казандай башы бар,
 Жаткан иттей кашы бар,
 Көзү көлдүн буткулдай,
 Көрүнгөнүн жуткудай.
 Так төбөнүн үстүндө
 Айлынып кара кушу учат.
 Карап турсаң ошондо,
 Кара чаар жолборсу,
 Капталында чамынат.
 Азууларын аркайтып,
 Алдында арстан комдонуп.
 Оң жагынан караса,
 Кырк бөрүсү оңдонуп,
 Алтымыш баштуу ажыдаар
 Алты оронуп алганы. («Манас» ШАВ)

Ак куланын образын карасак:

Асты жагын караса
 Алты жасоол жол баштап,
 Ортосунда чоң кула ат
 Олжоңдотуп жетелеп,
 Он эки жайсаң баш коштоп,
 Жети желдет желдирип,
 Жол ачкын деп бош-боштоп,
 Калбанын кара оюнан
 Кайнарлуу сунун боюнан,

Төрт миң кулан айдатып
 Төгөрөктөтүп ойнотуп,
 Жетимиш кулач ажыдаар,
 Жети жерден чынжырлап
 Жетимиш жерден кишендеп
 Ажыдаарын сойлотуп,
 Азуулу арстан жолборстон
 Алты жолборс байлатып,
 Арып менен үстүнө
 Алп кара куш айлантып.

(С.О.Манас 4т.54-6)

Бул жердеги баатыр менен тулпардын бирдей даражада сүрөттөлүшү тотемдик, колдоочулук маани аркылуу туюндурулуп жатышынын өзү, эпикалык чыгарманын эң байыркы катмарындагы архаикалык баскычтын элементин көргөзүп турат. Эгерде гректердеги кентавры, минотавры Гера менен Зевстин кошулгандан жаралган болсо, башкача айтканда адам менен жаныбардын денеси бир болушу, кийинки баскычында эпикалык чыгармада баштапкы мифтик образдар барабара жердик жашоого жакындап мезгилдер аралыгында трансформациялангандыгын көрөбүз. Мисалы, тулпар, куш-кээ бир тулпарлар канаттуу (Коңурбайдын Алгара, Кыяздын Кара тулпары) кайберен тулпар: Мааникер, Аккула, энеси чөлдүн кайыбы, атасы тоонун кайыбы, тоодо туулуп, чөлдө өскөн куюндан бүткөн жаныбар, мына бул саптарды кенен-кесири талдасак, мифтик өзөктү таап чыгабыз. Баатырдык чыгармаларда бул сыяктуу окуялар архаикалык туруктуу мотивдер аркылуу калыптанганы белгилүү.

Эгерде батыштын К.Г. Юнг баш болгон бир топ окумуштуулардын пикирин эске алсак, алгачкы адамдын фантазиясы реалдуу нерседен өнүп чыккан дегенине караганда мифтин данеги реалдуулук болуп калат. Белгилүү чоң фольклорист аалым С. Кайыповдун таамай келген сөзү бар: «жок жерден жомок жаралбайт» деген. Балким жашоо чындыгынан өнүп чыккан окуя угарманга кызык болуш үчүн адамдардын бай фантазиясынан укмуштуудай образдар жаралгандыр, гипотеза сөзсүз болушу керек.

Маселен, баатыр менен тулларынын образы кадимки реалдуу турмуштагы эле болгон сыяктуу көрүнүштөр дей турган болсок, эпостогу тулпардын баатыр менен бир күндө төрөлүшү, экөөнүн эмчектеш болушу өңдүү мотивдер, экөөнүн өзгөчө касиетке эгедер болгону, же ажыдаар – алты, жети баштуудан тартып, алтымыш, жетимиш баштуу болуп фантазмагорияланып жүрүп олтуруп идеалдуу образ жаралган деп айтууга болор эле.

Мына бул образ дүйнө элдеринин жомокторунда, легенда, мифтеринде, эпикалык чыгармаларында абдан кеңири тараган традициялуу жана типтүүлүктү көргөзүп турган образ. Башка танабынан алсак, чыгыш элдеринде ажыдаар, жылан «улуу» деп тергелген, баатырга карата колдоочулук функцияны аткарат. «Манас» эпосунда ажыдаар дал ушул алкакта чагылган.

Алп кара куш – эркин, күчтүү, кайраттуу эр жүрөктүүлүктүн символу катары жомоктордо, эпикалык чыгармаларда кеңири жолуккан мифологиялык куш. Мисалы кыргыз эпосу «Эр Төштүктө» архаикалык рудиментке ээ, баатырдын образы менен тулпary параллель сүрөттөлгөн. Төштүктө үч дүйнө чагылат. Асман-үстүнкү, ортоңку-жердик жашоо жана жер алдындагы дүйнө (кыргыз, казак, татар, башкыр версияларында). Эпикалык чыгармаларда бул калыптанган модель, мисалы (тибет, монгол, бурят версияларындагы) «Гильгамеш» (аккад-шумерлердин), «Гесер», (якуттардагы) «Нюргун Боотур Стремительный» ушул сыяктуу эпостор. Ал эми «Манас» эпосунда алп кара куш, ажыдаар тотемдик колдоочулук функцияны аркалайт.

Бөрү - «Манас» эпосунда бөрү мифтик элементти алып жүрүү менен бирге «колдоочулук» тотемдик маниде чагылган. Мисалы:

Адамдар анда кеп айтат,
 Андай көр балам деп айтат,
 Бөрү болгон биз деди,
 Бөлөкчө жансыз сиз деди,

Кызыр Илияс деген бар,
Сизди кырк күндөн бери издеди.
Кырк чилтен деген биз деди,
Козуңа салган тиш деди

Анда Манас кеп сурайт:
Кандайлыктан адамдар,
Карышкыр болдуң деп сурайт.
Карышкыр болгон кайсыңыз
Кайсы экенин айтыңыз?
Кана көк бөрү болчу көрөйүн,
Көңүлүм анан бөлөйүн,

Ал сөздү бала салганы
Кызматта жүргөн кырк чилтен
Каткырып күлүп калганы
Бир силкинип бирөөбү,
Көк бөрү боло калганы.
Бирде бөрү, бирде адам,
Анык сонун экен деп,

Көөнүнө бала алганы – дейт. (С.О. Манас. 1-том. 94-96-бб)

Кырк чилтен, Кызыр Илияс, кырк бөрү бул Мана-
стын төрөлгөндөн касиеттүү башкача жаралгандыгын
туюндурган, образдар. Дегеле баатырдын өзүнүн
төрөлүү мотивинде карап көрсөк, Чыйырдынын бою-
на бүтүшү, түш көрүшү, түшүндөгү көргөнүн Байжи-
гиттин жоруганы

Байбиченин түшү экен,
Түшүндө көргөн иш экен.
Ай тийген жердин баарысын
Алат экен балаңыз,
Анда тынсын санааңыз!
Күн тийген жердин баарысын
Күтөт экен балаңыз
Күндө тынып санааңыз!
Алтымыш кулач жибек боо
Аягына такканын,
Ай мунарын жем кылып

Азем кылгын бакканың
 Алтымыш жашка чыкканча
 Аким болуп журт сурап,
 Алат экен дүйнөнү,
 Арбак конуп башына
 Аны алда таала сүйгөнү.
 Ажыдаар ат кылып,
 Байбичең минип жүргөнү
 Шол баланы ороюн
 Дүйнө жүзүн сүргөнү.
 Ажыдаардай айбаттуу
 Арстандай кайраттуу,
 Эркек уул, эр болуп
 Не кыйындык баарысы
 Эсеп берип, эл болуп
 Карайт экен көзүнө,
 Кара тоодой касиет

Конот экен өзүнө. (С.О. 48 б. 1-том) 1978-жыл

Кыргыз басмасы).

Ошентип ыр саптарынан ачык көрүнүп тургандай болочокто төрөлөр баланын баатыр болору тууралуу кабар берилет. Анын чоо-жайы байыркы анимисттик (арбак конуп башына), тотемдик (ажыдаар) жана исламдык (алла таала сүйүп) элементтер менен шөкөттөлгөн.

Түш көрүү мотиви жеке эле манасчынын өзүнүн калыптануу жолунда эмес, эпикалык чыгарманын өзөгүндө дагы маанилүү функцияны аткарып, кийинки өзөктүү окуяны андан ары жалганышына өбөлгө болуп берет. Дегеле эпикалык чыгармадагы мифтик символикалык белгилерге жык толгон жан-жаныбарлардын образдарынын болушу, эпикалык чыгарманын стадиалдык өнүгүү катмарын көрсөтүп турат. Себеби эпикалык чыгарма мындай көрүнүштөрдү өзүнө сиңирип алышы менен кылымдар аралыгында тарыхый чындык окуяларына жуурулушуп улам бир катмарга өсүп жетилип жүрүп олтурган.

Эми «Манас» үчилтиги боюнча келгенде, тулпардын образына кенен токтолуп кетели. Анткени жыл-

кы баласы кыргыздын каны менен жанында жашаган, абалкы мезгилдерден тартып эле социалдык жашоосунда негизги функцияны аткарган, көчмөндөрдүн улуу тарыхынын борборунан орун алган бөтөнчө бир секичеде турган эң бир маанилүү жандык.

Дегеле түрк тилдүү элдердин чыгармаларына сереп сала кетсек тулпар баатырдын ысмы аталган жерде дайыма кош бирдиктүү айтылып жүрөт. Бул кош образ, белгилүү бир деңгээлде баатырдын баатырдык парасатын оболото көтөрүп даңазалап турат. Ал эми булардын тарыхый булактарына кайрылсак, жылкы баласынын жөнөкөй унаа же азык катарында колдонулган сүртүмдөрдөн тартып системалуу түрдө караганда, архаикалык укмуштуу тулпарлардан тартып кадимки реалдуу тулпарга чейинки образдары көз алдыбызга тартылат. Өзгөчө булардын ичинен башкы баатырдын образына паралелль жүргөн образ кадимки каса тулпар (боевой конь) мааниси абдан бийик даражага чейин көтөрүлүп чагылган. Ал тургай жалпы эле түрк тилинде сүйлөгөн жана монгол элдеринин эпосторундагы тулпардын образы аябаган кенен политрада чагылып, кайсы бир деңгээлде түрк элдеринин тегин жакындатып дагы турат. Эмесе сөзүбүз куру болбошу үчүн көркөм тексттерге кайрылып өтөлү.

Айта кете турган дагы бир маселе жогоруда кеп кылгандай түрк тилдүү элдердин эпикалык чыгармаларында жолуккан тулпардын образындагы мифтик фантазмагориялык элементтери жагынан жакын жалпы үндөштүктү табууга жана да кийинки этаптагы трансформацияланган образдарга чийин өсүп жетилгендигине көргөзүүгө аракет кылсак, маселен нарт элинин эпосунда Тхож тулпар обого учат. Тувалардын «Алтай Буучу». Сказание «Алтай Буучу» - Кызыл-Тув книж. Изд. 1960-ж. 26-27-бб? эпосунда тулпары кишиче сүйлөйт, учат, алдын ала боло турган көрүнүштү айтып берет. Кара калпактардын «Ак боз ат», «Кара жорго» эпосторунда бири от жагат, бири деңизден чыгып келет, бир башка бир келбетке кубула алат ж.б.

«Манаста» Карткүрөң мени «Чоң казатка» мин-бей койду деп Манаска таарынат, ошентип Коңурбайдын жылкысын чапканда үйүрүн алдына түшүрүп, айдоодон баш тартат. «Карач көкүл баяны» эпосунда Көкүлгө карап тулпарына адамча тил бүтүп сүйлөп турган тулпарын карасак:

Куюшкаңды кыскартып,
Көмөлдүрүк узартып,
Узун жолду кыскартып,
Уча турган куш атмын,
Кокус калбы жыгылып,
Колтугумда канат бар,

Колго тизгин бек карма деп жатат. Мына бул сыяктуу жомоктук боёк менен берилген образдардын трансформациясы иретинде айтылуу Бокмурундун Мааникерин, Манастын Ак куласын, Алманбеттин Сараласын, Семетейдин Тайбуруулун алууга болот. «Манас» үчилтигинде тулпардын ысымы бар, өңү дагы символикалык мааниге ээ, тулпардын касиети бир нече катмарда чагылат, ошондой эле өзөктүү окуяларды атайы мотивдин негизинде өнүгүп чыгат.

Мындан сырткары тулпардын образын терең ачууда поэтикалык көркөм каражаттардын, тактап айтканда поэтиканын эң бир ийкемдүү компоненти болгон троптун жөнөкөй жана татаал формалары өтө кеңири колдонулган. Ар бир манасчы жомоктук, мифтик башаттын элементтерин кеңири колдонуу менен реалдуу каса тулпардын образын жеткиликтүү сүрөттөөгө жетише алган. Бул тема манасчылар үчүн өтө берилүү, сүйүү менен кумардан чыгып айткан эпизоддорду түзгөн. Маселен Ак куланын классикалык формага ээ туруктуу портреттеринин биринен мисал алып көрсөк:

Маңдайында багы бар,
Кулагында шамы бар,
Кондурдай болгон жаныбар. (С.О)
Чаткаягы Чаткалдай,
Жүрүп кетсе чатына,
Жүктүү төө баткандай,

Кең соорунун үстүнө

Он экиден он эки

Жыйырма төртү биригип

Төшөк салып жаткандай ж.б. (С.О)

Ушул сүрөттөмө улам кийинки манасчылардын айтуусунда тулпардын образын жаратууда негизги таяныч болуусу менен даяр калька сыяктуу көөдөндө жат болуп колдонулуп, натыйжада бул формула түрдүү вариациянын жаралышына өбөлгө болуп берген. «Манас» үчилтигиндеги тулпардын көркөм образы жана сыпаттоо ыкмалары» деген темада 1994-жылы атайын кандидаттык диссертациябызды коргогон элек. Диссертациялык иштин илимий жетекчиси КУИАнын мүчө-корреспонденти, профессор Р.З. Кыдырбаева аткарган диссертант Ж.К. Орозобекова. Кийин, бул эмгектин негизинде илимий монография жарык көргөн. Ал жогорку окуу жайлардын студенттерине, аспиранттарга, илимпоздорго жана жалпы окурмандарга арналган.

5-дарс. Обзордук лекция (6 саат)

Тема: Поэтика. «Манас» эпосунун поэтикалык структурасы

План:

1. Поэтика.
2. Канондук сюжет, композиция жана мотивдердин орун алышы.
3. Эпикалык чыгармадагы катмардуулук тууралуу түшүнүк.

Колдонулган адабияттар:

1. «Манас» энциклопедия.-Б., 1995, 2 томдук.
2. Кыдырбаева Р.З. Эпос «Манас». Поэтика. Генезис. Сказительство. 1995. -Б.: Шам. II-басылыш.
3. Каралаев С. «Манас», «Семетей», «Сейтек»., 1995, 2010, 2013 басылмалары.
4. Азизов Ш. «Манас», «Семетей», «Сейтек».- Б: Кут бер, 2013.
5. Брудная Л. И, Гуревич З.М, Дмитриева О.Л. Энциклопедия обрядов и обычаев.-М: Литература, 2009.
6. К.Байбосунов. Нациогенез кыргызов новой эпохи./Интегральное исследование современного нациообразования/.-Б:Турар, 254-стр.
7. Токарев С. А., Ранние формы религии и их развитие, М., 1964;
8. Флиер А. Я. Мировые религии // Культурология. XX век. Энциклопедия. 1998.
9. Религии мира . 4 томдук. Православие, Иудаизм, Ислам, Буддизм.- М: Книжный дом, 2009, 384 б.
10. Компанелли П. Возвращение языческиз традиций /перевод с англ. Е.Широковой/ -М.: КРОН – ПРЕСС, 2000. – 352с.
11. Францов Г. П. У истоков религии и свободымыслия, М. - Л., 1959.
12. Харузина В. Н., Заметки по поводу употребления слова: фетишизм, «Этнографическое обозрение», 1908, № 1.

12. Гараджа В. И. Религиоведение: Учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений и преп. ср. школы. — 2-е изд., дополненное. — М.: Аспект Пресс, 1995. — 351 с.

13. Философский энциклопедический словарь. — М: Советская энциклопедия. — 1983

14. Элфорд Алан Ф. Боги Нового тысячелетия — М.: Вече. 1998. — 528с

15. Гольбах П. Система природы, М., 1940, с. 220-21

16. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи.- Ф:Кыргызстан 1990-ж. 327бет.

17. Ворожейкина З.Н. «Доисламские верования киргизов в XVI в (по рукописи «Зия ал - Кулуб»)»: Вопросы филологии в истории стран советского и зарубежного Востока —М.: Наука. 1961. 182-189.

«Манас» эпикалык чыгармасынын поэтикалык структурасы жөнүндө кеп козгогондо, анын жалпы канондук сюжеттик композициялык өзөгүнүн ички түзүлүшүнө басым коюуга туура келет, анда эпикалык чыгарманын ички жана жалпы поэтикалык структурасы тууралуу сөз учугун улап көрөлү.

«Манас» эпикалык чыгармасы тууралуу фольклористика илиминин айдыңында кылым карыткан мезгилдердин аралыгында фундаменталдуу түрдө илимий базасы түзүлдү десек жаңылышпайбыз, бул тууралуу көп эле айтылып да, жазылып да келет.

Мисалы, адегенде эле кыргыздардын акын-импровизатор айтуучулары жөнүндө эскерилип, анда араб аалымы Аль -Тахир Марвазинин XII кылымдагы белгилеп кеткени, болбосо XVI кылымдан дарек айтып турган Сайф-аддин Аксикентинин «Тарыхтар жыйнагы», болбосо Ч.Ч. Валихановдун жазып алган варианты, В. Радловдун жазып алган үчилтиги анын негизиндеги Октябрь революциясына чейинки жана кийинки изилдөөлөрдү атасак болот. Ошол мезгилдерден тартып манастануу илими калыптана баштады. Негизинен теориялык базабыз бир топ топтолду, чыңал-

ды. Ошол теориялык иликтөөлөргө жана эпикалык чыгарманын көркөм сюжеттик текстинин алкагына таянып, «Манас» эпосунун поэтикалык структуралык түзүлүшүн анализдөөгө токтоло кетели.

Эпостун негизги канондук сюжеттик өзөгү — эпикалык катмарлардан тураары жана ал архаикалык мезгилдерди өз боюна сиңирип жүрүп олтуруп, эпос, төрт сап жамакташкан ыр формасынан уланып, кылымдар аралыгында кенейип азыркы биз билген формасында калыптангандыгы төгүп эмес.

Канча деген кызыл тилин кайраган манасчылар, сөз баркын билген чеберлер кыштарын кынабады. Укмуштуудай керемет ыр дүйнөсүн бир эле адам жаратпастан, коллективдүү обочо касиетке эгедер талант ээлери биринен-бири угуп, коммуникативдүү түрдө, биринен-бири өтүп, бирин-бири толуктап жүрүп олтуруп, акыры океандай кенен, философиялык манызы терең, тематикасы көп түрдүү, мотивдерге бай, кыргыздын нукура тилин сактаган, оозеки поэзиянын кайталангыс үлгүсү болгон «Манас» феномени кылым арытып өзүнүн уникалдуулугун жоготпой сакталып калган.

Доорлор аралыгында ар замандын манасчы, семетейчилери оозеки поэзиянын түгөнгүс күлазыгынан азыктангандай генеалогиялык циклизацияны оргуп айтып келишкен, чыгармачыл адамдар манастын темасында ар кыл жанрдагы чыгармаларды жаратышты:

Айтканда да кай бири, ачылгыс сыр каткан манасчылык касиеттин улуу кудурет күчү менен төгүп айткан;

кай бири, кыргыздын кадимки жамакташкан жорго тилине салып айткан;

кай бири өз заманынын жарчысы болуп, жаттоо искусствосунун алкагында айткан;

кай бири эпостун жазма вариантын жараткан;

кай бири классикалык варианттардан азыктанып, прозалык үлгүсүн жараткан;

кай бири драмалык жанрдын алкагында жаны секичесинде жазган;

кай бири дүйнөлүк алкакка жете тургандай классикалык музыка дүйнөсүндө чагылдырган;

кай бири кыл калемдин кудурети менен образдардын системасын тарткан;

а кай бири скульптурада кайталангыс образдардын айкелин, ансамбльдерин жасаган; Мындай санак кылсак өтө кеңири масштабтагы сөз учугун улоого мүмкүн.

«Манастын» темасында чыгарма жараткан адам түгөнгүс ойдун, түпсүз философиясына сүңгүп кирип, нечен деген татаал түйшүктү башынан кечирет. Эгерде андай денгээлге чыга албаса, белгилүү бир жанрдын алкагында чыгарма жаратышы кыйын. Мындай түйшүк манасты изилдеген илимпозго да тикеден-тике тиешелүү. Мисалы, түрдүү жанрдагы чыгарма жараткан адамдарга караганда (проза, драма, поэма, скульптура, живопись), манастануучу (*эгерде ал фундамен-талдуу изилдөөчү*) илимпоз болсо, алда канча оор жүктү көтөрөт, анын башында мүмкүнчүлүгүнө жараша «Манастын» варианттары да, изилдөөчүлөрдүн теориялык булактары, ар түрдүү жанрдагы чыгармалар да жашайт, анализ, синтез жүргүзүлүп дайыма багыттуу иштеп турат, ошондуктан манастануучулар да узак татаал процессти жылдарды басып өтүп анан калыптанат.

«Манастын» туруктуу деген өзөктүү окуялары салттуу түрдө, манасчылардын улам кийинки урпагында айтылып келет. Мисалы, генеалогия(ата теги), «Баатырдын төрөлүшү», бала чагы «Эсенкадын тыңчыларын жай кылганы», алгачкы эрдиктери «Орго, Текес кан менен болгон согушу», мекенине кайтып келүүсү, «Кыргыздардын Алтайдан өз жери Ала-Тоого көчүп келиши», «Алоокени сүрүп чыгарганы», «Алмамбеттин келиши», «Манастын Каныкейге үйлөнүшү», «Көкөтөйдүн ашы». «Чоң казат», «Манастын өлүмү» ж.б көп окуялар түзөт. Андан «Семетей» үчилтикти толук айткан манасчыларда бири «Көкөтөйдүн ашы» бөлүгүнөн башталса, көбү «Каныкейдин Букарга качышы» бөлүгүнөн уланып жүрүп олтурат. «Семетейдин

бала чагы», «Сары таздын окуясы», «Семетейдин Кең-Кол, Кең Таласка кайтып келүүсү», «Айчүрөктүн Ак шумкарды ала качышы», «Семетейдин Айчүрөккө үйлөнүшү», «Кыяздын Акун канды камаганы», «Канчоронун чыккынчылыгы», «Семетейдин кайып болуп кетиши»; «Сейтек» «Күлчоро менен Айчүрөктүн туткунга кетиши» окуясынан башталып, «Сейтектин төрөлүшү, балалык чагы», «Кыяздын өлүмү жана Сейтектин Таласка келиши», «Сейтектин чоң энеси жана Бакайга жолугушу», «Семетейдин кайра элге кошулганы», «Желмогуз уулу Сарыбайдын урушу» ж.б майда окуялар орун алат да үчилтик ушул окуя менен соңуна чыгат.

Ар бир өзөктүү окуя өзүнчө композициялык курумдан турат, алардын ичинде мотивдер, фабулалык окуялар орун алат дагы мазмундук жактан нуктуу дайрага кошулган майда суулардай, негизги уңгуну байытып, кошулуп жүрүп олтурат, ошентип эпостун жалпы канондук сюжеттик окуялары калыптанат, салттуулук сакталат. Ал эми окуялардын уккулуктуу, ыргактуу болушу манасчынын дареметине байланыштуу.

Манасчынын поэтикалык тили күлүктөрдүн таймашына окшош, чарчабаган дулдулдай, жол арбыган сайын кызыйт, чоктой кызарып илеби күчтүү келет. Агыны катуу дайрадай, нөшөрлөгөн жамгырдай сөз берметин бир дем менен илебин кайтарбай ырдап жүрүп олтурат.

Манасчынын импровизациясынан жаралган эпостун тулку бою поэтикадан турат, буга сюжет, композиция анын негизги компоненттери болгон поэтикалык синтаксис кирет; гипербола, эпитет, синекдоха, аллегория, кайталоо, параллелизм, литота, метафора, метонимия, салыштыруу, параллелизм, синтаксисттик параллелизм, кайталоо ж.б.

Дагы бир бөлүгүн ыр түзүлүшү (редиф, дефрен, рифма) түзөт. Жыш, ички, түгөй, аксак уйкаштык дегендер. Бир саптарынын бир-бирине куюлушуп, уккулуктуу кылып тургандар ушулар.

Көркөм каражаттар ар бири өз алдынча да туруктуу калыптанган формага ээ болушат, көпчүлүк убакта мисалы гиперболалык салыштыруу, салыштырма метафора ж.б деп татаал формалары калыптанган, алар бир-бири менен ийкемдүү жуурулушуп турат. Мындан сырткары туруктуу калыптанган формулалар бар мисалы, атрибутивдик формула, формула сентенция ж.б. Ошолордун ичинен эң арбын колдонулган түрлөрүнүн бири салыштыруу- салыштыруу сюжеттик өзөктү жандуу кылып берүүдө негизги поэтикалык көркөм каражаттардын бири. Каармандардын портретин тартууда, анын адамдык касиетин эрдигин, мүнөзүн, кайгысын –кубанычын бир нерсеге салыштырып, сүрөттөйт. Көпчүлүк убакта гипербола, метафора метонимия менен бирге колдонулуп көркөм ыкманын татаал формасын түзөт.

Маселен, алынган мисалда гипербола, салыштыруу, эпитет, метафора өңдүү троптордун түрлөрү баатырдын жана анын тулпарынын укмуштуудай мифопикалык портретин түзөт. Алсак:

Ак кула:

Чаткаягы Чаткалдай,
Жүрүп кетсе чатына,
Жүктүү төө баткандай,
Кең соорунун үстүнө,
Он экиден он эки,
Жыйырма төртү биригип,
Төшөк салып жаткандай.

(Ш.А. "Манас")

Манас:

Жаткан иттей кашы бар,
Жан казандай башы бар,
Мурду тоонун сеңирдей,
Муруту көлдүн камыштай,
Көзү көлдүн быткылдай,
Көрүнгөндү жуткудай.
Жалаяк ооз жар кабак.

(С.К. "Манас")

Алынган мисалдардан көрүнүп тургандай тулпардын чаты Чаткал тоого салыштырылып, кен соорунун үстүнө жыйырма төртү биригип төшөк салып жаткыдай, апыртылып жатат. Ал эми баатырдын келбети аябаган зор дөөнүн элесин берет. Бул жерде гипербола, салыштыруу чогуу келип троптун татаал түрү колдонулган.

Мааникер:

Тайдай этин тарытып,
Тайгандай жонун түзөтүп,
Койдой этин коротуп,
Коёндой жонун түзөтүп,
Араандай оозу ачылып,
Кандуу көбүктөр чачып,
Көрүнбөгөн жерде көрүнүп,
Көк түтүн болуп бөлүнүп

Омбул-омбул оютуп,
Ал табына келиптир.

Ак кула:

Кайыптан тууган Ак кула
Катыра салбас карасаң,

Тайдай этин таратты.
Тайгандай жунун түзөттү,
Койдой этин коротту.
Коёндой жонун ойротту
Эми, алты айчалык
жол басып,

Ак куладай күлүгү,
Жети айчалык жол басып,
Жол табына келиптир.
Көк булуттун асты менен,
Муундуу чөптүн үстүнөн
Эми аркырап келип учкан,
- дейт. (С.К. “Манас”).

Тексттеги поэтикалык салыштыруу, строфалык кайталоо “тайдай”, “тайгандай”. “койдой” деп ар кандай жандыктарга, тулпардын жүрүшү “көк түтүнгө”, “араандай” деп аркыраган шамалга салыштырылып, мындай синтаксистик праллелизмдин негизиндеги салыштыруу, вариациялык түргө ээ. С.Орозбаковдун вариантындагы ушул эле сүрөттөөнүн кеңейтилген айтуусунда тулпардын образынын классикалык үлгүсү туруктуу формуласы төмөндөгүдөй;

Мааникер:

Кайберендей арымдап,
Оозунан көбүк буртулдап,
Туягынын кундузу,
Тутана жаздап токтолуп
Туягы кызыл чок болдуң,
Жүгүрүп өтүп жүз аттан,
Түйүлүп өтүп үч аттан,
Жүгүргөнү учкандай,
Жеткире байлап жарышса,
Бакбаягы малынып,

Ак кула:

Маңдайында багы бар,
Кулагында шамы бар,
Куюндан бүткөн жаныбар,
Тумшугунун үстүндө,
Ноктонун кеткен агы бар,
Кондурдай болгон жаныбар
Оң жамбашта калы бар.
Октой болгон жаныбар.
Туягы тийген жерлери,
Жер очоктой казылып,

Маралдай төшү салынып, Куюшкандык узарып, Кулжадай көзү кызарып, Шыйрагын шышпап жонгондой, Кулагынын боруму, Күл тотусу конгондой,	Кара боолук суулугу, Жерди көздөй басылып, Желдей учуп бүгүлүп, Караанын көргөн кара журт, Баш байгеден түңүлүп. (С.О. 1-т. 29-б.)
--	---

(С.О. 1-т.28-б.)

Манасчынын чеберчилигинен эпостогу ар түрдүү, көрүнүктүү тулпарлардын көркөм образдарынын толук арсеналын көрүүгө болот. Ар бир тулпар кайталангыс, жеткиликтүү, жандуу образга ээ. Жан-жаны-барларга жөн гана салыштырып кайберендей, маралдай, кайыптай, кулжадай, кул тотусундай, желмаяндай деп койбостон, туягы жүгүргөн сайын от чыкчуудай кызарып, басыгы учкан куштай, кайыпка жеткизбей, тулпардын кайыптан туулганын ыйык белгилери катары саналып, айтор тулпардын чоо жайы көз алдыңа көрүп тургандай тартылып кетет.

Дагы бир кенири колдонулган троптун түрү эпитет.

Жолой

Алтымыш эрди бир жутуп,
Кан жыттанган ит бүрүк.
Алтымыш жылы жөө басып,
Тер жыттанган ит бүрүк,-десе,
Ч.Валихановдо:

Жолой

Алтымыш батман буудай жеп,
Дан жыттанган чоң Жолой.
Алтымыш алпты бир союп,
Кан жыттанган чоң Жолой.
С. Орозбаковдо:

Жолойдун портретин түзүүдөгү мындай туруктуу эпитет башка варианттарда да негизинен ушундай строфикалык кайталоо менен чагылат. Ар бир каармандын же персонаждардын портретин берүүдө жогорудагыдай ыкма туруктуу орун алган. Мисалы, Бакайдын портретиндеги туруктуу эпитет:

Карангыда көз тапкан,
Капилеттен сөз тапкан,
Алдыга койсо ак жолтой,
Артка койсо сан колдой, (С.О)

Сыргактын портретинде:

Атка жеңил тайга чак,
 Кара кезек кыргагы,
 Кагылайын Сыргагы.(Ш.А) ж.б.
 Алдыга салса ак жолтой,
 Жоого салса сан колдой, (С.О)

Чубактын портретинде:

Минди көрсө качпаган,
 Мин экен деп шашпаган,
 Акбалтанын Чубагы,
 Эрдин бири бу дагы (Ш.А)

Жогоруда алынган мисалдарда, эң кенири тараган көркөм каражаттардын ар башка манасчыда кандай сүрөттөлгөнүн көргөздүк.

Жайытына мал калбай,
 Жаман атта жал калбай,
 Жамынарга тон калбай,
 Жай бастырап жол калбай. же,
 Катын алар бой койбой,
 Кыргынды катуу саламын,
 Кызынан тартуу аламын,
 Кейишти катуу саламын,
 Келини тартууга аламын (С.О)

Алынган мисалдардагы жыш уйкаш редиф ыр сабынын аяк башында учурайт. Кээде жыш, кээде аксак уйкаштыктагы редифтер көбүнчө адамдын эмоциясын чагылдырганда пайдаланылат

Өзүм кандын уулу элем,
 Кан кыл деп айттым киминди,
 Калабалуу кан Чубак,
 Канын экөөң бирикчи,
 Кайра кирип Бээжинге,
 Кагайымбы жининди, (С.К) бул жерде редиф,
 киминди, бирикчи, жининди.

Жогорудагыдай мисалдар менен манасчылардын негизги өзөктү кандайча вариациялай тургандыгын көрдүк. Ар бир манасчынын айтуусунда тигил же бул деңгээлде окуялар жаңы түстө баяндалып, (албетте дайым эмес) сүрөттөөлөр менен толукталып, байып,

кеңейип жүрүп олтурат жана салттуулуктун чегинде түбөлүк жашоо кудуретине ээ болот. Анткени манасчы жеке эле айтуучу эмес, ал бир эле убакта жаратуучу, төкмө акын, чечен жана купуя ачылбаган сыр дүйнөсү менен аралашкан адам.

Мындай күчтүү поэтикалык тилдик каражат, манасчыларга өлбөс- өчпөс поэтикалык дүйнөнү чабыттап поэзиянын улуу көөнөрбөс пирамидасын курууга көмөк берген.

Кылымдар аралыгында бизге белгилүү 78 ашуун эпостук толук жана толук эмес вариантын жазып алып сактоо мүмкүндүгүнө ээ болдук. Ошентип, эпикалык чыгарманын баштапкы өзөгү (основной остов) сакталып айрым темалары, мотивдерди, портреттик сыпаттоолор, баталдык сценалар вариацияланды. Эпостун идеалык-көркөмдүк табияты барган сайын толукталып байып жүрүп олтуруп кадимки биз билген классикалык үлгүсүнө чейин өсүп жетилди.

«Манас» эпикалык чыгармасынын циклизациялык уланышы, ошондой эле жандуу айтылып калышы буга айкын күбө. «Манас» трилогиясы эле эмес анын кийинки урпактары: «Эр Сарык», «Кененим», «Алым Сарык», «Кулан Сарык», ошондой эле андан аркы уланыштары «Алтын бармак Акаяр», «Арстан түстүү Акжол баатыр» бизге маалымат иретинде болсо да келип жетти.

Ошентип, «Манас» эпикалык чыгармасынын поэтикалык структурасын чечмелеп көргөндө (бир чоң даракты тамырынан өөдө карай элестеткенде төмөндөгүдөй түзүлүштө, тарыхый катмарда жайгашкандыгына күбө болобуз. Мындай катмардуулукту чечмелеп көрөлү.

- Ыр түзүлүшү
- Эпостун поэтикалык көркөм каражаттары
- Эпостун варианттары
- Негизги өзөгү
- Эпостун тарыхый доорлору.
- Капиталистик доордун элементтери
- Феодалдык доордун элементтери

- Кулчулук доордун элементтери
- Мифологиялык жана реалдуулук түшүнүктөгү катмар

- Фетиштик түшүнүк
- Тотемдик түшүнүк
- Анимистик түшүнүк
- Солярдык жана лунардык культ

«Манас» эпикалык чыгармасы өзүнүн көлөмүнө, терең мазмунуна жараша өтө татаал, көп катмарлуу, көп мотивдүү, көп тематикалуу чыгарма. Эпостун сюжеттик мазмунунда элдик оозеки чыгармачылыктын көптөгөн жанрларынын түрлөрүн да кенен учуратабыз. Эң негизгиси бул жанрлар, (жанрдык түрлөр) эпикалык чыгарманын өзөгүнө маанилик жактан бирин-бири толуктап жуурулушуп кеткен. Мындан сырткары жалпы сюжеттик алкакта алганда «Манаста» байыркы дүйнөлүк бонн, ламаизм, бурханизм, буддизм, шаманизм, зароастризм, ислам сыяктуу диний ишенимдердин айрым элементтеринин сакталып калганын жана да аралаш учураганын көрөбүз. Бул, эпостогу этникалык катмарлардын каада- салт жөрөлгөлөрү чагылган жерлерде, түрдүү расмий ритуалдардын сүрөттөлүшүндө учурайт.

Эпостун сюжетин сыдырып көргөндө, кайсы бир деңгээлде диний түшүнүктөргө карата демократиялуу мамиле болгону да көрүнөт. Мисалы, Манас түп Бээжинди алганда, жар салдырып жатат: тили калсын өзүндө, дили калсын дининде,-деп (С.К)

Байыркы мезгилдерден тартып эле мисалы, биздин улуу ата-бабаларыбыз бир кездерде сууга, тоого, күнгө, айга, отко, чагылганга табынышканы (язычники) белгилүү. «Манастын» дээрлик көпчүлүк варианттарында мусулман, каапыр деген түшүнүк, алардын белгилери кеңири орун алган, айталык өзгөчө ислам жана будда дини. Айрым варианттарда исламдык белгилер, исламды пропагандалагандай кою боёктор менен шөкөттөлгөн учурлар да жок эмес. Мисалы Тоголок Молдонун, Сагымбай Орозбаковдон тартып, Мамбет Чокморовдун, Ш. Азизовдун варианттарына

чейин диний мотивдер кенен-чонон сүрөттөлгөн, ал тургай диний тема кайсы бир деңгээлде башка мотивдер менен бир-бирине тыгыз жалгашып турганын көрөбүз, мисалы баатырдын төрөлүү мотивин алсак дагы андагы диний мотивди келтиргенде көркөм текстте туруктуу формула болуп калыптанып калгандыгын байкайбыз.

«Манастын» сюжетинде антикалык доордун элементтери сакталган, анда баштапкы диний түйшөмөлдөр жана андан да мурдагы мисалы жер жаралгандан тартып, адамдын табият менен айкалышкан тиричилиги эки сап менен болсо да эскерилип кетет. Маселен, (кээ бир варианттарда) «тоолор кулап түз болду, сайлар толуп көл болду» көркөм тексттин башында эле топон суу жаратылыштын климаттык өзгөрүүсү, катаклизм жөнүндөгү маалыматты берип жатат. Ушул эле саптардын экинчи маанисинде интерпретацияласак «жер каймактагандан бери», башкача айтканда абдан байыркы, эбакы, абалкы, деген мааниде, убакыт мейкиндигин билдирет деп колдонсок да болот.

Ал эми топон суудан кийинки баскычтан көрсөк баштапкы диний түшүнүктөр, ар кандай салттык жөрөлгөлөр, ал тургай ритуалдардын келип чыгышына өбөлгө болуп бергендиги байкалат. Ч.Ч.Валихановдун варианты боюча алганыбызда маселен, Көкөтөй күнү бүтүп, сааты келип, ичер суусу түгөнүп, керээз айтып жатат:

Менин көрөр күнүм бүтүп, ичээр суум түгөндү
көрүнөт, элим, мен өлгөндө:

Кылыч менен кырыңар,

Кымыз менен жууңар,

Чарайна менен чаптаңар,

Булгаары менен каптаңар ж.б.

Бул ыр саптары этнографиялык көз караштан алганда антикалык доордогу адам өлүгүн коюу расмий ритуалынан кабар берет.

Адатта маркумду жерге берүү ар бир элдин салтына жараша ар түрдүү жөрөлгөлөр менен ишке ашат. Кээ бир элдерде сөөктү өрттөйт, кээ бири дароо эле

көмөт, кээ бири эки үч күн кармап андан кийин сөөгүн жерге берет.

Ал эми жаман, суук кабарды угузганда көбү өлдү-умер-умерла (европалыктарда), -деп тике эле айтышат. Бизде бул сөздүн бир нече синоними колдонулат, акыры «өлдү» деп бетке чаап эч ким айтпайт. Маркумду жакындарына угузаарда өлгөн адамдын жаш өзгөчөлүгү, кырдаалы сөзсүз эске алынат. Мисалы: ымыркай болсо-чарчап калды, өспүрүм болсо-учуп кетти, жаш жигит же кыз болсо-чырагың өчтү, мерт болду, карыган кишиге-кайтыш болду, дүйнө салды, өтүп кетти, көз жумду, жортуулдан өлсө-ок жаңылды, шейит кетти ж.б.-деген сыяктуу сөздөр колдонулат. Жаман кабар угузууда өтмө мааниде айтып калуусу, кыргыздын улуттук бир өзгөчөлүгүнө, салттуу маданиятына, каймана тилине жалпы алганда улуттук менталитетине байланыштуу болсо керек. Кээде мундуу комуз күүсү менен угузган учурлар дагы болгон.

Мындан соң кыргыздар эмне үчүн «сөөк койду, сөөгү чыгат, сөөктү жерге берди деп айтып калышкан?»- деген табийгый суроо туулат.

Айрым илимий булактарында жазылып калгандай кыргыздардын улуу бабалары өлгөн адамды арча жыгачынан кыналган сал формасындагы жыгачка сөөктү жаткырып, ага маркумду бекем таңып бийик, эл жашаган аймактан алыс, обочо жерге дарактын башына илип коюшкан, бир жыл айланганда ал кишинин сөөгү гана калып, ошону кийин расмий түрдө жерге көмүшкөн экен.(Кыргыздар 10 томдук. 2012.) Ошол мезгилден тартып жерге сөөгүн жашырганды деген түшүнүк калган. Ал эми жогоруда көргөзүлгөн Көкөтөй жөнүндөгү көркөм текст андан да мурунку байыркы грек фараондорун шөкөттөп коюу традициясы менен параллелдүүлүктү жаратат. Болжолу бул биздин заманга чейинки 7-8-к аралыктарында, маркумдун сөөгүн момуя менен майлап, соңунда тулку боюн алтындын ширөөсүнө капташкан. (словарь Античности 1989-жыл). Көкөтөйдүн ашында сүрөттөлгөн элементтер дал ошол рудименттердин айрым белгиле-

рин көрсөтүп жатпайбы. С.Каралаевдин «Сейтегинде» Күлчоро Семетей кайып болуп кеткенде, аркасынан издеп, боздоп-какшап ыйлап жаткан жеринен келтире кетсек: Абаке, же зыйнатыңа туралбай, аземдеп көөмп коё албай, кымыз менен жуудурбай, кымкап менен буудурбай, кайда экениң билалбай...бул жерде кылыч менен кырбадым, кымкап менен буубадым деп жаткан жери жок. Ыр саптары антикалык доордун элементтеринин трансформациясын көргөзүп жатат.

Эми, Манастын классикалык портретине кайрылсак: *(бул ыр саптарын башка дарстык сааттарда да башка маанисинде колдонгонбуз)*

Алтын менен күмүштүн
Ширөөсүнөн бүткүндөй,
Айың менен күнүндүн
Бир өзүнөн бүткөндөй,
Бети түктүү кара жер,

Жердигинен түткөндөй,- деген салыштырма-луу поэтикалык формуланы алсак, ыр саптардын мааниси байыркы солярдык жана лунардык культка алып барат. Эпикалык баатырдын образындагы сакралдуулук, өзгөчө касиет дагы улам жогорудагыдай саптарда ширелишкен шекилдүү. Ушундан улам Манастын образын пантеондук деңгээлге көтөрүлгөнү көрүнөт. Кененирээк токтолсок жогоруда биз **солярдык жана лунардык культ**- дедик, дагы бир ирет жогорудагы ыр саптарына анализ жүргүзө кетсек.

Эпикалык баатырдын образындагы өзгөчөлүк дагы улам жогорудагыдай ыйыктык, касиеттүүлүк, сырдуулук өңдүү түшүнүктөр менен жуурулушуп турганын көрөбүз. Башка улуттардын байыркы эпикалык чыгармаларында деле көп учурда башкы каармандын образдары бул жагынан типтүүлүктү көргөзөт. Баатырдын образын ачууда да катмардуу түрдө кароого туура келет, мисалы антикалык катмардан алганда ал күндүн, же айдын баласы, нурдан бүткөн, жердин баласы болбосо кандайдыр сыйкыр жолдор менен ортоңку дүйнөгө келген, кандайдыр өзгөчө миссия менен келген «тандалма» каарман. Ушул жагынан кел-

генде белгилүү философ К. Байбосуновдун айткан жерине: «Эпос «Манас» вешает, что человек, рожденный свыше, является опорой между Небом и Землей. В итоге его ответственность чрезвычайно велика прежде всего перед собой, а также перед планетой в целом, ибо на нас с мотрят иные силы «свыше» весьма и весьма внимательно», - дегенине К. Байбосунов. *Нациогенез кыргызов новой эпохи. / Интегральное исследование современного нациообразования. - Б: Турар, 254-стр. кошулууга болот, анткени бул айтылган сөздүн мааниси тереңде.*

Манастын антикалык образы Зевс кудайдан, жарым кудай Гильгамештен, Нюргундан, Зигфридден кийинки катарда турган образ. Ал эми экинчи жагынан алганда Манас эпикалык баатырдын трансформацияланган реалдуу образын көргөзөт. Манастын реалдуу образы өтө чоң жоопкерчиликти аркалайт, анын кыймыл аракетинен өзүнүн, же жеке эле үй-бүлөсүнүн эмес, бүтүндөй элдин тагдыры чечилет. Дагы бир өңүтүнөн караганда антикалык доордогу баатырлардын баштапкы архаикалык образдары адамдардын алгачкы диний ишенимдери менен байланыштуу келет. Мисалы, «Дүйнөлүк диндер» китебинде (Религия мира 4-х томник. 2006.) байыркы адамдардын диний түйшөмөлдөрү тууралуу маалыматтар кенен-чонон баяндалат. Кайсы бир деңгээлде бул эпикалык каармандын образынын жаралышына байланыштуудай да туюлат.

Баатырдык чыгармадагы башкы баатырдын обройун көтөрүүдө күндүн, айдын жарык нуру, же аны «пантеон» катары тутуп, ага ыйык касиет ыйгарууда, сакралдуулугуна басым жасоодо «табу» түшүнүгүнө кайрылууга туура келет. Тарыхый-теориялык булактарда (язычниктердин, ислам жана христиан, будда) диндеринин таржымалы тууралуу маалыматтарга кайрылсак, негизи эки түшүнүккө басым жасалат. Мисалы, ислам дининде дагы, христиан дининде дагы, адамдын туулушу жана келбес дүйнөгө кетишинде эки нерсеге акцент берилген. Бири бейиш, экинчиси тозок (Ад и Рай). Ал эми эки түшүнүктүн ортосунда свастика –

эзоторикалык символикалык белги бар. Бул белги биздин ата бабаларыбыз (отко, сууга, жерге, абага) дүйнөнү, айлана чөйрөнү тааныган убактан тартып, (язычества) символ катары өкүм сүрүп келген экен.

Дээринде эзоторикалык символикалык белги свастика эки түрдө каралат. Илимде ал жөнүндө минтип айтылган: «Существуют два вида свастики: разница – в направлении её лучей. Свастика, лучи которой направлены влево, против часовой стрелки, символизирует темные, или же внешние, аспекты мира»... Правосторонняя свастика напрямую связана с древним индоевропейским символом солнца, так называемым «солнечным крестом», - деп. Свастиканы интерпретациялап көрсөк: Өмүр сааттын жебеси менен жүрсө, саат жебесине каршы тийген күн нуру «өмүрдөн» ажыратат. Экөө бир- бирине дал келген жерде өмүр кечи кирет «жан чыкты» деген сөз ошондон болсо керек. Эгерде Мьёлльнердин теориясына таянсак, (адамдын жандан ажыроосу) эң күчтүү фалликалык-майтарылгыс күчкө ээ, чагылгандын күчүндөй күч (фаллическая молния) адамды жанынан ажыратат делинет. Мисалы, кыргызда «чымын жаны учту» же, «жан чыкты», «өтүп кетти», «жан бермек оңойбу» деген маанилер бар. Алынган сөздөрдүн түпкү манызы дал ушул свастикага барып такалат.

Ал эми эпикалык чыгармадагы баатырдын «күн» жана «ай» эки символикалык белгинин колдонулушун башка өңүттөн карап көрсөк, башкы каармандын идеалдуу образынын жаралышында, калыптанышында бир нече параллелүүлүктүн өбөлгө болгонун көрөбүз, мисалы:

1. Адамдын өмүрүндөгү төрт убактын берилиши параллелдүүктү жаратат (төрөлүү, жашоо өмүрү, өлүмү жана кайра жаралуу – анын урпактарынын калышы) деген философиялык ойду туюндурат б.а. адамдын жарык дүйнөгө келип жашоодогу вазийпасын аткаруу

2. Жылдын төрт мезгили параллель маанини туюндурат (жаз, жай, - жаралуу- «порождающие», күз,

кыш – жок болуу «разрушение») түшүнүгү б.а ар кандай нерсенин жаралышы жана жок болуусу

3. Төрт стихия менен параллель маанини туюндурат, алар (от, жер, суу, аба); баатырдын айкөлдүгү, ченемсиз күчү, көтөрүмдүүлүгү, оттой күйүп турган, суунун күчүндөй күчү, тазалыгы

Ошентип «күн» нуру- жарыкчылык, «ай» нуру- түндүн символу катарында «сулуулук, ак, кара түшүнүктөрү менен айкалышып, мындай символикалык свастикалык белгилер, баатырдын күндөн бүткөн, айдан бүткөн, нурдан бүткөн деген саптар менен сүрөттөлүп, асман жердин ортосун бириктирип жаткан ыйык образдын жаралышын көргөзөт жана жогорудагыдай диний, философиялык, психологиялык түшүнүктөр менен бирге жанаша жашап, баатырдын ыйык сырдуу образынын жаралышындагы негизги компонент болгондой туюлат.

Байыркы гректердин түшүнүмүндө, күн – символикалык түрдө «асман», «жер» түшүнүгүн байланыштырып, аны башкарып турган күндүн кудайы Зевс дешсе, германдыктар ушул эле түшүнүктү Зиу кудай аркылуу туюндурушат, мааниси жагынан гректерге үндөш, англосаксондор Тиу, римдиктер – юпитер дешет. Эгерде антикалык доордо күндүн кудайы, алардын пантеону болуп жатса, демек «Манас» эпикалык чыгармасынын башкы каарманы Манас күн менен айдын ширөөсүнөн бүтсө, асман менен жердин тирөөсүнөн бүтсө, көркөм тексттин маанисине караганда, ай менен күн экөө бир-бирине дал келип, тогошуп турган маалында ортосунан жаралгандай болуп «пантеон» сыяктуу даражага көтөрүлөт. Мисалы, баатырдын келбетин сүрөттөөдө көпчүлүк варианттарда жогорудагыдай туруктуу саптар бекер жаралбаса керек. Дагы бир мисалга токтолуп көрөлү.

Ай мунарын жем кылып,

Абдан сыйлап багыпмын.

Күмүштөн боону тагыпмын,

Күн мунарын жем кылып,

Күпкөлөп жүрүп багыпмын,- деген строфика-

лык параллелизмди табууга болот, ыр саптары Жакыптын түшүнөн келтирилип жатат. Жакшылап караса «алп кара куш сүрү бар» деген салыштыруу, анын келечекте баатыр боло турганынан кабарлайт. «Ай мунарын жем кылып, абдан сыйлап багыпмын» деген саптардын мааниси (кречета) «күндүн, айдын нуруна бөлөп багыпмын» деп чечмеленет да, «солярдык», «лунардык», түшүнүк символикалык объектиге айланат. Анткени бул сөздөрдүн эпикалык чыгармада культтук мааниси бар.

Албетте табияттын ар кандай кубулуштарына таянган биздин улуу ата-бабалардын ишенимдери, тарых беттериндеги сакралдуулук, табу, пантеон түшүнүктөрүнө жакындап келет. (А. Потапов. Алтайский шаманизм.1990.г), Бир эсе идеалдуу эпикалык баатырдын аалам дегеле космогониялык түшүнүктөр менен, байланыштуу төрөлүшү, символикалуу белгилерге, боёкторго бай мотивдин өзү культтук мааниге ээ. Мындай символикалык образдар ошол эле учурда, айрым бир салттык ритуалдардын (мисалы, сөөк коюу расмиси) келип чыгышына өбөлгө болгон дешке негиз болгон сыяктанат.

Эпикалык чыгарманын кийинки катмары анимистик, тотемдик жана фетиштик түшүнүктөргө карк сугарылган. Арбакка ишенүү, колдоочу түшүнүгүнүн өкүм сүрүшү, адам сезиминин айлана чөйрөнү кабылдоо, аңдоо сезимдеринен улам келип чыккандыгын айгинелейт. Алар бир нерсени паана кылуу, коргонуу, андан бир колдоочулук күтүү акыл эси менен өздөрүнө ишенимдерди жаратышкан. Ал эми алар түш көрсө, түшүндө кандайдыр жандык көрүп, ал жандык кол салбай, жандап өтсө, же жанына жатып калса, жөн эле көрүнсө, ал жаныбарды колдоочу катары кабылдап калышкан.

Анимистик түшүнүк – биринчи ирет илимий термин катары немец окумуштуусу Г. Шталь тарабынан (1708-жылы) кирген. «Жан» – окумуштуунун чечмелени боюнча адамдын баардык жашоо процессинде кошо жүргөн кыймылдуу нерсе болуусу менен, өмүрдө

башталмасы да аягы да жок, ал түпсүз жана бүтпөйт, - деп түшүндүрөт. Ал дененин жашашына мүмкүндүк берет башкача айтканда (ваятельница тела), кийин бул термин Э.Б. Тайлордун этнографиялык иликтөөлөрүндө колдонулган. Тайлордун теориялык иликтөөлөрүнө караганда, жан (душа) жана ишеним, арбак (дух) жөнүндөгү көз карашынан, ар кандай диний агымдардын келип чыгышынын башаты дагы адамдын анимистик түшүнүктөрүнөн улам өөрчүгөндүгүн баамдоого болот.

Элдик фольклордогу, дегеле адамдын фантазиясынын чексиздиги, ой жүгүртүүнүн уч кыйыры жоктугу, ошол кыялкеч дүйнөдөн жаралган легенда, мифтер, мындан сырткары түш көрүү, андагы керемет аян окуялардын маанисинин реалдуу жашоодо дал келип калуусу, манасчынын аянды кабылдоо өңдүү процесстеринде дагы анимистик түшүнүктүн таасири бар экендигин тануу мүмкүн эмес. Бул пикирлердин башаты Р.Маретт, Дж. Фрезер, Л.Штернберг, З. Фрейд, К. Г Юнг сыяктуу аалымдарга таандык. Алардын окшош жагы, адамзаттын жашоосуна ылайым сырткы күчтөрдүн таасиринин болуп келгендиги, тирүүлөргө таасирин тийгизип турарына басым койгондугунда.

Өзгөчө байыркы адамдар, аң сезиминде буга абдан ишенишкен. Чындыгында адамдын акыл эсинин жогорку чегинде да, мындай кубулуштарды азыр дагы таптакыр четке кага алышпайт. Кыргыздардын дүйнө таанымында мындай көрүнүш күчүн жоготпой айрым элементтери азыркы мезгилдерге чейин сакталып келет.

Ал эми эпикалык чыгарманын текстине кайрылсак: «Манас» эпикалык чыгармасында баатырлар жекеге чыкканда, душманга каршы бет келишкенде, казатка аттанарда; мисалы, Сары дайраны кечээрде Семетей Букардан чыгып, Кен Таласты көздөй келе жатканда кай жеринен кечээрин билбей апкаарый түшөт, ошондо атасы Манас кадимкидей көзүнө көрүнүп, «Жардын башын уратып, сууга кирди чуратып», - дегендей, Манас баласына жол көргөзүп өзү баштап кечип бергенин алсак; болбосо Күлчоро

Үргөнчтү кечип бара жатканда атасы Алмамбет, аяш атасы Манас, аяш атасы Чубак колдоп өйүзгө чыгырып койгон жеринде; Кулчоронун арбакка таазим кылганы эпизоддорду алсак, Семетей атасынын өчүн алам деп, калмак кытайлардын колу менен кармашканда, Манастын элеси көрүнүп жоону бирге жоолашкан убагындагы сүрөттөмөнү алсак (С.К., М.Ч., Ш. А. варианттары боюнча) сөзсүз кудай, арбак колдо, жараткан, аты улук, алла илла пайгамбар же башка сөздөрдү колдонушкандыгын көрөбүз.

Баатырлардын, элдин же башкы каармандардын бири Каныкейдин образдарына кайрылсак, алардын башына иш түшкөндө: «карагай, кайың тал ыйлайт, калайыктын баары ыйлайт, кара ташы жарылып заңылдаган үн чыгат ж.б «Ошондо жаратканга жалынып, жан айласы оңойбу», - деген саптарга карасак.

Жөнөкөй эле мисал, ар бир эле адам башына кыйчалыш күн түшсө, ооруга чалдыгып катуу сыркоо болсо, жаны кейип, дүйнөсү тарып, заманасы куурулуп турса, же бир маанилүү иш баштаса, «бир кудай бар, жараткан колдой көр, кудай бере көр, арбак колдо сун, кудай турат ж.б ушул сыяктуу» сөздөр менен жалбарып келишет. Башка учурда ал тургай өздөрүн актоо максатында; кудай урсун, кудай көрүп турат, арбак бар, арбагы турат ж.б. деген каргануулар да бар.

Анимисттик түшүнүктүн азыркы убакка чейин активдүү түрдө мааниси жоголбой сакталып калгандыгына караганда, маселен, ар бир адам кайсы гана диндин маданиятын кабылдабасын «бир кудайдын» бар экенине башкача айтканда ааламды бир абсолюттук дух жетектеп турарына тигил же бул денгээлде сөзсүз ишеним артаарын бышыктайт. Мындай аң сезимдин элементи диний түшүнүк менен шөкөттөлгөн. Анан калса бир эле диндин алкагында эле эмес, мындай көрүнүштөр эпосто диндердин синкреттүүлүгүн дагы көргөзөт.

Тотемизм – түшүнүгү илимий термин иретинде англиялык саякатчы Дж. Лонгом тарабынан 1791-жылы кирген. Автор тотемизмди уруулук мүнөздө

колдонулгандыгын айкындаса, З. Фрейд «Тотем и табу» эмгегинде диний агымдардын эң алгачкыларынын чыгышына өбөлгө болгон тотемдик ишеним делинет, дагы маселен: (иудаизм жана христиан диндеринин жаралышында) деген ойлорун ортого салат .ж.б. Биздин оюбузча, мындай көрүнүштөр иудаизм менен христиан диндерине эле эмес, исламга, шаманизмге буддимге зараостризмге ж.б диндерге деле мүнөздүү сыяктанат. Дүйнө элдеринин эпикалык чыгармаларынын алкагында алсак: (Компанелли П. Возвращение языческиз традиций /перевод с англ. Е.Широковой/ - М.: КРОН – ПРЕСС, 2000. – 352с; Элфорд Алан Ф.Богги Нового тысячелетия –М.: Вече. 1998. –528с) грек мифтериндеги кентавр, минотаврлардын образы; уйгурлардын эң байыркы айтымы болгон Огуз кагандын портрети, мисалы Огуздун буттары буканыкы, денеси карышкырдыкы, көкүрөгү аюунуку болсо, «Манас» эпосунда Манастын мойну жолборстукундай, жылан көз, кулагы карышкырдыкындай деп сүрөттөлүп, төрөлгөндө эле тогуз карын майды бир жалмайт», - деген поэтикалык көркөм каражаттар бар (В.Радлов, 1885. 112 с). Бу да болсо эпикалык доордун өзөгүн түзгөн образдардын улам кийинки трансформациясынын үлгүсүн көргөзөт.

Эпостун классикалык варианты болгон С.Каралаевдин вариантында «Каныкейдин Букарга качышы» эпизодун алсак, Семетейди ак марал эмизип, жети күнү жети түн айланып жанынан чыкпайт. Баса элек бала кадимкидей торолуп, жомоктогудай көз ачып жумганча чоноюп кетет, Маралды ээрчип, Каныкей менен Чыйырдыдан бир топ алыстап да кетет. Бул убакта Каныкей ойгонуп кетип, ботодой боздоп айкөлдөн калган туягын издеп ыйлагандагы жеринен келтирсек болот.

Мындай ишенимдердин элементтери кийин деле жок болуп кеткен эмес. Маселен, айтылуу Кыдыр акени эки кызыл жолборс колдогон деп айтылып келсе, Сарт акенин айтып кеткени боюнча, Дөөлөс уруусунун колдоочусу Кара ит, болгондогу маалымдалат (А.Иманов, Сарт аке. 2000)

Ал эми тотемизмдин – уруулук мүнөзгө ээ болушунун мисалы катары, маселен бугу (олень), сарбагыш (сарыбагыш-желтый лось) азыркы урууларды алсак болот. Мындан сырткары, уруучулукка байланыштуу элибизде ар кандай иш чараларды белгилегенде ар кандай ритуалдар менен коштолуп, эскертилип санжыра тарыхый булак катары колдонулуп келет. Тотем- адам аң сезиминде колдоочу түшүнүгү терең мааниге ээ болот. «Манаста» тотемдик түшүнүк өмүр үчүн күрөшүүдө, паана издөөгө, адамдын жакшылыктан үмүттөнүшүнө үндөгөн, күч катары функцияны аркалап жүрөт укмуштуудай кенен тематикада чагылат. Мисалы, тотемдик түшүнүк Чыйырдынын боюна бүтөөрүнөн тартып, анын небересинин окуяларына чейинки («Манас», «Семетей», «Сейтек») эпикалык мейкиндикти кучагына сыйдырат. Бир нече мисалдарды карасак, ачык айкын көрүнүп турат:

Жакып байдын түшү:

Уйкуну бекер уктабай
 Урматтуу бир түш көргөнүм
 Кукулуктап үн чыкса
 Куштан башка үнү бар
 Куйрук башы жаркылдайт
 Куудан ашпак жүнү бар,
 Айбат менен караса
 Алп кара куш сүрү бар
 Саноолору Сары алтын,
 Таканак жүнү баары алтын,
 Чырымтал жүнү чылк алтын,
 Текөөрү болот темир дейт,
 Сепкени өлгөн себил дейт,
 Тумшугу болот тунжур дейт,
 Туягы болот канжар дейт,
 Жыпар менен жуулган
 Жибектен боону тагыпмын,
 Алтымыш кулач жибек боо
 Аягына тагыпмын.
 Ай мунарын жем кылып
 Абдан сыйлып багыпмын,

Күмүштөн боо тагыпмын,
 Күн мунарын жем кылып
 Күпкөлөп жүрүп багыпмын.
 Асмандагы канаттуу,
 Айбатынан уча албай,
 Жерде жүргөн сыяктуу
 Желип чыгып кача албай,
 Ага конорго туур жайладым.
 Алача моюн ак шумкар,
 Ага кошо байладым,- дейт.

Тексттен көрүнүп тургандай, кыргыз оозеки поэзиясынын рифмаланган бул ыр саптарынын ритмдик ыргагы уйкаш салыштырма эпитеттин негизинде, метафоралык өтмө мааниде туюндурулуп, традициалуу түрдө калыптанган строфикалык параллелизм менен көркөмдөлгөн эпифора, поэтикалык так бай баяндоо аркылуу чагылган. Бир эле куштун образы, анын турган турпаты, көрүнүшү, тумшугунан тырмагына чейин сүрөттөлүшү, түштүн объектисиндеги абстракттуу элести туюндуруп, көрүп тургандай жандуу портретин жаратат. Болочок баатырдын образы каймана мааниде берилип, ал жөнөкөй тектен эмес, бардар уюткулуу жерден экенин түштүн маанисинен көрүнүп турат.

Ай мунарын жем кылып,
 Абдан сыйлап багыпмын.
 Күмүштөн боону тагыпмын,
 Күн мунарын жем кылып,

Күпкөлөп жүрүп багыпмын,- деген строфикалык параллелизмди табууга болот. Бул поэтикалык туруктуу формула ыр саптарын жогоруда да келтиргенбиз, тотемизмге тиешелүү жагдайы «алп кара куш» болочок баатырдын колдоочуларынын бири. Ал Манастын портретин сүрөттөгөн жерде дайыма төбөсүндө айланып учуп жүрө турганы баяндалат.

Чыйырдынын түшүндө болсо:

Уйкуга көзү барыптыр,
 Уюп уктап калыптыр.
 Чыканагы талыптыр,
 Чырым уйку алыптыр.

Ак селдеси башында
 Ак сакалдуу бир Адам
 Келип кирди кашына.
 Ыйлап жаткан бакырдын,
 Ырайымы келди жашына:
 Барбардигер бир кудай
 Ыйлаба деди силерди
 Аяктай болгон ак алма
 Азелден ширин бак алма.
 Алда буюрган алма деп,
 Напсиң өлсүн жалма деп
 Кызыл алма кыз деди,
 Кызматкербиз биз деди,
 Кылган иши түз деди.
 Мына бу айткан сөзүмдүн,
 Маанисине түш деди.
 Айтканымды бил деди,
 Алиги жеген ак алмам,
 Курсагыма толуптур.
 Артымдан чыкты ышкырып,
 Ажыдаар болуптур,
 Ачууланып оп тартса
 Ай ааламды соруштур.
 Көрдүм чоочуп нес болуп,
 Узарыптыр өз боюм
 Бир жүз отуз кез болуп.
 Ойгонуп чоочуп калганым.(С.О)

Чыйырдынын түшүндөгү «ак алма», аны жегенден кийин аркасынан ышкырып ажыдаар болуп чыга келгени эпостун мифологиялык катмарын көргөзөт. Жыш жана кезектүү уйкаштык түрк тилдүү элдеринин оозеки поэзиясында мурдатан калыптанган форма. Түшүндө алма жегенден соң алтымыш кулач ажыдаарды ат ордуна минип, же боюнун жүз отуз эки кез болуп узарып көрүнгөндүгү, абстрактуу элес, эпикалык цифра менен жомоктук персонаждар фантазматорияланып, гипербола аркылуу чагылат. Жакыптын түшүндө түштүн объектиси куш болсо, Чыйырдынын түшүндө ак алма. Алп кара куш, алтымыш

кез ажыдаар, бул болочок төрөлө турган баланын баатыр болорунан аян берет.

Кийинки түш Бакдөөлөттүн баянынан башталат. Бакдөөлөттүн түшүндөгү «туйгун» деп өтмө маанидеги метафора аркылуу туюндурулган куштун образы, анын алгыр куш экенин айгинелеген ыр саптары жупташкан эгиз уйкаштыкта чыккан. Элпек ыргактагы поэтикалык сыпаттоо, гипербола аркылуу берилип текстин көркөм поэтикалык тилин арттырат.

Түштүн маанисине караганда талпынган туйгун куштан ийменип, ага урмат кылгандары каймана баяндоо, төрөлө турган баланын келечекте баатыр болорунан кабар кылат. «Алп кара куш», «ак алма», «туйгун» деген каймана өтмө маани, эпосто баатырга карата айтылган туруктуу эпитет катары калыптанган.

Манасты кырк чилтендин колдоп жүрүшү, бөрү уруулук тотем, ал эми

Нурдун кызы Нурпери,
Оң ийнинде ойноду,
Алтымыш баштуу ажыдаар,
Алты оролуп сойлоду,
Кыркасынан тизилип,

Кырк бөрүсү ондонду,- деп сүрөттөлгөн Шаабайдын вариантындагы Манастын портрети, тотемдик түшүнүктүн айкын мисалы боло алат.

Эпосто С. Орозбаковдун, С. Каралаевдин ж.б. айтуусунда «Айың менен кңңңдүн ширөөсүнөн бүткөндөй, асман менен жериңдин бир өзүнөн бүткөндөй» деген туруктуу поэтикалык формула баатырдын образы бар, Бул мисалга жогоруда да кайрылдык, манасчынын өзүнүн белгилегенине караганда (Ш.А) Манас бойго бүткөндөгү мотивде «нурдан бүткөнү» баяндалат. Баатырдын оң ийнинде Нур перинин ойноп турганы башы ошол мифтик түшүнүктөн келет. Алтымыш баштуу ажыдаар, кырк бөрү бул жерде «колдоочунун» функциясын аткарып тотемдик түшүнүктөр менен чагылган.

Кийинки сүрөттөөлөрдө «теңирдин сүйгөн пендеси» деген саптардын туруктуу колдонулушу да ушун-

да абалкы түшүнүктөрдөн улам келип чыккан болуу керек. Колдоочулардын, пирлердин образдары байыркы тотемдик алгачкы диний ишенимдердин элементтерин алып жүрүүсү менен, баатырлардын кандайдыр ыйыктык касиети бар адамдар экендиги алдыңкы планга чыгарат.

Маселен, Манасты башынан «кызыр» даарыган, (*«кызыр» боюнча Р.З Кыдырбаевада:Генезис. Поэтика. Сказительство.-Б:Шам,1995. абдан терең талданган*) Ш. Азизовдун вариантында: баатырды курчап турган атмосфера өзгөчө бир мифологиялык дүйнөдө чагылдырылса, Чубакты «Көкө Теңир» Акбалтага бала кылып ыйгарып берет. Ал эми Сыргакты атасы Улаккан көз тийет деп эл көзүнө көрсөтпөй «Ак маралга» эмиздирип бактырат. Ак марал, бала алты жашка чыкканча жылыга алты жолу айланып келип эмизип баккан экен.

Ал эми Алмамбет, жер алдында жети жылы окуп, жетимиш уруу тил билип, ар кандай магиялык касиеттерге үйрөнөт. Жогорудагы баатырлардын образына сереп салсак, алардын ар биринин төрөлүшү, баатыр болуп калыптанышына чейинки ата-теги, кайталоонун негизинде, туруктуу эпитет катары калыптанганы көрүнөт.

Кошумчалай кетсек, мындай образдар, эпостун башкы каарманы Манас баш болгон Чубак, Сыргак, Алмамбет баатырлардын касиеттүүлүгүн даңазалоо менен идеалдуу образ жаратуунун бирден-бир керектүү компоненти. Алсак, буларга Теңирдин буйругунан улам касиеттүүлүгү «теңирим сүйгөн пенде экен» дегенинен;

Бир кудайдын пендеси,
 Яалла-илла-ла,
 Келмеңе тилиң келтир деп,
 же, Бар бардигер бар деди
 Бир кудайым жар деди,
 Алла илла пайгамбар,
 Бир өзүңө жар болсо
 Бир олуя билбесе,
 Билгичтерден билип ал,

Уламадан угуп ал,
Бекер айтып койбосо,

Бир кудайым жар болсо.ж.б. (Ш.А. «Манас».)

Бул да болсо, тотемдик образдардын эпикалык чыгармадагы диний түшүнүктөрдүн өөрчүшүнө жана калыптанышына өбөлгө болуп бергендигинин айкын мисалы боло алмакчы. Эпосто теңирчилик, ислам, буддизм, бурханизмдин ж.б диний ишенимдердин синкреттүүлүгү дагы, эпикалык доордогу адам ан сезиминин кайсы бир денгээлде бир кылка өнүгүү мезгилин көргөзүп турат.

Фетишизм- диний түшүнүк, ал белгилүү бир материалдуу нерселерге каалоо тилек кылып тиленүү менен сырткы күчтүн таасирине ишеним артуу дегенди билдирет, мисалы: балбал таштарга, ар кандай фигураларга, мазарларга, ыйык жерлерге, таштарга ж.б табынуу.

Илимий булактарга таянсак биринчи жолу «фетиш» деген термин голландиялык саякатчы В. Босман тарабынан кирген экен.

XVIII кылымдын башында француз окумуштуусу Ш- де Брос «О культе богов фетишей» деген сочинениесин жазат (1760-жылы орус тилине «О фетишизме» деп которулган, кийин 1973 дагы бир жолу басылып чыгат) Бул эмгегинде автор египеттиктердин, гректердин жана римдиктердин фетиштик диний түшүнүмдөрү тууралуу жазган.

Француздардын агартуучулары фетишизмди диндин архаикалык формасы катары белгилеп, адамдардын түркөйлүгү, караңгылыгы менен байланыштуу (с невежеством) деп кабылдашкан.(П. Гольбах, Система природы, М., 1940, с. 220-21). Г. Гегель болсо «Фетиш - форма первоначальной, непосредств религии - колдовства, когда человек осуществляет косвенную власть над природой с помощью волшебного средства - фетиша, достигая того, что ему нужно (кара) «Философия религии», т. 1, М., 1975, с. 448),-деп мүнөздөгөнүн көрөбүз. Мында белгилүү философ Г. Гегель адамдын ички табиятындагы мүдөө тилегин

орундоо үчүн кылган иш аракеттери жашоонун духовный маанисинде роль ойногондугун көргөзгөн десек туурадыр.

Ал эми этнографиялык көз караштан Дж. Леббок: «Фетиш- на первобытном веровании в возможность принудить божество исполнить желание человека...», - деп эң туура айткан, адам белгилүү бир буюм тайым аркылуу өзүнүн ой тилегенине көксөгөнүнө жетиш үчүн кылган аракетин түшүнөбүз.

Фетиштин ар кандай формалары бар болгон мисалы: таш, дарактын кесиндиси, же ыйык делинген бадал, терек, карышкырдын, аюнун, арстан, жолборстун тиштери, аркар, кулжа, бугунун мүйүзү, үкүнүн, бүркүттүн тырмагы, же бир идолдор, жыгачтан жонуп жасалган фигура болгон. «Манаста» долоно, аса таяк делинип колдонулат. Мисалы, Алтын сакал Айкожо, аса таяк колунда, айтканы шар оозунда; Алмамбеттин энеси толгоосу күчөп төрөй албай кыйналып жатканда; Кең токойго барды эми, долоно кыйып алды эми, перилер учуп келди эми.. деген саптар бар (Ш.А). Көбүнчө мындай иш чараларды, кандайдыр сыйкыры-касиети бар адамдар белгилеп, элдер алардын аркасынан ээрчиген, айталык христиандар иконго сыйынса, буддалар «ступ»-балбалдарга, мусулмандар ыйык жерлерге («Манаста» Меке, Медиандын чөлүн, ыйык мазарларга).

Фетишизм боюнча белгилүү этнограф С. А Токарев «Байыркы диндердин формалары жана алардын өнүгүшү» аттуу монографиясында абдан кенен кесир сөз кылган. Токарев С. А., Ранние формы религии и их развитие, М., 1964

Фетишизм - жөнүндө дагы бир кенен маалыматты белгилүү этнограф С.М. Абрамзондун «Киргизы и их этногенетические и историко- культурные связи» (Киргизы и их этногенетические и историко- культурные связи.-Ф:Кыргызстан 1990-ж. 327бет.) деген эмгегнен ошондой эле окумуштуу З.Н. Ворожейкинын «Доисламские верования киргизов в XVI в (по рукописи «Зия ал - Кулуб»): Вопросы филологии в исто-

рии стран советского и зарубежного Востока (Доисламские верования киргизов в XVI в (по рукописи «Зия ал - Кулуб»)): Вопросы филологии в истории стран советского и зарубежного Востока –М.: Наука. 1961. 182-189-бб. изилдөөлөрүнөн жолуктурабыз.

Иликтөөлөргө караганда, байыркы кыргыз, казак тарыхтарында жолуккандай ан сезимде бир ишенимге байлануу, таяныч тутуу, тиленүү максатында ар кандай иш аракеттер болгондугу көрүнөт. Мисалы, алардын бири адамдардын дарактын башына, бутактарына «бут» илишкендиги (санскрит тилинен алганда, бут-силует түшүнүгүн берип, идол-икона маанисинде колдонулат). Мындай иш чара байыркы сахаларда салт катарында өлгөн жакындарынын кебетесин жыгачтан жонуп жасап, үйлөрүнө коюп коюшкандыгы жөнүндө маалымат бар. Булардын түшүнүгүндө, өтүп кеткен адамды акыреттик дүйнөдө колдойт, акыреттик дүйнөдөгү колдоочусу бул «жыгач келбети» болот деп ишенишкен. (Ф.Поярков. Джини. Из области киргизских верований. –М.: ЭО. 1984. №1 Этнография). Дагы бир цитатага көңүл болсок: « В Народных эпических произведениях часто встречаются строки: «Эту жертву посвящаем духам предков. Да поддержат они нас!». О поклонении кыргызов духам предков писал Ч. Валиханов, отмечая их веру в загробную жизнь». Подтверждением этому служил обычай изготавливать «тул» (глиняная кукла), когда умирал мужчина. На тул надевали чапан (верхняя одежда) и головной убор, затем усаживали (К.К Юдахин) рядом с вдовой, оплакивающей смерть мужа». (О.ДЖ. Осмонов. История Кыргызстана (С древнейших времен до наших дней)/ Учебник для ВУЗов /.-Б., 2005..288-б). Албетте азыр кыргыздарда мындай салт жок.

«Манас» эпикалык чыгармасындагы мазарга сыйынуу, түнөө дээрлик бардык вариантында жолугат. Эпосто бай терек, чынар терек, эгиз терек деген саптар бар (*терек- дүйнө элинин эпикалык чыгармаларында кеңири тараган модель*) тактап айтсак, түрк-монгол этносторунда терек мааниге ээ (И.Молдобаев.

Эпос «Манас» как источник по истории государственности кыргызов 2004. 146). Бир катар мисалдарды алсак болот; «Каныкейдин Букарга качышы» эпизодунда байтеректен Сүт тамчылап Чыйырды менен Каныкей ачкалыктан аман калат (Ш.А); Манастын-Түнөп өткөн жерине түптүү мазар орногон,- деп айтылат. Ыйык жерлер тууралуу фетиштик түшүнүктөр бурханизмде көбүрөөк сакталган. Исламда Мазар – араб тилинен алганда – табынуу, сыйынуу маанисинде берилет – диний ишенимде буга мусулмандар сыйынуучу «ыйык жерлер» кирет. «Манаста»: «Түнөп өткөн жеринде түптүү мазар орногон, Чырмап кеткен жерине чынар терек орногон» деген саптарга көңүл бөлсөк, кыргыздар ислам динине киргенге чейин шаман болушканы (язычники) анын элементтерине (ыйык булак, мазар терек) өңдүү жерлерге табынышканы; «Манастын төрөлүшүндө», Жакып менен Чыйырды ыйык дарак түбүнө сыйынганын көрөбүз. В.Радловдун, буга жакын версия С. Орозбаковдун варианттарында:

Бул Чыйырдыны алганы,
Жайы, кышы он төрт жыл
Бул мазарлуу жерге сыйынбайт,
Бул алмалуу жерге оонабайт,
Бу арашандуу жерге түнөбөйт,- деп

Багдөөлөт Жакыпка Чыйырдыны чагым кылып жатат. Жакып ак куржунду мойнуна илип, мазар көрсө бакырып ыйлап жүрүп, акыры жер, суу, тоо ташка сыйынгандан кийин Чыйырдыдан уул көрөт. С.Орозбаковдун вариантында Багдөөлөт Жакыптын жарасына туз салгандай Чыйырдыга карап:

Эжекемдин жолун кууп
Этегимден кан чыкпай,
Баштагы болгон эжемдин
Жолун жолдоп кеттим деп,
Бала десем зарланып,
Бала туубай койгондон
Байбиче өлбөйт арданып,
Үйүм толгон көөхар таш
Үмүтүм көп, башым жаш,

Жер оротосу Боз-Дөбө

Билесиз басып жылбасын,

Мээнет баскан Чыйырды

Пендени сендей кылбасын деп

Муну уккан Чыйырды бар кудайга жалынып

Малым, зарым түгөл ал.

Аман койсоң чалымды,

Жашартар кудай жанымды,

Ушунчанын ээси о кудай,

Угар бекен зарымды?

Алда берсе тилегим,

Аябас элем барымды, - деп зарлайт. Опентип жатып уктап кетет, түш көрөт түшүндө бир укмуш иш көрөт, ак алма жейт, ал жеген алмасы артынан ажыдаар болуп ышкырып чыгат. Ушул сюжеттин өзүндө ыйык жер катарында Боз-Дөбө сүрөттөлөт. Боз-Дөбө топоним эле эмес, ал бир ыйык касиеттин белгисин туюндурат. Манастын төрөлгөндө эле жер «ордосунда, киндигинде» төрөлүшү (пуп земли); Жакып менен Чыйырдынын мазарга сыйынуусунун ал жерге түнөгөндүгүнүн натыйжасында балалуу болушкандыгы, культтук мааниге ээ ырым-жырымдардын жаралышынан, калыпташышынан кабар берип турат. Маселен, мазардагы даракка кызыл, көк чүпөрөк байлап коюшкандыгы, негизи бурханизмде күчтүү сакталган, бул монголдордо салттык жөрөлгө катары калыптанган экен. Мындай элемент кыргыздарга да таасирин тийгизген, азыркы мезгилде мазардын маанисине түшүнгөнүбүз, түшүнбөгөнүбүз деле мазар дарактарга чүпөрөктөрдү байлап жатканыбыз бар, мааниси жагынан мазарга сыйынуу, тиленүү, табынуу азыр дагы өзгөргөн жок. Жалпы эле түрк-монгол элдеринде мындай формада сыйынуу, табынуу мааниси жагынан типтүүлүктү жаратат.

Жогоруда биз эпостун сюжеттик маңызындагы солярдык, лунардык культ, анимисттик, тотемдик, феиштик түшүнүктөрдүн эпостун терең тамырларында орун алып, архаикалык катмардын культтук мааниге ээ болгон элементтерин сактап келгендигин кеп кылдык. Эпикалык чыгарманын ички түзүлүшүндө булар

өзүнчө бир кенен, ары терең мааниге ээ чоң тилкени ээлеп турат.

Мындан сырткары эпостун өзөктүү окуяларында мифологиялык, жомоктук элементтер арбын, булар окуяны абдан байытып, мазмунун тереңдетип кызыгын арттырып, кооз боёкторго сугарып уккулуктуу кылып турат.

Миф-жанр, мифология – фольклористика илиминин бир танабы, экөө тең кенен түшүнүк. Мифологиянын тарыхы, теориясы, мектептери ж.б өндүү бир катар маселелер орус фольклористика айдыңында эбак эле каралган менен бизде өтө аз. Себеби жалпы эле кыргыз фольклористикасынын алкагында алганда, бул проблема боюнча толуккандуу эмгек али жарала элек, айрым бир проблемалардын айланасында иликтөөлөр бар. Алсак, «Манас» үчилтиги боюнча алганда эде өзүнчө фундаменталдуу түрдө иликтөөгө муктаж.

«Манас» эпосу көп катмарлуу чыгарма болгондуктан миф башатынан башталган легенда, жомоктон тартып тарыхый чындыкка үндөш окуяларга чейинки баскычты кучагына алат.

Байыркы гректердин мифтеринде жолуккан башы адамдыкы, денеси аттыкы, же башы айбандыкы тулку бою бир жандыктын дене түзүлүшүнө окшогон зооморфдук, кентавр, минотаврлардын миксантропизмдик образдарын кездештиребиз. “Гильгамеште” ива дарагында жашаган арстан баштуу бүркүттүн образын алсак, ошол сыңары кийинки катмардагы трансформация «Манастагы» жалгыз көздүү дөөлөр (циклоп), кериктин образдары фантазмагориялык функциялары чагылат. Ошонун негизинде эле «колдоочулук» функцияга өткөн мифтин кийинки баскычында жаралган алп кара куш, алтымыш баштуу ажыдаар, кырк бөрү ак инген ошондой эле тотемдик маанидеги марал, бугу, кумайыктын образдарын алсак жетиштүү. Эпикалык чыгармадагы бул жандыктардын ар биринин ээлеген орду аткарган функциясы бар. Эпостун канондук сюжетинде булардын образдары белгилүү бир жанрдын ичинде болуусу менен бирге, башка жанр-

лар менен синкреттешип сюжеттик өзөктө көркөмдөк сүрөттөгө ээ болот. Ушул жана башка маселелердин эпикалык чыгарманын көркөм поэтикасында кандай орун алгандыгын чечмелеп көрөлү.

Эпикалык чыгармада жер жүсүндөгү климаттык чоң өзгөрүүлөрдөн баштап, топон, суу түшүнүгү менен айкалышып, ага жараша баатыр күн менен айдын нурунан бүткөндөй абалкы эпикалык доордогу көркөм образда баяндалып жатат. Ал эми баатырдын минген тулпары да касиетгүү, башында айланып учуп көк асманды кара булут чулгагандай, канатын жайса күндүн нурун тоскон алп кара кушу колдоп жүрөт. Болбосо баатырдын алдында ажыдаардын алты оролуп, эки тарабында кырктан кара тулпар коштоп, болбосо кырк бөрүнүн оңдонуп жатышы, өңдүү сүрөттөөлөрдү келтирсек:

Манас – Капырай, адамдан бөлөк сүрү бар,
 Арыстандай түрү бар,
 Кара чаар кабылан,
 Капталынан чамынат.
 Чолок көк жал жолборсу,
 Аркасында камынат. («Манас» 1958. 506)

Манас – Жан казандай башы бар,
 Жаткан иттей кашы бар,
 Көзү көлдүн буткулдай,
 Көрүнгөнүн жуткулдай,
 Так төбөнүн үстүндө,
 Алты айлынып кара куш,
 Капталында чамынат.
 Кара чаар жолборсу,
 Оң жагынан караса,
 Кырк бөрүсү оңдонуп,
 Алты оролуп алганы,
 Алтымыш баштуу ажыдаар. (Манас Ш.А.)

Ак куланын образын карасак:

Асты жагын караса
 Алты жасоол жол баштап,
 Ортосунда чоң кула ат

Олжондотуп жетелеп,
 Он эки жайсаң баш коштоп,
 Жети желдет желдирип,
 Жол ачкын деп бош-боштоп,
 Калбанын кара оюнан
 Кайнарлуу сунун боюнан,
 Төрт миң кулан айдатып,
 Төгөрөктөтүп ойнотуп,
 Жетимиш кулач ажыдаар,
 Жети жерден чынжырлап,
 Жетимиш жерден кишендеп,
 Ажыдаарын сойлотуп,
 Азуулу арстан жолборстон,
 Алты жолборс байлатып,
 Арып менен үстүнө,
 Алп кара куш айлантып.

(С.О.Манас 4т.54-6)

Бул жердеги баатыр менен тулпардын бирдей даражада тотемдик, колдоочулук маани аркылуу туюндурулуп жатышы, эпикалык чыгарманын эң байыркы катмарындагы архаикалык баскычтын элементин көргөзүп турат. Эгерде гректердеги кентавр, минотаврлар Гера менен Зевстин кошулгандан жаралган болсо, «Манас» эпосундагы мифтик элементти алып жүргөн баатыр менен анын тулпары бир күндө төрөлүшү, же экөөнүн эмчектеш болуусу (МЧВ), мифтик образдын кийинки трансформациясы. Мындай образдардын негизинде реалдуу турмушка жакындашып баатырлардын эмчектеш болушу (Алмамбет менен Манас, Күлчоро менен Канчоро) өзгөчө касиет, сапатта ээ болуусу өңдүү баскычы келип чыккан.

Ажыдаар – алты, жети баштуудан тартып, алтымыш, жетимиш баштуу болуп фантазмагорияланат. Дүйнөлүк элдердин жомокторунда, легенда, мифтеринде, эпикалык чыгармаларында кеңири тараган образ. Адатта баатырдын, баатырлыгын, алп күчүн, кайратын даңазалоодо экинчи позицияда колдонулган образ. Үчүнчү жагынан алсак, чыгыш элдеринде ажыдаар «улуу» тукумунан болгондуктан колдоочулук ка-

сиетке ээ, «Манас» эпосунда ажыдаар дал ушул ал-
какта чагылган.

Алп кара куш – эркин, күчтүү, кайраттуу эр
жүрөктүүлүктүн символу катары жомоктордо, эпикалык
чыгармаларда кеңири жолуккан мифологиялык куш.
Кыргыз эпосторунда баса көрсөтсөк, «Эр Төштүктө»
архаикалык рудименттерге бай сүртүмдөр арбын, миса-
лы Төштүк менен Чалкуйруктун образдарын коюлан-
тып толуктап турат. Ал эми бул жандыктар «Манас»
эпосунда тотемдик колдоочулук функцияны аркалайт.

Бөрү - «Манас» эпосунда бөрү мифтик элементти
алып жүрүү менен бирге «колдоочулук» тотемдик ма-
аниде чагылган. Мисалы:

Адамдар анда кеп айтат,
Андай көр балам деп айтат,
Бөрү болгон биз деди,
Бөлөкчө жансыз сиз деди,
Кызыр Илияс деген бар,
Сизди кырк күндөн бери издеди.
Кырк чилтен деген биз деди,
Козуңа салган тиш деди

Анда Манас кеп сурайт:
Кандайлыктан адамдар,
Карышкыр болдуң деп сурайт.
Карышкыр болгон кайсыңыз
Кайсы экенин айтыңыз?
Кана көк бөрү болчу көрөйүн,
Көңүлүм анан бөлөйүн,

Ал сөздү бала салганы
Кызматта жүргөн кырк чилтен
Каткырып күлүп калганы
Бир силкинип бирөөбү,
Көк бөрү боло калганы.
Бирде бөрү, бирде адам,
Анык сонун экен деп,
Көөнүнө бала алганы – дейт. (С.О. Манас. 1-том.

Кырк чилтен, Кызыр Илияс, кырк бөрү бул Манастын төрөлгөндөн касиеттүү башкача жаралгандыгын туюндурган, образдар. Дегеле баатырдын өзүнүн төрөлүү мотивинде карап көрсөк, Чыйырдынын боюна бүтүшү, түш көрүшү, түшүндөгү көргөнүн Байжигиттин жоруганы

Байбиченин түшү экен,
 Түшүндө көргөн иш экен.
 Ай тийген жердин баарысын
 Алат экен балаңыз,
 Анда тынсын санааңыз!
 Күн тийген жердин баарысын
 Күтөт экен балаңыз
 Күндө тынып санааңыз!
 Алтымыш кулач жибек боо
 Аягына такканын,
 Ай мунарын жем кылып
 Азем кылгын бакканың
 Алтымыш жашка чыкканча
 Аким болуп журт сурап,
 Алат экен дүйнөнү,
 Арбак конуп башына
 Аны алда таала сүйгөнү.
 Ажыдаар ат кылып,
 Байбичең минип жүргөнү
 Шол баланы ороюн
 Дүйнө жүзүн сүргөнү.
 Ажыдаардай айбаттуу
 Арстандай кайраттуу,
 Эркек уул, эр болуп
 Не кыйындык баарысы
 Эсеп берип, эл болуп
 Карайт экен көзүнө,
 Кара тоодой касиет
 Конот экен өзүнө. (С.О. 48 б. 1-том) 1978-жыл

Кыргыз басмасы.

Ошентип ыр саптарынан ачык көрүнүп тургандай төрөлөр баланын, эпикалык чыгарманын идеалдуу каарманынан кабар берилет. Анын чоо-жайы байыр-

кы анимисттик (арбак конуп башына), тотемдик (ажы-даар) жана исламдык (алла таала сүйүп) элементтер менен шөкөттөлгөн. Түш көрүү мотиви жеке эле манасчынын өзүнүн калыптануу жолунда эмес, эпикалык чыгарманын өзөгүндө дагы маанилүү функцияны аткарып, кийинки өзөктүү окуяны андан ары жалганышына өбөлгө болуп берет экен.

Дегеле эпикалык чыгармадагы мифтик символикалык белгилерге жык толгон жан-жаныбарлардын образынын системасы эпикалык чыгарманын стадиялык өнүгүү катмарын көрсөтүп турат. Себеби эпикалык чыгарма мындай көрүнүштөрдү өзүнө сиңирүүсү менен кылымдар аралыгында тарыхый чындык окуяларына чейин өсүп жетилген.

Эми «Манас» үчилтиги боюнча тулпардын образы бул жандыктардан бөтөнчө бир секичеде турары жөнүндө учкай кеп улай кетели. Дегеле түрк тилдүү элдердин чыгармаларында сереп сала кетсек тулпар баатырдын ысмы аталган жерде дайыма кош бирдиктүү айтылып жүрөт. Бул кош образ, белгилүү бир деңгээлде баатырдын баатырдык парасатын оболото көтөрүп даңазалап турат. Ал эми булардын тарыхый булактарына кайрылсак, архаикалык деңгээлден кийинки кадимки каса тулпар (боевой конь) маанисине чейин чагылган.

Айта кете турган дагы бир маселе жогоруда кеп кылгандай түрк тилдүү элдердин эпикалык чыгармаларында жолуккан мифтик фантазмагориялык элементтери жагынан жакын жалпы үндөштүктү табууга жана да кийинки этаптагы трансформацияланган образдарга чийин өсүп жетилгендигине күбө болбуз. Маселен нарт элинин эпосунда Тхож тулпар обого учат, ал үч буттуу. Тувалардын «Алтай буучу» .Сказание «Алтай Буучу» - Кызыл-Тув книж. Изд. 1960-ж. 26-27-бб. эпосунда тулпары кишиче сүйлөйт, учат, алдын ала боло турган көрүнүштү айтып берет». Каракалпактардын «Ак боз ат», «Кара жорго» эпосторунда бири от жагат, бири оттуу деңизден жүгүрүп өтөт ж.б.

«Манаста» Карт күрөң Манаска таарынат «мени «Чоң казатка» минбей койду», - деп, үйүрүн баштагы-

сы келбейт. «Карач көкүл баяны» эпосунда Көкүлгө адамча тил бүтүп сүйлөгөн тулпарын карасак:

Куюшканды кыскартып,
Көмөлдүрүк узартып,
Узун жолду кыскартып,
Уча турган куш атмын.
Кокус калба жыгылып,
Колтугумда канат бар,

Колго тизгин бек карма,- деп баатырга эскертип жатат. Мына бул сыяктуу жомоктук боёк менен берилген образдардын трансформациясы иретинде айтылуу Бокмурундун Мааникерин, Манастын Ак куласын, Алманбеттин Сараласын, Семетейдин Тайбуруулун алууга болот. «Манас» үчилтигинде тулпардын ар биринин ысымы бар, өңү дагы символикалык мааниге ээ, тулпардын касиети бир нече катмарда чагылат, ошондой эле өзөктүү окуялардагы мотивдин негизинде өнүгүп чыгат. Мындан сырткары тулпардын образын терең ачууда поэтикалык көркөм каражаттардын, тактап айтканда троптун жөнөкөй жана татаал формалары өтө кеңири колдонулган. Ар бир манасчы жомоктук, мифтик башаттын элементтерин кеңири колдонуу менен реалдуу каса тулпардын образын жеткиликтүү сүрөттөөгө жетише алган. Бул тема манасчылар үчүн өтө берилүү, сүйүү менен кумардан чыгып айткан эпизоддорду түзгөн. Маселен Ак куланын классикалык үлгүдөгү туруктуу портреттеринин биринен мисал алып көрсөк:

Маңдайында багы бар,
Кулагында шамы бар,
Кондурдай болгон жаныбар.
Чаткаягы Чаткалдай,
Жүрүп кетсе чатына,
Жүктүү төө баткандай.ж.б. (С.О)

Ушул сүрөттөмө улам кийинки манасчылардын айтуусунда даяр калька сыяктуу колдонулуп, түрдүү вариациянын жаралышына таяныч болуп берген.

Үчилтиктин ар бир өзөктүү окуясында, эпизоддордо тигил же бул денгээлде чагылган майда мифтик

элементтер бар. Алар түрдүү тематикалардын, мотивдердин алкагында чагылат. Кээде мифологиялык элемент бүтүндөй бир өзөктүү окуянын кенейип өөрчүшүнө да себеп болот. Мисалы баатырдын төрөлүү мотивинде Чыйырды көргөн түшүндөгү, 120 кез болгон ажыдаардын аркасынан ышкырып чыгышы же, Айчүрөктүн ак куу кебин кийип учушу, бул фрагменттин ар бири бүтүндөй бир окуялардын өзөгүнө уютку болуп берүүсү менен сюжеттик окуяны байытып андан ары улап кетет. Алсак, эпикалык чыгармадагы «баатырдын төрөлүү» мотивинин негизин түзөт, ал эми Айчүрөктүн архаикалык катмардагы зооморфтук мифологиялык образы, элдик традициянын, тактап айтканда «бел куда» салтынын кандай мааниси болгондугун айкындодо менен бирге эле, эпикалык чыгармадагы «баатырдын үйлөнүү» мотивинин негизги өзөгүн түзүп турат.

Башка бир өнүттөгү окуя, Ч.Валихановдун варианты боюнча алганда, Жолойдун Чабдар аты адамча тил бүтүп, сүйлөө касиетине ээ болгондон сырткары, ал алдында келе жаткан кербенди төөлөрү менен адамдарды кошо жутуп алат. Анын ичине кирип кеткендер аркайган адыр аралап, аба жетпей карангыга кез болуп, эмне болду деги деп, эстен кетип делдиреп турганда, адырандап аңды – дөндү карабаган кандай азоо деп турганда, Кошой балбан көрө калып, Чабдарды куйруктан алып, башынан айландырып жерге бир урганда, Чабдардын карды эштей эшилип ичинен кербендердин чубап чыгышы өңдүү сценкалардын укмуштуудай баяндалышы, жомоктук боёкторду көз алдына тартат.

Ошондой эле портретик сүрөттөөлөрдө каармандардын көркөм образдарында, маселен Алмамбет төрөлгөндө, Азизкан күмөн санап өзүнүн аярларынын айтымы боюнча, бул бала менин баламбы, деп сынап кытайлардын сыйкырдуу кудугуна таптатышы, Алмамбеттин колдоочулары булут болуп кубулуп, кудуктун түбүнө жеткирбей тосуп алышы, «Алмамбеттин жомогу бөлүмүндө» (Ш.А) эң бир кызыктуу сюжеттерден. Баатырларды курчап турган айлана чөйрөнү чагылдырууда, каармандардын кереметүү түштөрүндө,

баатырлардын каса тулпарынын образдарында ж.б. Өзгөчө башкы кармандар болгон Манас, Алмамбет, Чубак, Сыргактын, Айкожо, Каныкей, Айчүрөктүн образдарынын айланасындагы окуялардан, тотемдик, анимисттик, фетиштик түшүнүктөрдүн тегерегиндеги окуялардан, дүйнө элдеринин эпосторуна таандык типтүүлүктү жолуктурууга болот.

Мифологиялык жандыктардын образдарынын бири ажыдаардын ролуна кайрылсак, анда, маселен байыркы гректердин тарыхында жылаан, ажыдаар тукумдоонун символу катарында колдонулса, дүйнөлүк элдердин жомок, миф, эпикалык чыгармаларынын көпчүлүгүндө мындай образдар жолугуп; жылан, ажыдаар – кара күч, жеңилбес жоо, коркунучтуу жоо катары сүрөттөлөт. Баатырлар булар менен беттешип аларды өлтүрүп, же минип алып учуп – «унаа катары», кээде «колдоочу» иретинде тутушат.

Чыгыш маданиятында жыланга, ажыдаарга ыйык мамиле кылышкан, кыргыздардын атынан атабай тергеп «улуу» дешкени бекеринен болбосо керек. Орус жомогундагы «Змей Горыныч», европалыктардын, так айтканда немецтердин «Песнь о Нибелунгах», грек мифтериндеги «Гераклдын баатырлыгы», Зефс менен Гифондун согушу, «Персейдин Горгон - Медузаны өлтүргөнү», шумерлердин Гильгамешинин Хумбаба менен кармашы, мына булардын бардыгы дүйнөлүк оозеки маданиятында жыландын, ажыдардын образы архетиптик мотивге ээ болгондугун көргөзөт. Чыгыш элдеринде маселен кытай, япон, корей уламыш жомокторунда ыйык колдоочу катары оң образды түзөт. Монгол, бурят, тибет версиясындагы «Гесерде» жана түрк тилдүү элдеринин эпикалык чыгармаларында да ушул эле типтеги «ыйык колдоочу» функциясын аркалап, өзүнчө символикалык мааниге ээ.

Баатырдын фантазмагорияга карк толгон портретинде баатырдын сүрү, ыйыктыгы күчтүүлүгү жана өлбөстүгү дагы жылан, ажыдаар, арстан, жолборс, кабылан, бөрү, алп кара куш өңдүү жаныбарлардын коштоосунда чагылып, ал тургай баатырдын портре-

ти жолборс жүрөк, арстан жүрөк, кабыландай качырган, алгыр куштай талпынган, ажыдаардай оп тартып сыяктуу туруктуу эпитет, салыштырмалуу аркылуу сүрөттөлүнөт.

«Манас» үчилтигинде мифологиялык катмардан соң, кийинки катмарларда, реалдуу турмуш чындыгында жакын трансформацияланган образдардын жаралгандыгын көрүү кыйын эмес. Ошентип, мифологиялык образдар эпосто реалдуу турмуш чындыгына жакын окуялардын чагылышына көпүрө болуп берген өткөөл позицияны ээлейт дагы, миф менен реалдуулуктун ортосунда тутумдаштырып турган эпикалык мезгилди кучагына алып турат.

Эпикалык чыгарманын кийинки катмарында кулчулук доордун элементтери чагылат.

Кулчулук доордун элементтери айта кетүүчү нерсе эпос тарыхтын так жыл наамесин сандык үлүштө көргөзбөйт, ал тарыхый сүртүмдөрдү кенен-кесири чагылдыра алат. Ошондуктан көркөм текстте мезгил мейкиндигинин диапозону алда канча кенен арыш алат, ал чексиздикке ээ.

«Манас» эпикалык чыгармасы башка тарыхый эпостор сыяктуу эле адам цивилизациясы өнүккөн сайын жаны коомдун жаныча формаларын утур өзүнө синирип жүрүп олтурган. Эпостун тулку боюнда мындай элементтер жиги билинбей жуурулушуп кеткени дагы, айтуучулардын чеберчилиги менен тыгыз байланыштуу ишке ашкан.

Жогорудагыдай мифтик кыял дүйнө, жашоо тиричилик менен эриш-аркак сүрөттөлүп жүрүп олтуруп, чыгарманын реалдуу катмарына чейин өсүп жетилген. Мисалы «Кошой менен Жолойдун күрөшү» бөлүгү бирден-бир кызыктуу окуялардан. Анда Ч.Валихановдун жана В. Радловдун жазып алган варианты боюнча; «Байгесинин башына токсон миң калча кул саям, токсон миң кара нар саям», десе, С Орозбаковдо ушул эле саптар, «Токсон миң кара, жүз миң кой, байгесинин башы де», -деп трансформацияланган. (3-китеп.91-бет) Ал эми кандагай жөнүндөгү окуяда; «алтымыш

кулга сүрдүргөн, токсон күнү биригип, токсон күнү тиштеген» (Ч.В) кандагайдын жасалышы тууралуу ыр саптары айтып тургандай, кул жумшап, күң кызматын өтөгөн замандан кабар берет. Эпостун башка варианттарынан мындай мисалдарды арбын келтирүүгө болот. Маселен, Төкөр уста Бөлөкбайдын жанында «көөрүк баскан кулдары кырк күн тынбай узанган» деп Манастын дүрбүсүн жасап жатканда айтылат. Эпосто Төкөр уста Бөлөкбайдын образы бирден бир байыркы катмардагы, мисалы «дөөтү» дух менен кадимкидей сүйлөшкөн архаикалык каарман.

Мындан сырткары эпосто кызматчы күндөр, ат баккан кулдар, делинсе, Конурбайдын көп малай, деп айтылат. Демек кул менен күң жумшап иштеткени, адамдын мал сыяктуу бааланып, тартууга берилгени; алсак Шоорук кан кызы Акылайды куйөөгө бергенде, отуз кызды кошо күң кылып кошоктоп берип жатат. Ушул эле көрүнүштөн алыс эмес Айчүрөктүн алдындагы күндөрү аталат. Каныкейдин жүндү, терини, кулазыкты, чоролорго согуштук кийим кечектерди даярдоо процесстеринде кенен сүрөттөлөт. Каныкейдин алдында алтымыш күң, кырк кызы баары бирдей уз кызы деп баяндалганын алсак жетиштүүдүр. Кошумча айта кетүүчү маселе, эпосто кээде аял затын «күң», ал эми эркек адамды «кул» деп атаганы да бар. Контекстик мааниде бул сөздөрдүн манызы албетте башка ракурстан, кул, күң катары эмес, акылман, кайраткер, эр жүрөк катары, же пендечилик менен кордоо, кээде акылы тайкылыгын көргөзгөн учурларда айтылат. Мисалы, «Эр албаган эски күң», бул Айчүрөккө карата айтылып жатат, болбосо «кереметтүү күң эле» деп Каныкейге карата да айтылат. Канчорону «арам өлгөн эссиз кул», Сарытазды «Он эки жылы багыптыр, айныбаган кайран кул» (Ш.А) дейт. Кийинки алынган мисалдардын тегерегинде албетте өзүнчө сөз болуусу керек.

Эпосто кулчулук доорго байланыштуу салттык жөрөлгөлөр дагы орун алат. Мисалы эки уруу чабышып, элдешүүнүн белгиси катары кыз алышып, кыз

беришкен салт болгон болсо, анын башаты дагы «Манастан» бери келе жатканын белгилөөгө болот. Кээде «Ак үйлүү» деп бүтүндөй бир үй бүлөнү уруу башчылары алардын эркисиз эле, башка урууларга берип салган. Мисалы ал текстте төмөндөгүдөй баяндалат: Алооке, Манастын кабарын мыктап угуп, элчинин кулагына кумдай куюп, баштагыдай зордук кылып Жакыпты камап турган жери экен;

Бай Жакып деген бу кыргыз,
 Тапкан экен онойду,
 Келсе менин жериме,
 Кенешип көрсүн элине,
 Өкүматтан айрылып,
 Өкүнбөс болсо турсун деп.
 Улуктуктан айрылып,
 Урушпас болсо турсун деп,
 Манас алам ак үйлүү,
 Маган моюн сунсун деп
 Элчиси элүү келиптир,

(С.О. «Манас».1980.2-к.,178-б)

Ачуусу аябай келип, Манас Алоокени минтип чаап алганда, жан соогалап турган Алоокеге шарт коёт;

Эй, Алооке деп айтат,
 Жалбарып жанын сурадын,
 Жайынды көрүп турамын,
 Түп Бээжин жаткан жериниз,
 Түмөн кытай элиңиз,
 Бабам өткөн жерибиз,
 Башкы балаң Боокени,
 Мага жолдош бериниз,

Ак үйлүүгө алганым,
 Ал сөзүмө көнбөсөң,
 Азыр бүгүн башыңа,
 Акыр заман саламын,- деп

(С.О. «Манас».1980.2-к.,196-б)

айтылгандай «ак үйлүү» кылып алууга бул жерде жогорку рангдагы башчылар аталып жатат. Ак

үйлүүгө барган адам, белгилүү бир мөөнөт ичинде башка тарапта жашап келген, ага бардык шарттар түзүлүп берилип, керек болсо үйлөндүрүп дагы коюшкан. Ал эми Манас ак үйлүү кылып алган Бооке көзгө атар мерген Алоокенин баласы кийин Манастын белдүү чоролорунан болгондугу да айтылат. (Ш.Р,С.О, Б.С) Албетте бул кыргыз башчысы Манастын дипломатиялык сапатын көргөзүү менен, акылман, саясатчы экенин дагы чагылдырат. Мындай окуялар кыргыздын кийинки эле санжыра тарыхында да сакталган. (К. Иманалиев. Тагай бий.-Б..2011.)

«Көкөтөйдүн ашы» эпизодунда төгөрөктүн төрт бурчунан келген меймандардын кызматчы кул, күндөрү «түрүлүп түшүп жут болду», - деп сүрөттөлөт. Демек, кайсы этникалык катмардын өкүлү болбосун, эл бийлегендердин кулдары, күндөрү ар жерде кошо ала жүргөндүгү төгүн эмес. Ушул кулдардын, күндөрдүн колунан ар кандай буюм-тайымдар жаралып, алардын ээлери кээде кулдардын өнөрүнө жараша баасын бычып саткан учурлары жок эмес. Мисалы Каныкей «Анжыяндан тандатып, алтымыш жамбы алтынга алдырып келген кул ушу» деп Манастын жабдыктарына оймо салдырып, алтын күмүштү камырдай ийлеген Төкөр устага жардамчы кылып, терини боёгон ар кандай түстү келтирип, жандуудай сүрөт тарткан кулу жөнүндөгү саптарды алсак. Мындай көрүнүш кыргыздардын кийинки тарыхый издеринде да кездешет.

Тарых беттериндеги энеолит, коло доорлорунда (А.Н Бернштам. По следам древних культур. От Волги до Тихого океана.-М.,1954.) археологиялык табылгалар, Саймалуу таш эстеликтеринде калган издер, андроновдук маданияттын үлгүлөрүн алсак, байыркы бир доорлордун издерин көргөзгөн болсо, «Манас» эпосузда көрүнүп тургандай, кылымдар бою оозеки поэзиясында «кул» түшүнүгүнүн тарыхый издерин табууга болот. Эпостун текстинен кыргыздын мыкты эл башындагы жакшылары дыйканчылыгын да, устачылыгын да, малчылыгын да, узчулугун да ушул кул, күндөрдүн күчү менен жасаганын көрөбүз. Мындай

көрүнүштөр эпостун өзүнчө бир катмарын ээлегени дагы бекер эмес.

Феодализмдин айрым элементтери- «Манаста» баштапкы мамлекеттик түзүлүштүн айрым бир белгилерин учуратабыз. Алсак кыргыздардын феодалдык коомунда чоро, эр, баатыр, бай, бек, хан наам титулдары болгонун атасак. Эпостогу этникалык карым-катнаш, этномаданият «Көкөтөйдүн керээзинен» эле көрүнүп турат. Бул тууралуу белгилүү тарыхчы этнограф И. Молдобаевдин илимий эмгектеринде (И. Молдобаев. «Манас и государственность».-Б., 1998) шибей, көгөй, солон, салаң, кара кытай, манжу, найман, элдери кыргыздар менен коңшулаш болуп алакалашып турганы. Болжолу кыргыздар ошол мезгилдерде эле Борбордук Азия, Сибир элдери, Урал, Кавказка чейинки аймакты кучагына тарап жашап турганын көргөзөт.

Байыркы уруулар аргын, дөөлөс, жедигер, катаган, дуулат, дөрбөн, коңурат, кыпчак, маңгыт, ногой, мундус, мунгуш, уйшун-үйшүн, эштек ж.б. айрымдары азыркы убакытка чейин сакталаган.

Маселен, мамлекеттик башкаруу жолдорунда, этникалык катмарлардын бир-бири менен болгон байланышында, улуу жибек жолу менен байланышында, элдин башкаруучу өкүлдөрүнүн иш чараларында, титулдарга ээ болушунда, дипломатиялык байланыштарында, аймактык чек аранын чектерин чагылдырган жерлерде, алардын функцияларында ж.б.

Эпосто чагылган окуялардан элдин социалдык саясий жашоосун, феодалдык башкаруу системасынан көрөбүз. Мисалы:

Капкасы алтын коргондо,
 Кан Манастын ордодо,
 Он жагында баатырдын,
 Отуз эки каны бар,
 Сол жагында олтурган,
 Кырк баатырдын саны бар.
 Астында алтын тагы бар,
 Башында дөөлөт багы бар.

Түгөнгүрдүн бу күндө,
 Түтөп турган чагы бар.
 Айланасын камаган,
 Албарс кылыч колго алып,
 Акырая караган,
 Алты мин аскер дагы бар.
 Коргону коло тоо болгон,
 Арыгы темир ноо болгон.
 Бадышалык чоң коргон
 Каалгасы сом калай,
 Салтанаты бир далай,
 Капка кармап туруучу,
 Он эки күзөт, бир малай,
 Бекзаададан бешөө бар,
 Желдеттерден жетөө бар.

(С.О) 4-к.1982-ж.20-21-бет.

Текстен көрүнүп тургандай, мамлекет башындагы адамдын сөөлөтү, аны курчап турган төбөлдөр, булардын ар биринин милдети бар. Бул жерде кытайдын элчилерин кабылдап жаткандагы эпизод. Дипломатиялык сүйлөшүү алдындагы учур. Кыргыз төбөлдөрүнүн көрүнүшү, манасчы аларды көрүп тургандай баян кылат. Манас, көйкашка баатыр эле эмес, ал таланттуу саясий ишмер, акылман жетекчи, кылдат дипломат, эл үчүн башын сайган улук каган.

Оң жагында баатырдын отуз эки каны бар,

Сол жагында олтурган,

Кырк баатырдын саны бар.

Кыргыздардын каганы баш болуп, уруулук кандар, бекзаадалар, чогулуп, маанилүү маселе чечүү үстүндө турган кезине караганда Манастын эли «түптүү кыргыз эли экен, түпөктүү найза колго алган, түтөгөн бурут шери экен» деп, элчилер сынап, баатырдын айбатынан үстүнө шыр кире албай апкаарый түшкөнү бекер эместир. (СОВ, СКВ)

Ар бир кандын аты аталганда, манасчы ал кандын жери кайсы, эли кайсы, уруусу ким, кимдин баласы, кандай кийинип турат, мүнөзү кандай, баатырлыгы шердиги, элге өтөгөн эмгеги тууралуу баяндап

жүрүп олтурат. Мисалы ал томондөгүдөй эпитеттер аркылуу чагылат.

Теңир –Тоону жердеген,
Катагандын эр Кошой,
Кабылан сындуу шер Кошой;

***** ***** *****

Алтын кемер курчанган,
Айдай бетин нур чалган,
Азизкандын Алмабет;

***** ***** *****

Сары арканы жайлаган ,
Сан жылкысын айдаган,
Таруусун таштай актаган,
Катынын кыздай мактаган,
Эки өтүктүн бөкчөсү,

Айдаркандын Көкчөсү. ж.б

Сюжеттик өзөктө ар бир кан өз уруусунун милдетин аркалап, ууру- бөрү жокпу деп, жетим-жесир балага, жарды менен жалчыга карап аларга жардам берип, ач-арыктар тоюнсун деп согум бөлүп берип, элге тегиз кам көргөн эл башчыларынын иш аракеттери; Чалгын чалып, атайын чек кызматындагы желдеттери, алардын башында турган башчылары ылайым элди душмандан коргоп, көзөмөлгө алып турганы; кыргыздын байыркы каада-салты, кол өнөрчүлүгү айтылып өтөт. Алардын бир катарын санап өтсөк; боз үйдүн жыгачынын жасалуу технологиясы, ички жасалгасы, төрөлүү, үйлөнүү мотивериндеги салттык жөрөлгөлөр, элдик традициялык оюн-зооктор, ат чабыш, эр оодарыш, жамбы атуу, эр сайыш, ордо ж.б ушул күндө деле эр сайыштан башкасы толук болбосо да өзөгүн сактап калганы буга күбө.

Эпикалык чыгармада мамлекттик түзүлүштүн алгачкы өнүгүү стадиясында капитализмдин айрым элементтери экономикалык жана саясий көз караштардын (*баштапкы элементтерин*) учкай да болсо чагылган жокко чыгарууга болбойт.

Эгерде тарыхый маалыматтарга токтолсок Улуу жибек жолунун Кытайдын чоң саякатчысы Чжан Цянь

баштаган соода кербендеринин сапары көпкө өкүм сүргөндүгү тууралуу даректер бар. Цинь империясы талкалангандан кийин Кытай элинде экономикалык, саясий жана социалдык кризис башталган. Соодагерлер ошондо Улуу жибек жолун башташыптыр. Улуу жибек жолу Джунгариядан тартып Чыгыш Түркстан, Орто Азияга жана Борбордук Азияны камтыган, (Фергана, Бактрия, Парфия). Бул Кытай сепили салынганга Цинь империясынан кийинки (206-220 ж.э, б.э миң жылдык 6,700км.) Хан империясынын тушунда болгон алгачкы соода кербендеринин жүрүшүндөгү, тактап айтканда улуу жибек жолунун издеринен бартердик товар алмашуу, ошол аймактарда жашаган элдердин экономикалык байланышы жөнүндө кабар берет. (Никифоров В.Н. Восток и всемирная история. -М: наука 1977, История Китая 1,2,3.¹ томдору) Келтирилген тарыхый фактология менен эпостун сюжетинин эч кандай байланышы жоктой көрүнгөн менен көркөм чыгарманын мазмунунда бул сыяктуу экономикалык, саясий, сүртүмдөр таптакыр жок эмес.

Баштапкы мамлекеттик экономикалык жана саясий өнүгүүнүн элементи - жөнүндө сөз кылганда, өткөн кылымдагы тарыхый изибизге кайрылууга туура келет. Дээрлик кылым, а балким андан да узак мезгилдер аралыгында, «Манас» тек гана көркөм чыгарма таризинде окулуп, изилденип келе жатат.

Буга карата кээде тарыхый булак болбосо, көркөм чыгарма болгон күндө да, жок жерден окуялар бир-бирине жалгашып, бүтүндөй бир өзөктү түзүшү, же элдик традициябыздын өзөгү сакталып калышы кыйын болор эле го деген ой да келбей койбойт.

Эпостун сюжеттик өзөгүнүн рамкасынын алкагынан чыкпай алганда, бир мезгилдердеги кыргыз мамлекетинин түптөлүү, өнүгүү жолунда бир нече кандыктар болуп, алар мамлекеттин экономикалык жана саясий багыттагы алгачкы иш аракеттеринде, капиталисттик доордун баштапкы элементтерин көргөзүп турат *(албетте бул өңүзүч капиталисттик формациянын калыптанышынан алда канча абалкы)*.

Эл башында турган адамдардын жерлерди менчиктеп, ошол жердеги эл алардын башкаруусунун алдында жашаганы; Кан Бакайдын калың бел, чектеп койгон чеги бар, чегинде турган эри бар..ж.б. Болбосо Манастын жеке өзүнө караштуу ата-бабасынан бери келе жаткан жери Төрт-Күлдүн төмөн жагында, төрөнүн сайган багында, Кең Колдун төмөн жагында, чычкан жойлоп өткүсүз токою менен курчалган, аскери күзөт кылганы, ал бакчанын ичинде көргөнүң бар дүйнөдө, көрбөгөнүң андан көп ж.б. Мындай сүрөттөөлөр Кошой, Жакып, Бакай, Төштүк, Жамгырчы, Ажыбай, Көкчө, Алмамбет, Чубак, Санжыбек, Үрбү жана башкаларына да тиешелүү баяндалат. Мисалы, кандыктардын ар биринде, дыйканчылык, мал чарбачылык, аңчылык, жер кендерин казууну өздөштүрүү, текстилдик кол өнөрчүлүгүн өнүктүрүүсү, сүт азыктарынын ысырапсыз пайдаланууну үйрөнгөндөрү канча пайда алганы, зыянга учураганы, киреше чыгаша жөнүндө Манаска билдирип, каттоочу менен эсепчи бирин койбой санады дегенинен казынага алтын күмүш топтогондору Көкөтөйдүн жыйган тергенинен бери айтылып жатат; эпостогу элдин каада-салттарынын сүрөттөлүшү, элдин жай турмушунун аквалы, согуштук мезгил мына ушулардын бардыгы, убагында жаңы түптөлгөн мамлекеттин өнүгүү жолунда болгонунун күбөсү катары «Манас» эпикалык чыгармасы чагылдырат. Буга кошумча кенен маалымат менен көптөгөн материалдарды И.Б Молдобаевдин «Эпос «Манас» как источник по истории государственности кыргызов» аттуу монографиясынан табууга болот. Автор этнографиялык, тарыхый аспектиде кыйла терен, анализдерди жасаган. (И.Б Молдобаевдин «Эпос «Манас» как источник по истории государственности кыргызов».-Б.,2004).

Текстин өзүнө эле кайрылып, «Көкөтөйдүн ашы» бөлүгүн эле алсак, ашка келген меймандардын чыкырылып жатканда манасчы ар бирине мүнөздөмө берип комментарийлайт:

Көкөтөй кан өлду де,
Келбес жайды көрдү де,

Атам дүнүйө жыйган мол кылып,
 Жарды менен жалчынын,
 Ичкенин кызыл чай кылып,
 Кыз келинин ырдатып,

Кызыл ала шайы кийдирип,
 Кербенден алган чопо идиш,
 Акак мончок, көөхарын,
 Эндик менен упасын,
 Мүлдө эл көргөн упаасын,
 Бардыгын тегиз шайлаган,
 Сүлкүлдөгөн сүлөөсүн,
 Суусар, түлкү терисин,
 Жибектей кылып ийлеген,
 Токсон миң төөгө арттырып,
 Кербен башы шайлатып,
 Күлазыгын мол алдырып,
 Санабай мол жүргүн деп,
 Индастанга жиберген,
 Кытайдан алган жибекти,
 Памилдеген кызыл чай,
 Арттырып келген ошондо.
 Кечээ кабарын угуп Манастын,
 Урум, Эрен эл деген,
 Телегейи тен деген,
 Оогандан болуп тууганы,
 Ооматы келип турганда,
 Жаркент менен Маргалан,
 Самаркан, Букар, Жеткайттын,
 Кангай, мангул баарысы
 Кандыгы келип баш урган,
 Ошондо угуп билип ал,
 Билбегенин көрүп ал,
 Кан Манаска кабар айт.
 Атакемдин сан дүнүйө,
 Кечээ кайтпас сапар кеткенде,
 Упаа болуп бербеген,
 Чымын жаны учканда,
 Калды баары жалганда,
 Атаңдын көрү куу дүйнө,

Бүгүн бар да эртең жок,

Ушундай экен дүйнө бок...(Ш.А.в) жамгыр-дай төгүлгөн ыр саптарынан көрүнүп тургандай, кыргыздар жакын жана алыс мамлекеттер менен соода байланышын түзгөндүгү, өзүнөн чыккан товарларын, алтын, күмүш, жамбыларга пулдап, кай бирин бартердик жол менен соодалаганы, кербенчилердин келип түшкөнү, атайын кербен күтчү сарайы, темирден болот топсосу, дейт. Элдин турмушун сүрөттөгөн ыр саптарынан:

Жай- Дөбөгө жай алып,

Кашкардан кара чай алып, (С.О.2-к.161-б) кербендердин кетип бара жатканы. Болбосо,

Бөйрөк жамбым бөтөн бар,

Тай туягым бирөө бар,

Чыныгы жамбым үчөө бар, (В. Радлов., 1885.148-б жогорудагы адабиятан.) «жамбы» акча бирдиги катары колдонулганын билдирет. Башка мисал, Каныкей, төлгөчү Кара Төлөккө күмүш жамбы карматып, Тайторум чыгып келеби, (Ш.А.в)- деп төлгө салдырып жатат.

«Чон казат», «Манастын Каныкейге үйлөнүшү», «Алмамбеттин жомогу», «Каныкейдин жомогу» сыктуу өзөктүү окуяларда, аскердик курал- жарак даярдоодо, сүт продукциясынан көпкө чыдаган азыктарды даярдоодо, күлазыктын технологиясын даярдоо процесстеринде; эт, май азыктарын, терини иштетүү, ар кандай баалуу металлдарды казып алып, кайра иштетип, алардан аттын ээр токумун, жабдыктарын даярдаганы; жүндөн боз үйдүн кийиздерин жасагандары, боз үйдүн ички жасалгасын сүрөттөгөнү; териден бутуна кийген өтүгү, колундагы мээлейи, камчысы, айтор адамдын жашоо шарттарына ылайык нерсенин баардыгы камтылып, негизгиси алар кандай жолдор менен жасалгандыгын баяндаганы кыргыздарда капитализмдин элементтери байыркы эле алда канча абалкы мезгилдерде болгондугун көргөзөт.

Башынан мал чарбачылыгы менен жан сактаган эл, жайыттагы ден соолукка пайдалуу чөптөрдөн тар-

тып, малдын мүйүзүнөн туягына чейин ысырапсыз пайдалануу жолдору эл башчыларынын иш аракеттеринен байкалат. Анжыяндын Санжыбегинин черүүсү дан, өрүк, мейиз жангагын, тогуз жүз төөгө артып келип кара малга айырбаштап, Бүркүттүнүн зоосунан өтүп, Суусамырды жээктеп, Аныртынын белин ашмакка эртен менен эртелеп, эл тургандан эртерээк жөнөп калган чагы экен. (Ш.А) Дегенине караганда, соода ич ара этникалык катмарларда да, коншулаш мамлекеттер менен да мамиленин болгондугунун мисалы. Дагы бир эпизодго кайрылсак анда; Эсенкан, аярлардан сөз уктум, кербендерден кеп уктум, бу кыргызда Манас деген туулат экен, туулары менен жок кылбаса, ааламды бүтүн алат экен деп, коркуп тогуз жүз төөгө жүк артып, кыргыздарды чалып келүүгө, кербенчи кейпин кийгизиш, эгер Манас бала төрөлсө, алмадай башын алып кел, эштей кардын эшип кел, эшектей башын кесип кел, деп, кербен башына өз кишилеринен шайлап, он тыңчыны кошуп тапшырып жөнөтөт (Ш.А.в) алынган мисал деле, илгертен эле кыргыздарда соода байланыштарынан кабары болгондугун көргөзөт.

Дегеле көркөм текстин ичинде улуу көчмөндөрдүн, соода жолдорун тастыктаган географиялык жер-суу аттары бүгүнкү күндө да дал келгени арбын. Ошентип, байыркы бабаларыбыздын дареги жөнүндө маданий, диний, саясий, экономикалык жагынан кабар берип турган окуялар, эпосубуздун өзүнчө бир катмарын ээлеп, кайсы бир денгээлде тарыхый чындыкка үндөшүп, капиталисттик доордун эң алгачкы элементтеринин, тарыхый эпосубузда оозеки формасында болсо да сакталып калганы биз үчүн өтө маанилүү.

6-дарс. (2 саат)

Тема: Поэтика. Эпикалык салттуулук.

План:

1. Поэтика тууралуу түшүнүк
2. Эпикалык салттуулук

Колдонулган адабияттар:

1. Мелетинский Е. М. Введение в историческую поэтику эпоса и романа.-М: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука» 1986.

2. Селиванов Ф.М. Поэтика былин в историко-филологическом освещении:Композиция,художественный мир,особенности языка.М: Кругъ , 2009, 310.

3. Веселовский А.Н. Историческая поэтика.4-е изд.-М: издательство ЛКИ. 2010. 648.

4. Потенбня А.А. Мысль и язык. –Одесса: Литература. 1922. 1 том,с.82-83.

5. Буслаев Ф.И. Народный эпос и мифология.-М: Высшая школа, 2003, 321.

6. Жирмунский В.М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика.: Наука, Ленинградское отделение, 1977

7. Кыдырбаева Р.З. Традиционность и индивидуальность.-Ф: Илим, 1968.

8. Михайлов А. отв. Ред.У Мелетинский. Французский героический эпос. Вопросы поэтики и стилистики.2-е дополн. Изд.-М: КД Либроком, 2010. 363.

Поэтика-кенен түшүнүк, биринчи маанисинде адабияттын теориясынын бир бөлүгү (раздел) катары каралат. Грек тилинен алганда (**poetique**-подразум- «поэтикалык искусство»,- деп түшүндүрүлөт.

Эпостун поэтикасы дегенде, сюжет, композиция, дегеле оозеки көркөм чыгармачылыктын эстетикалык каражаттарын формаларын, принциптерин, ыкмаларын иликтөөчү илим десек түшүнүктүү болор. Поэтиканын теориясы Аристотельдин «О поэтическом искусстве» деген трактатынан тартып уланып келет.

Поэтиканын теориясынын тегерегинде профессионал адабият боюнча, фольклористика жаатында дагы или-

мий теориялык эмгектер арбын. Поэтиканын тарыхына кайрылып баштапкы булактардын бирин атай кетсек: Аристотельден кийин эле Гораційдин «Послание к Пизорам» деген эмгеги, биздин замандын 65-68- жылдары жазылыптыр. Анда алгачкы ыр жолу менен жазылган чыгармалардын формалары тууралуу сөз болгон. Дагы бири орус адабиятындагы поэтика жөнүндөгү биринчи макалалардан (котормосу) «О образех» деп аталып «Святославов изборник»(1493) жыйнагына кирген. Макалада оозеки поэтикалык ыргак, уйкаш ыр саптарынын обон менен коштолушу, музыка жана метафора, гиперболо жөнүндө сөз болот, макала алгачкы салмактуу илимий булак катары кабылдаган экен. (А. Потебня)

Орто кылымда болсо алгачкы «ырчылар мектебин» түптөгөн биринчи өкүлдөрдү мейстерзингерлер деп аташчу экен. Мейстерзингер –немец тилинен которгондо «чебер ырчы» деген маанини туюндурат. Булардын башында немец акыны Генрих Фрауэнлоб турган. Мейстерзингерлердин дайым эле каалаган жеринде ырдоосуна эркиндиги чектелип, көбүнчө чиркөөлөргө ылайыкташкандыгын иликтеген «Табулатура» деген ат менен атайын макала да жазылыптыр. Булардын мектеби XIX кылымдын жарымына чейин жашаган. Убагында композитор Р. Вагнердин «Нюрнбергские мейстерзингеры» деген операсы ушул ырчылык мектебине арналган экен. Ырчылык өнөр боюнча кийин объектиге алынып изилденген эмгектер бар, анда ыр түзүлүшүнө басым жасалган. Ар бир элдин маданиятындагы оозеки поэзияны иликтөө ошол замандардан тартып сөз болуп келет. Эпикалык поэтика маселеси боюнча дүйнөлүк фольклористиканын алкагында абдан көп фундаменталдуу иликтөөлөр бар. Анын баардыгына токтолууга азыр мүмкүндүгүбүз жок, учкай маалыматтан соң дароо эле эпостун поэтика маселесинен сөз учугун улайлы.

«Манаска» келсек, эпостун поэтикасы өзүнчө бир татаал системадан түзүлөт, айталык идея, сюжет, композицияга-семантикалык стилистика, жанрлар, жанрлык түрлөр, маңыз кирсе (замысел-заложенный в произведении смысл, идея). (семасиология-языковая

единица, значение-смысл, тилдик бирдик-маани), мисалы ар бир манасчынын өзүнө таандык стили, ыкмасы калыптанат; ономастикон-(Веселовскийдин эмгектеринде жакшы берилген) персонаждардын аттары, теги, системасы кирет; поэтикалык синтаксис- эпостун көркөм тексттин чагылдыруучу көркөм каражаттары башкача айтканда поэтикалык тилдин фигуралары, троптор десек. Мисалы, гипербола, эпитет, салыштыруу, метафора, кайталоо ж.б. анафора-ыр жолунун жалаң бирдей сөз менен башталышы мисалы, Күлчоронун колго түшкөн жеринде:

Кээде тилге келе алса,
Кээде тилге келе албай,
Кээде көзү көрө алса,

Кээде көзү көрө албай («Сейтек». 1960.7-б. С.К) эпифора анафоранын тетирисинче ыр жолунун акырына жалаң бирдей сөздүн колдонулушу мисалы, Карадөөнү кан шайлап жаткан убагынан алсак:

Таш ыргытчу кудук- деп,
Таалай кылчу улук-деп
Пенде кечкис кообуз-деп,
Журт таянчу тообуз- деп,
Караан кылган белим -деп,

Журт койчусу шерим-деп,- («Сейтек». 1960.130-б. С.К) же байламталар, мисалы, «муну мындай таштайлы», - десе.

Идея, сюжет- Мисалы, «Манас» эпосунун идеясы эмнеде? Ата-Журтун коргоо, элинин бакубат турмушун орнотуу, ата-бабасынан калган жерди кайтарып алып аны көздүн карегиндей сактоо, душманга тебетпөө, эли үчүн өмүрүн арноо.

Сюжет-ушул идеянын тегерегинде курулган өзөктүү окуялардан турат. Манастын төрөлгөнүнө чейинки окуялар түрмөгү, төрөлгөндөн кийинки жетилүү, баатыр болуу, баскынчы душмандардан коргонуу, аларга такаат берип мизин кайтаруу, чачылган элди жыйноо, бириктирүү, Мекенге кайтуу, душмандан Ата журтун бошотуу, экинчи кайрылгыс кылып, Бээжинге чейин кубалоо, Бээжинди алуу, баатыр өмүрүн сайып коюп жа-

тат, эгерде Бээжинди алып, Манас кандык кылып ошол жерде түбөлүк калган болсо башка финалга ээ болмок. Бирок чыгарма трагедиялуу аяктап жатат. Илгери үмүт, эпостун циклдик уланышы келип чыгат, бул жерде жеке Манастын керт башына тиешелүү тагдыр эле эмес, бүтүндөй кыргыз элинин тагдыры, келечеги жатат. Сюжеттин өзөктүк жактан уланышына зарылдык түзүлөт.

Композиция-ар бир окуя чакан композициялык курумга ээ болот дагы негизги өзөктүк окуяга жуурулушуп турат, анын ичинде көптөгөн мотивдер, темалар орун алат, текстин түзүлүшүндө диалог, монолог, эпиграф, пролог, баяндоо дегендер бар, булар окуянын толук кандуу мазун-маңызын камсыз кылат. Семантикалык стилистика дедик, буга ар бир манасчы индивидуалдуу мамиле кылат, салттуу поэтикалык ыргактан чыга албаганы менен көркөм текстти баяндоодо, өзүнчө ыкмасын, тилин калыптандырат. Жанрларды, жанрдык түрлөрдү колдоно билет, өзүнөн мурунку манасчылардын стилин өздөштүрүшү мүмкүн, алымча-кошумчасы менен өздүк табылгасын дагы калыптандырышы мыйзам ченемдүү.

Ономастикон- башкача айтканда образдар системасы, ар бир каармандын аты, теги, тагдыры баяндалып жүрүп олтурат. Биринчи эле окуганда Манастын жети атасы жөнүндө маалымат берилет. Бизге алардын ысымдары кеңири белгилүү, бирок ар биринин толук биографиясын, тегин чечмелөө (*Балыктан башкасы*) бардык манасчыларда бир кылка эмес, кээ бири ток этер жерин гана айтып калышат, же санак иретинде ысымдары гана аталып өтөт. «Манастын» дээрлик бардык варианттарында «Жомок башы» делинип Манастын жети атасы саналганы буга мисал боло алат, бул калган башкы каармандарга да тиешелүү.

Поэтикалык синтаксиске- эпостун көркөм тексттин чагылдыруучу көркөм каражаттардын түрлөрү кирет, экинчи бөлүгүн ыр түзүлүшү түзөт. Оозеки айтуучулуктагы поэтиканын эң ийкемдүү бөлүгү, буларга синкреттүүлүк (*көркөм каражаттарга карата алганда*) мүнөздүү.

Кыргыз эпостору көлөмү, көркөмдүгү, саны жагынан жалпы эле түрк тилинде сүйлөгөн элдердин арасында басымдуу кылары белгилүү. Бул кыргыздын нукура тилинин лексикасына байланыштуу. Ыр түзүлүшү, редиф, рефрен, рифма, рецитация (*чтение в слух*), анафора эпифора, форма жана формула деген компоненттер бар, ар бир фигуранын өзүнүн аткарган функциясы бар. Бул жалпы поэтика боюнча кыскача түшүнүк болду. Эми эпикалык салттуулук тууралуу кеп учугун улап көрөлү.

Салттуулук эпикалык чыгарманын тулку боюндагы негизги өзөктүү окуялардын кырааты менен айтылышында сакталат. Эпикалык салттуулук деген оозеки поэтикалык тилдин ооздон-оозго сакталып, урпактан урпакка оозеки формасында коммуникативдик жол менен айтылышы.

Салттуулук, бул жалпы сюжеттик композициянын ичинен орун алган туруктуу өзөкүү окуяларда болот.

Чыгарманын негизги өзөгү сакталып, окуялардын жүрүшү ар кандай версияда вариацияланса жана үчилтиктин толук мазмунун камтый алса интерпрерациялай алса вариант болот. Мисалы, негизги чоң өзөктүү окуялар «Манас» үчилтигинин дээрлик бардык варианттарында сакталып айтылышы. Айрым манасчыларда кеңири масштабда, айрымдарында кыска сюжетте баяндалат. Мындай көрүнүш манасчынын импровизациялык жөндөмүнө көз каранды, коммуникативдүүлүктөгү вариативдүүлүктүн келип чыкканы ошондон. Дээрлик манасчылардын бардыгы негизги идеялык мазмунду сактайт дагы өз алдынча импровизция, интерпретация жасайт. Эпостун көркөм табияты жана уккулуктуу, маңыздуу болушу манасчынын поэтикалык тил кудуретине, талант шыгына жараша болот.

Оозеки айтылган эпикалык тилде тилдик лексиканыны синонимдик топтому өтө кеңири. Мисалы, бир эле сөздүн бир нече жакын жана алыс маанидеги синонимдерин жолуктура алабыз.

Ошентип, эпикалык салттуулукта жанрларды колдоно билүү, мотивдерди жалгаштыра билүү, эң бай-

ыркы каада- салт жөрөлгөлөрдү чагылдыра билүү негизги ролду ойнойт.

Поэтикалык салттуулукта поэтикалык синтаксистин фигураларынын мааниси зор, алар бир калыпка мурдатан түшүп калган. Ар бир манасчы мындай көркөм саптарды автоматтык түрдө көкүрөгүнө жат алып айтып калат да, эгер чыгармачылык дарамети жетсе ал саптарды таяныч кылып алып ыр саптарын мазмундук маңызын тереңдетип, кеңейтип айтып кетишет. Адатта бул баталдык сценаларды сүрөттөгөндө, персонаждарын портретин түзгөндө, пейзаждык сүрөттөмөлөрдү тартканда, психологиялык, трагедиялуу абалдарды чагылдырганда, жомоктук сүртүмдөрдү тартканда, аба ырайынын кубулуштарын сүрөттөгөн жерлерде, массовканы тарткан жерлерде, адамдын ички сезим туюмун чагылдырганда арыш алат. Манасчылардын жеке табылгалары, өнөр сереси дагы ушундай иш аракетерден көрүнө түшөт. Муну калыптанган туруктуу ыкманы формула, форма дейт.

Поэтикалык синтаксистке карата бир мисалды карап көрөлү:

Мисалы кайталоо. Кайталоо поэтикалык ыр сабында параллелдүүлүктү жаратат. Эң кеңири тараган үлгүсүнөн көргөзө турган болсок: 1. Бөдөнөдөй кайран көз, бөлөк –бөлөк жаш кетти; Карагаттай кайран көз камчы бою жаш кетти бул салыштыруу (Каныкейдин көзү бөдөнөнүн көзүнө, өңү карагатка) салыштырылып жатат. 2. Бул синтаксисттик параллелизм бөдөнө менен карагат эки предмет параллель келтирилип сүрөттөмө түзүлүп жатат. 3. Ушул салттуу ыр саптары эч өзгөрүлбөй, Каныкейдин, Айчүрөктүн, Чыйырдынын, Бакайдын, Алмамбеттин, Күлчоронун тагдырдын кыйчалыш оор сыноосун баштарынан кечирип жаткан мезгилде айтылып жаткан саптар. Манасчы бул саптарды эске салып «ошондо», «бейбактын», «кайран эрдин», «бечара карып болгондо», «эсинде болчу» деген саптар менен улам кайталап турат.

Кайталоо өткөндөгү окуяны угарманга кайталап айтып улам эсине салып берүү баяндоо формасында

сакталат. Мисалы Бакайдын Сарытазды Букарга жөнөтүп жаткандагы Манастын окуясын эске салганы (ШРВ), же «Каныкейдин жомогу» (СКВ, ШАВ).

Кайталоо бүтүндөй бир тексти монолог, диалог, мотивдин алкагында кайталап турары. «Алмамбеттин жомогу, Тал чокунун көрүнүшү» өңдүү окуяларды алсак.

Кайталоо тирадалык мүнөздө кайталанат. Мисалы, «Айдыңкөлдүн сүрөттөлүшү» (СКВ) бир эле темага бир нече ирет кайрылуу менен окуяны кырдаалга жараша поэтизациялоо.

Кайталоо туруктуу поэтикалык формула катары калыптанганы да бар, кайталоо байламта формасында да калыптанган.

Кайталоо көркөм каражаттардын башка түрлөрү менен чогуу калыптанганы да учурайт.

Демек эпикалык кайталоо ар бир манасчынын вариантында баштапкы формасын сактоо менен манасчынын чыгармачылык дареметине жараша кеңири арыш алышы мүмкүн. Айрым учурда ал баштапкы манасчылар кандай айтса, кошумча алымчасы жок ошол боюнча сакталып айтылышы дагы ыктымал. Ал манасчылардын типтерине жараша мүнөздөлмөкчү.

Салттулуктагы бирден бир катуу сакталуучу эреже сюжеттин ички өнүгүү динамикасында окуянын идеясын фальсификацияга учуратпай импровизациялоосунда. Муну өзгөртүп кийлигишүүгө манасты оозеки айткан да, жазма формасында жазгандар да, башка тилдерге которгондор да жана манастын темасында көркөм чыгарма жараткандар да катуу сактоосу керек.

Арийне, эпикалык доорду башынан кечирип, тарыхый өбөлгөлөргө жуурулушкан чыгарма чындык таризинен улап өсүү динамикасына ээ болгондугун тануу мүмкүн эместир. Анткени буга күбө болгон тарыхый географиялык аймактар, диний түйшөмөлдөр, элдик каада-салт жөрөлгөлөрү буга далил. Коомдук процессте булар жок болуп кетпей азыр да жашап келет. Манасчы алмадай башка ааламды батырып, өткөн тарых издерин, сикреттүү түрдө чагылдырып, жамгырдай төгүлгөн ыр саптарына сыйдырып сактап айтып келгени менен баалуу.

Элибиз ошол узак убакыт аралыгында ар бир до-
ордун жарык жылдыздай жанган мыкты таланттары-
нын оозунан «Манас» эпосун жан дүйнөсү менен угуп,
аны менен таанышып, чыгарманын ички табиятына
сүңгүп кирүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болуп, кан-жанына
сиңирип руханий азык алып келди. Манасчы көркөм
мурас менен адамзаттын философиялык ой туюмунун
тереңдигин, баалуулугун чагылдырды.

Бара-бара искусствосунун түрдүү жанрларында эпо-
стун тематикасынын кеңейишине шарт түзүлүп, заман
улам илгерилеген сайын өз мезгилине жараша улуу эпо-
субуздун манасчысы болуп тигил же бул формада жа-
шап келиши бардыгыбызды кубандырып келди.

Алсак адегенде оозеки айтылган тексти, анын
көркөм текстти андан сырткары кара сөз түрүндөгү
варианты, кийин котормолору, кара сөз менен жорго
поэтикалык тилдин ортосундагы формасы, жазгыч
манасчылардын варианттары; «Манастын» темасын-
да роман түрүндө А. Жакыпбековдун («Теңири Ма-
нас»), драма жанрындагы үчилтиги Ж. Садыковдун
(«Манас», «Манастын уулу Семетей», «Сейтек»), по-
эма түрүндөсү, Малдыбаев, Власов, Ференин «Манас»,
«Айчүрөк» опералары, К. Молдобасановдун «Манас-
тын ооругунда» симфониялык картинасы ж.б алдыда
дагы канчалаган керемет чыгармалар жаралат, алар-
ды илимдин объектисине алып иликтей турган аалым-
дардын даңгыр жолу турат.

Жогоруда биз бекер жеринен адамзаттык тарыхый
мурастарга кайрылганыбыз жок, айтайын деген оюм
мезгил мейкиндигинде бир дагы эл, өнөрлүү талант
пенделер улуу мурастарды так өзүндөй кылып баш-
тапкы формасында кайрадан ойлоп куруп тургуза ал-
ган жок, алар ошол мурда жаралган мурастардын ай-
рымдарын калыбына келтирип реставрациялоо жолу
менен жаңыртып, кай бирлерин турган калыбында
көздүн карегиндей сактап урпактарга салттуу түрдө
жеткирип келишет. Ал эми эпосту жараткан манасчы-
нын урпагы дагы ошол салттуу поэзия дүйнөсүн негиз-
ги уңгусун туу тутуп, ар бири өз алдынча импровиза-
циялап салттуулуктун алкагында өмүр берип келет.

Азыркы манасчылар абалкы алп манасчылардын жанында жашаган жок, анын сөзүн сөзмө-сөз жаттап алуу эркине ээ болгон жок, бирок касиеттүү өнөрдүн айтуу, ырдоо, баяндоо табиятын, анын күчтүү илебин биологиялык түрдө мурастап калды десек аша чап-пайбыз го.

Ырас, азыркы манасчыларыбыз «Манастын» Сагымбай, Саякбай сыяктуу классик манасчылардын варианттарын китептик басылмалардан, айрым манасчылардын үндөрүн граммпластинкалардан, магнитофондон угуп кабылдады, үйрөндү көңүлгө тутту, көкүрөгүнө жат алды, эпикалык салттуулуктун чегинде өздөштүрүп келишет, ар жагында өздөрүндө тубаса жөндөм болбосо алар айта албайт эле.

Манасты механикалык түрдө жадыбалдай жаттап айтуу мүмкүн эмес, эгерде манасчы ар бир айтканында бир эле эпизодду кайда болбосун кайталап айта берсе андай айткан адамдарды угарман дароо эле билип алат. Китептик вариант далай колдон өтүп, түзүлүп иретке келтирилип, редакцияланып басылгандыктан көп учурда баштапкы оозеки формасындагы оозеки поэтикага таандык табиятын, өзгөчөлүгүн жоготуп коёру бышык. Ошондуктан эпостун классикалык үлгүсүн же оозеки поэталык маданиятты жакшы түшүнгөн адистер манасчынын жаттап айтканын же тубаса жөндөмүн тез эле ажыратып алат.

Манасчынын оозунан дембе-дем ыр саптарынын секунд сайын биринин аркасынан бири куюлуп, сюжетти кырааты менен баяндап олтурушу таң каларлык көрүнүш, алардын оозунан агыны катуу шар аккан суудай, нөшөрлөгөн жамгырдай ыр саптарынын куюлуп турат. Куюлганда да ички жана тышкы рифмалык уйкаштыкты рефрен, редишти сактап куюлат. Манасчы айтып жатканда уйкаштырып айтууну ойлонууга чамасы жок, мындай ыргак автоматтык түрдө чыгат. Бул чыныгы шыктын белгиси.

Эмне үчүн башка улуттарда азыр мындай көрүнүштү жолуктуруу мүмкүн эмес. Болсо да өтө сейрек. Мунун себеби эмнеде, манасчыдагы айтуу күчү,

эстутум кандай жаралат аны чечүү кыйын. Азырынча бизге оозеки маданияттын өлүү болуп калбай жашап келе жатканы маанилүү.

Башка өңүттөн сөз кылсак, эпикалык чыгарманын ичиндеги мазмун, маани жеке эле кыргыз элинин бейнесине таандык көрүнүштөрдү эле чагылдырбастан, ал жалпы адамзаттык маанидеги ааламдашуу процессинин проблемаларына тиешелүү маселелерди дагы чагылдырганы менен актуалдуу.

«Манас» Түндүк Сибирь, Түштүк Сибирь, Борбордук Азия жана Орто Азия чөлкөмдөрүн ээлеп турган түрк тилдүү элдердин байыркы тарыхый дүйнөсүнөн кабардар кылып, ошол кездеги этникалык катмарлар менен болгон карым-катнаштарды, салт-санааларды бир-бирине болгон мамилелерди сүрөттөгөн жерлеринде, жалпы улуттарды биримдикке, ынтымактуулукка чакырып, жетелеп, бир туугандай бириктирип турган кудурет күчкө эгедер.

«Манастагы» ошондой эле баалуу нерсе улуттук идеологиялык биримдиктин жаңырыгы. Анын сюжеттик өзөгүндөгү жамандык жакшылык, ак каранын ажырымы, өтүрүк дүйнөдөгү бир келген өмүрдүн баалуулугу, адам адамды өлтүрүүгө, кордоого жана жок кылууга каршы ой туюмун чагылдырган философиялык маңыздуу терең чыгарма. Бул ойлор эпостун поэтикалык саптарында фольклордун ар кыл жанрлары, калыптанган формулалары аркылуу таасын чагылган.

Эпостун өзөгүндөгү диний түшүнүктөр, этнографиялык каада-салт жөрөлгөлөрүнүн сакталышы ж.б., жашоонун тажрыйбасын үйрөтүп, адам фактору үчүн мааниси канчалык экендигинин туура жолун көргөзүп турат.

Эпикалык чыгарманын табияты жалаң гана ойдон чыгарылган фантазия кыялдын түпсүздүгүнөн эле турбайт, тескерисинче мифологиялык башат чыныгы реалдуу жашоо сүртүмдөрүнөн уланып жаралган десек болор. Манасчы азыркы учурда айтып жаткан маалда ушул эпикалык салттуулукту сактап келет.

7-дарс. Обзордук лекция (4 саат)

Тема: Сагымбай жана Саякбай

План:

1. Сагымбай Орозбаковдун вариантынын көркөмдүк өзгөчөлүгү.
2. Саякбай Каралаевдин вариантынын көркөмдүк өзгөчөлүгү.

Колдонулган адабияттар:

1. Орозбаков С..” Манас” баардык басылмалары.
 2. Каралаев С. “Манас” үчилтиги баардык басылмалары.
 3. Кыдырбаева Р. З. Сказительское мастерство манасчы- Фрунзе, 1984. 124-б.
 4. Кыдырбаева Р. З. К проблеме традиционного и индивидуального в эпосе «Манас-Ф.: Илим, 1967. 127б
 5. Кыдырбаева Р. З. Эпос «Манас». (Генезис. Поэтика. Сказительство) ». -Б.: Шам. 1996. 121, 234, 19, 280,24, 17-44, 195-196, 164,154-б.
 6. Кырбашев К. «Манас» эпосунун стили (С. Орозбаковдун, С. Каралаевдин варианттары боюнча). -Ф.: Илим. 1983.
 7. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгынын тарыхынын очерки. -Ф.: Илим, 1973. 59-60-б.
 8. Мамыров, М. С. Каралаев. «Манас» эпосунун идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүгү.-Ф.: Илим, 1962. 50-58, 22, 15-22, 24,122-б.
 9. Мусаев, С. Манасчылар. Китепте: Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерки. - Ф.: Илим, 1988. - 477 б.
 10. Мусаев С. Эпос Манас. -Ф.: Илим, 1979. 32, 9-32, 37
 11. Орозобекова Ж.К. Айтучулук өнөрдүн өсүп-өнүгүү жолу.-Б: Бийиктик, 2003.,299.
- Кылымдар аралыгында “Манас” үчилтиги азыркы биз таанып жаткан толуккандуу вариантында калыптанган. Айрыкча эпикалык чыгарманы баштан-аяк бир

(иретке), системага келтирип, чыгарманын мазмунун бир-бирине жалгаштырып, анын көркөм поэтикалык курулушун арттырып, салттуулуктун чегинде өнүктүрүп келүү түйшүгү да чоң салмактуу манасчылардын чыгармачыл дүйнөсүнө ыйгарылып келет.

Мындай зор ишеним ар бир эле айтуучуга таандык болбой, алардын ичинен чыккан тың чыгаан талант ээлерине байланыштуу, буга канча деген манасчылардын үлүшү кошулбаган. Канча деген варианттар (толук жана толук эмес) жаралды. Мына ушул өңүттөн алганда эпостун баштапкы вариантынын жаралышына багыт берген легендарлуу манасчылар жана аны өөрчүтүп, толуктап келген чоң манасчылардын эмгегине баа жеткис. Азыркы учурда эпикалык чыгарманын, сюжеттик композициялык өзөгүнүн классикалык үлгүсү катары чоң манасчылар С.Орозбаковдун, С.Каралаевдин варианттарын эсептейбиз. “Бирок булардын варианттарынын башаты качан жана ким тарабынан, кандай болуп түптөнгөндүгүн гипотеза түрүндө айтылышы кыйын, кыйыр түрүндөгү маалыматтарга караганда бирөөнүкү (С.Каралаевдики Чоюке Өмүр уулуна такталат), андан аркысын болжолдоо мүмкүн эмес” -деп жазат окумуштуу С.Мусаев. Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерки. – Ф.: Илим, 1988..194.474-478—477. Ал эми профессор Р.З.Кыдырбаеванын жана башка окумуштуулардын иликтөөлөрүндө “С.Каралаевде Чоюкеден бери Назар, Тыныбек баш болгон Акылбек, Шапак, Доңузбай, Жандаке өңдүү бир катар манасчылардын таасири бар”, - экени көргөзүлгөн. Эпос «Манас». (Генезис. Поэтика. Сказительство) ». –Б.: Шам. 1996.,195.324

Убагында кытай кыргыздарында Эшмат, Жусубакун өңдүү бир топ чоң манасчылар өткөн экен. Эшматтын атасы Мамбетжусуп чоң манасчы болуп, кийин бул өнөрү баласы Эшматка өтүптүр. Ал убакта Тыныбек, Ат-Башылык Асанбек деген манасчылардын таасирин алгандыгы айтылат. Сюжеттик курулушу мазмундагы өзөктүү окуялары жагынан С.Орозбаковдун вариантына окшош дешет айтымдарда. Маселен:

“Манастын Сайкал менен беттешиши”, “Таласты коргоо”, “Көкөтөйдүн ашы”, “Манастын өлүшү”, “Канчоронун кастыгы” (“Семетей” бөлүгүнөн) ж.б. Ал эми Жусубакун манасчы XIX кылымдын атактуу манасчысы Тыныбектен үйрөнгөндүгүн маалымдайт. Ал жөнүндө Жусубакун апай: “Сагымбай Орозбак, мен (Эшмат) үчөөбүз жомок үйрөнөбүз деп Жапыйдын уулу Тыныбектин балтасын чаап, жылкысын багып, калтасын кагып төрт жыл жүрдүк”, - дегенине караганда. Ж.Мамай. Мен Манасты кантип айтып калдым.- Б:Шам.1995. С.Орозбаковдун манасчылык өнөрүнө Эшмат манасчынын атасы Мамбетжусуптан, жездеси Асанбектен бери (Ат-Башылык) агылып келе жаткан манасчылыктагы салттуулук алардын чыгармачылыгын туташтырып турабы деген ой келбей койбойт. Андыктан Сагымбайда (Чоң баш Нармантайдан башка жогорудагыдай кытайлык манасчылардын бир-биринен таасири болгонун, болжолдоо орундуу болсо керек. Кандай айтсак да бул эки залкар манасчылар (С.Орозбаков, С.Каралаев) Тыныбек башында турган көлдүк манасчылардын мектебинин өкүлдөрү.

Биздин жогоруда аты аталган эки залкар манасчы эпикалык чыгарманы кандай жолдор менен өздөштүргөнү, кайра толуктап жарата билгени, түзгөнү, классикалык деңгээлге чейин көтөрө билгени, алардын вариантындагы идеалык көркөмдүк өзгөчөлүктөрү тууралуу учкай токтолууну көздөйбүз. Анткени бул эки залкардын чыгармачылыгы эки учурда, эки башка сөз болууга татыктуу.

Эпостун классикалык үлгүсүнүн калыптанышына өзгөчө салым кошкон чоң манасчылар С.Орозбаковдун жана С.Каралаевдин чыгармачылыгына кайрылууда, биз бардык варианттарды салыштыруу материалы катары пайдаланууга, же эпостун толук сюжетин камтууга чама-чаркыбыз чак келбейт. Ошондуктан айрым бир урунттуу эпоздорго гана токтолуп өтүүгө туура келет. М: “Көкөтөйдүн ашы” бөлүгү эпосто эң негизги эпизоддордун бири. Сагымбайдын айтуусунда “Көкөтөйдүн ашы” бөлүгү кандай деңгээлде чыккан, аны

али-
өгөн
На-
ай-
лып
лген
тте
ндай
гана
вдун
образ-
ндуу
агы-
фор-
дагы
н не-
лот.
рези

эде текстте индивидуалдуу түрдө мамиле
турабай койбойт. Көпчүлүк убакта пегизги
намынтуулугун арттырууга жасалган аракет
Айталык, тексттеги урунттуу ойду камты-
ып сакталышы, анын тегерегинде ойду,
и көркөмдүүлүгүнүн өөрчүшү оозеки айту-
бирден-бир баалуу мүнөздүүлүгүнө жатат.
Валихановдон алынган (жогорудагы төрт
абакондо толугу менен сакталат да, ушул
ан тегерегинде 53 сап көлөмгө чейин
импровизация кошумча боёк ишот. Мын-
ры Ч.Валихановдун вариантындагы "сөз-
канын эскерилиши, анын кийинки вари-
кталышы, элдик каада-салттын байыркы
ен бери сакталып калган жөрөлгөлөрүнүн
ш нөрөбүз. Байыдоодогу формалык стил-
и бери калыптангандыгын көргөзгөн бөл-

окуянын жүрүшүндө тигил же бул окуяга өтөөрдө, же бир окуяны экинчи бир окуяга байланыштырууда негизги функцияны кошумча формула алып жүрөт. Баштан аяк сюжетте мындай атрибуттардын туруктуу формалары калыптанган.

М: муну мындай таштайлы; (С.О.) / дээрлик бардык варианттарда учурайт./

Чалгынга кеткен баатырдын

Кабарынан баштайлы ж.б. (Ш.А.)

Айкөл, көк жал, шер, кабылан жана башка ушул сыяктуу стереотиптүү мүнөздөгү сүрөттөөлөрдү арбын колдонуу менен салтуу поэзияны байытууга, салым кошуп жүрүп олтурат. Ар бир айтуучунун баатырды же пейзажды, же баталдык сценаны чагылдырууга сүйүктүү ыр саптары бар.

М: пейзажды, таңдын агарып атып келе жатышын же түн ортосун:

“Жыбырап жылдыз толгондо,

Таңга кашка болгондо” (С.К.Ш.А.)

“Майланган буудай жүздөнгөн

Күүгүм талаш көздөнгөн” (С.О.С.К.К.А.)

“Алтындуу доол карс коюп,

Ак келте мылтык тарс коюп”; (С.О.) ж.б.

Дагы бир атайы сөз кылуучу маселенин бири мифтик башаттан өнүгүп чыккан, мурдатан калыптанган типтүү образдардын, трансформацияланышы. Ч.Валихановдун варианты боюнча бир мисалдын алкагында карап көрсөк;

Манас Жолойдун аркасынан куба түшүп барып башын алгандыгы жөнүндөгү сюжетке көңүл бөлсөк: Манас Жолойдун башын кесип, ортосунан жара бөлүп, денесин мүчөлөп, муундап кескилеп ортого үйүп салганда, анын Ач буудан тулпары буга чыдабай карчыга кушка айланып кетип араң кутулуп, асманга учуп чыгып, Манаска кайрылып айтып турган жери:

“Кан ичме кандай каапыр сен элең?

Түлкү шимшиир жыттык дагы койсоңчу?

Хан ээмдин кара чокур канын койсоңчу?

Атаңдын кеги бар беле?

Энендин кеги бар беле?
 Баштагыдай табир боло албайм,
 Манас сага карматпайм.
 Хан Жолой ээмдин жолунан
 Апса табыт ай катнассам,

Ач буудан атым курусун,”-деп ант берип (Ч.В) ээсине күйгөнүн, адамдай зарлап жоктоп, чыркырап айтат. Мындай өтө курч маанайдагы ырайымсыз мамиле (садизм) башка варианттарда көп жолукпайт. Бул тексттин бизге тиешелүү жагдайы тулпардын архаикалык катмарындагы мифтик образы, анын сүйлөө, кубулуу касиеттерине эгедер болушу. С.Орозбаковдун вариантында бул сыяктуу образдар трансформацияланып, байыркы катмарлардын айрым рудименттери, элементтери сакталган. Кандайдыр бир деңгээлде тулпарлардын касиеттүүлүгү анын ыйыктыгы, кайыштын тукуму экендиги баяндалып, тил бүтүп сүйлөө өңдүү образдар толук трансформацияланган дегенге болот. М: тулпарга сүйлөбөгөн менен адамдай сезим туюмга ээ болуу касиети ыйгарылгандыгын ачык көрөбүз. Бул сыяктуу көрүнүштөр эпостун стадиялдуу өнүгүү этабындагы трансформацияланган образдардын тобуна жатат. Мындай көрүнүш жалпы эле түрк-монгол, сибирь элдеринин эпикалык чыгармаларында кеңири орун алган типтүүлүк. Айырмасы аларда архаикалык элементтер анчейин өзгөрүүгө учурабай, баштапкы булактардык көбүрөөк сакталып калышы менен түшүндүрүлмөкчү. Маселен: Башкыр элинин “Заятуляк жана Хыу хылу”, “Кара юрга”, “Ак боз ат”, казак элинин “Кобланды баатыр”, калмак элинин “Джангар”, тибет, монгол, бурят версиясындагы “Гэ-сэр”, алтайлыктардан “Маадай кара”, тувалыктардын “Бокту Кириш жана Бора Шээлей” өңдүү бир канча эпосторду мисалга алуу жетиштүү.

Заятуляктын тулпары Хыу хылу адамча сүйлөйт, канаттуу куштай учат; Кара юрга адамча сүйлөйт, адамдай сезүү, туюга эгедер, баатырдын кеңешчиси; Ак боз ат чөлдө суу, суукта от таба алат; Хонгордун тулпары Отцол Кеке баатырдын кеңешчиси, керек

учурда кубулуу касиетине ээ; Жангардын тулпары Араңзал адамча сүйлөйт, кээде көзү ачыктай бир нерсени алдын ала айтат; (“Манас” Ч.В.) Жолойдун тулпары Ач буудан адамча сүйлөйт; Кобландынын тулпары Тайбуурул:

Кырк күншилик Казанга,

Бир мезгилде жет дейсиң.

Ушкан куска оңой ма? (Кобланды баатыр).

Жогорудагы мисалдардагы тулпарлардын мифтик образдары “Манас” эпосунун Ч.Валихановдун вариантында көбүрөөк сакталат дагы, кийинки варианттарда бул мифологиялык образдар трансформацияланып калган. Мисалы: Карткүрөң айтайын десе тили жок, тизелеп башын Манастын алдына ийип, жоого мени минсе деп күтүп калат. Бирок Манас Айманбоз сенден кем эмес Күрөң, Бээжинден жылкы алганда сенден өтөөр канат жок, -деп калтырып коёт. Ошондо Карткүрөң Манаска таарынып, жылкыны баштагандан моюн чулгуйт. Мисалдан көрүнүп тургандай мифологиялык элемент таптакыр жок болуп кеткен эмес, тек гана трансформацияланган.

“Манас” эпосунда алдыңкы планда 150 дөн ашык тулпардын ысыма аталат. Алардын башкы образдары болгон тулпарлардын бир канча функциясы, эпостун канондук сюжетинде окуяларды байытып, эң бир керектүү образ катарында, системалуу түрдө баштан аяк эпостун бир канча катмарында кеңири орун алат. Аларды поэтизациялоодо айтуучу ар кандай көркөм каражаттарды колдонгону (троптун жөнөкөй жана татаал түрлөрү) окурманга жандуу образдарды элестетүүгө көмөкчү болгон.

Деги эле тулпарды сүрөттөө кай –кайсы айтуучунун вариантын албайлык бирден бир эргүү менен баяндалган темалардан. Ч.Валихановдун вариантында Манастын тулпары менен сүйлөшкөнү, Коңурбайдын Кара тулпарынын арманы, Жолойдун Ач бууданынын арманы буга мисал боло алат.

Жалпы түрк-монгол эпикалык чыгармаларына мүнөздүү көрүнүш же типтүүлүк “Манас” эпосунда да арбын. Мисалы бул диалогдун берилиши.

Тулпар:

Айланайын атыңдан, ээм,
Мен көргөндү көрдүңбү, ээм?

Манас:

Айланайын атыңдан, күлүк,
Эч кетпейин кашыңдан,
күлүк,

Эми менин билгенимди билдиңби, ээм?

Билгениң болсо айта көр, күлүк,- деген (Ч.В) строфикалык кайталоо, тике маанидеги каратма сөз ээм, күлүк деген суроолуу каратма сүйлөм менен туюндурулатат. Ошондо тулпары көргөн билгенин баяндап, Жолойдун сыйкырчы кызы кароолдо турганын, Жолой, Коңурбай баштаган калың кол каптап келе жатканын баяндап, ээсине кеңеш берет. Ажыбайды Алманбетке жөнөт,- дейт ушул эле сыяктуу дагы бир эпизод Коңурбайдын Алгарасынын мифоэпикалык образында:

Кулагымдан айрылып, ээм,
Мен чунак Кара ат болгонмун,
Куйругумдан айрылып,
Чолок кара ат болгонмун

Эми жаныма шерик боло турган,
Жалымды кашып бере турган
Ач буудан күлүк канакей?

Элге не деп барабыз, ээм?

Журтка не деп барабыз,

Журтту не деп көрөбүз, ээм? (Ч.В) бул строфикалык кайталоо эпостун баштапкы варианттарындагы туруктуу поэтикалык формулалардан, ошону менен катар эпостун эң байыркы катмары да четте калбайт. С.Орозбаковдун вариантында сүйлөөчү, учуучу тулпарлар (касиеттүү күлүктүн) образына айланган. Булардын ылдамдыгы шамалдай өтө чыдамдуу кайып тукумунан делип берилет. Мисалы, Коңурбайдын тулпары:

Коңурбайдын Кара аты,
Анын капталында канаты,
же, Кара байыр казан ат
Калбыр өпкө, жез билек,
Камыш кулак, сом туяк

Каса тулпар мындан көп. (С.О. I том. 148-б.)

Ушул эле саптарды Сагынбайдан кийинки манасчылар афтоматтык түрдө шаблон катары сактап калышкан. Жогоруда С.Орозбаковдун вариантында тулпардын образын жалпы бир системага келтирилген типтүүлүгү бар дедик. Ушул эле типтүүлүктүн өзү Саякбайда, Малдобасанда, Мамбетте, кийинки варианттар Шаабайдан, Каабадан көрүүгө болот. Демек, бул оозеки айтуучулуктун өзүнө гана таандык өзгөчөлүгүн көргөзүү менен бирге, башка элдердин эпикалык чыгармаларында да типтүүлүктүн кеңири жайылгандыгын айкындайт. Адатта, көркөм текстте, туруктуу поэтикалык формула же форма эпостун канондук сюжети сыяктуу эле өзөктүк функцияны аткарып турат. Мындай формула же форма баштапкы негизин сактоо менен вариацияланышы же тирадалык мүнөзгө өтүшү мүмкүн. Ошол жагынан алганда С.Орозбаковдун поэтикалык тили өтө зор мааниге ээ. Мындай типтүүлүккө бир нече мисалдарды келтире кетели:

Мааникер:

Тайдай этин тарытып,
Тайгандай жонун түзөтүп,
Койдой этин коротуп,
Коёндой жонун түзөтүп,
Араандай оозу ачылып,
Кандуу көбүктөр чачып,
Көрүнбөгөн жерде көрүнүп,
Көк түтүн болуп бөлүнүп
Омбул-омбул оютуп,
Ал табына келиптир.

Ак кула:

Кайыштан тууган Ак кула
Катыра салбас карасаң,

Тайдай этин таратты.
Тайгандай жүнүн түзөттү,
Койдой этин коротту.
Коёндой жонун ойротту
Эми, алты айчалык жол басып,
Ак куладай күлүгү,
Жети айчалык жол басып,
Жол табына келиптир.
Көк булуттун асты менен,
Муундуу чөптүн үстүнөн
Эми аркырап келип учкан,-

дейт. (С.О “Манас”.)

Тексттеги поэтикалык салыштыруу, строфалык кайталоо “тайдай”, “тайгандай”. “койдой” деп ар кандай жандыктарга, тулпардын жүрүшү “көк түтүнгө”, “араандай” деп аркыраган шамалга салыштырылып, мындай синтаксистик параллелизмдин негизиндеги

салыштыруу жалпы түрк-монгол элдеринде учураган “Көк булуттун асты, муундуу чөптүн үстү менен” деген сыяктуу туруктуу формулалык саптардын окшош типтүүлүгүн көргөзөт.

С.Орозбаковдун вариантындагы ушул эле сүрөттөөнүн кеңейтилген айтуусунда тулпардын образынын классикалык үлгүсү туруктуу формуласы төмөндөгүдөй;

Мааникер:

Кайберендей арымдап,
Оозунан көбүк буртулдап,
Туягынын кундузу,
Тутана жаздап токтолуп
Туягы кызыл чок болдуп,
Жүгүрүп өтүп жүз аттан
Түйүлүп өтүп үч аттан
Жүгүргөнү учкандай
Жеткире байлап жарышса,
Бакбаягы малынып,
Маралдай төшү салынып,
Куюшкандык узарып,
Кулжадай көзү кызарып,
Шыйрагын шышпап жонгондой,
Кулагынын боруму,
Күл тотусу конгондой,
(С.О. 1-т.28-б.)

Ак кула:

Маңдайында багы бар,
Кулагында шамы бар,
Куюндан бүткөн жаныбар,
Тумшугунун үстүндө,
Ноктонун кеткен агы бар,
Кондурдай болгон жаныбар
Оң жамбашта калы бар.
Октой болгон жаныбар.
Туягы тийген жерлери,
Жер очоктой казылып,
Кара боолук суулугу,
Жерди көздөй басылып,
Желдей учуп бүгүлүп,
Караанын көргөн кара журт,
Баш байгеден түңүлүп.
(С.О. 1-т. 29-б.)

Манасчынын чеберчилигинен эпостогу ар көрүнүктүү тулпардын көркөм образдарынан толук арсеналын көрүүгө болот. Ар бир тулпар кайталангыс, жеткиликтүү, жандуу образга ээ. Жан-жаныбарларга жөн гана салыштырып кайберендей, маралдай, кайыптай, кулжадай, кул тотусундай, желмаяндай деп койбостон, туягы жүгүргөн сайын от чыкчуудай кызарып, басыгы учкан куштай, кайыпка жеткизбей, тулпардын кайыптан туулганын ыйык белгилери катары саналып, айтор тулпардын чоо жайы көз алдына көрүп тургандай тартылып жолуккан баатырдын жана тулпардын образы анын сыпатталышындагы

поэтикалык ыкма муну ачык эле көргөзөт. Маселен гипербола, салыштыруу, эпитет, метафора өңдүү троптордун түрлөрү тулпардын укмуштуудай мифозепикалык партретин түзөт. Алсак:

Ак кула:

Чаткаягы Чаткалдай,
Жүрүп кетсе чатына,
Жүктүү төө баткандай,
Кең соорунун үстүнө,
Он экиден он эки,
Жыйырма төртү биригип,
Төшөк салып жаткандай.

Манас:

Жаткан иттей кашы бар,
Жан казандай башы бар,
Мурду тоонун сеңирдей,
Муруту көлдүн камыштай,
Көзү көлдүн быткылдай,
Көрүнгөндүжуткудай.
Жалаяк ооз жар кабак.

(Ш.А. "Манас")

(С.К. "Манас")

Алынган мисалдардан көрүнүп тургандай тулпардын чаты Чаткал тоого анын ушундай буттарынын аралыгынан жүктүү төө батат. Соорусуна жыйырма төрт киши төшөк салып жата алат же кашы эле жаткан иттей чоң, башы жан казандай мурду тоонун кырындай, муруту көлдүн камышындай ж.б. Мындай гиперболикалык салыштыруу Ак кула менен Манастын образын абдан фантазмагориялайт. Бул оозеки поэзиянын жеткен чеги. Мындан ары апыртып, мифологиялык образ түзүүнүн кажети жок. Дагы бир сөз кылуучу жагдай, тулпарды сыпаттоодо башка улуттардын сыпаттоо ыкмалары менен абдан окшош саптарды жолуктурабыз. Мындай учурда бул ыр саптары түзүлүшү жагынан мааниси жагынан сөзмө-сөз дал келген учурлары бар. Маселен:

Ч. Валихановдо:

*Көк булуттун асты менен,
Муундуу чөптүн үстү менен десе,*

С.Орозбаковдо

*Булуттуу күндүн асты менен,
Шиберлүү чөптүн үстү менен.
"Джангарда"*

*Если же сбоку смотрел на него человек,
Чудилась: выскочил заяц из муравы"*

*Вот полетел он пониже трепетных туч,
Вот полетел по выше зеленой травы*

Если сбоку взглянуть на него,
Кажется, заяц бегущий он

Кыргыз, калмак элдеринин эпикалык чыгармаларындагы поэтикалык саптардын дал келүүсү, бирин-бири кайталаган сыяктуу стейоретиптүүлүк бир эсе жалпы оозеки маданиятындагы коммуникативдүүлүккө мүнөздүү болсо, экинчи жагынан бул оозеки айтуунун спецификалык өзгөчөлүгүн көргөзөт, үчүнчүдөн бул элдердин Алтай группасына кирип, анын бутактарынан тараганы көрүнүп турат. Оюбузду тактоо максатында Н.А. Баскаковдун эмгектерине кайрылдык. (Алтайская семья языков 205.158 206.101-218).

Анда окумуштуу түрк-монгол элдеринин алтай группасына кириши эң байыркы мезгилдерге таандык экенин көргөзүп, Н.А.Баскаков мындай дейт: «Второй исторически последующей фазой ареального расчленения их в I-II века на две большие группы, два ареала, что вызвано разделением многоплеменного союза хуннов на две части восточных и западных. Следы ареальной консолидации тюркских родоплеменных языков и интеграции их в две группы восточных и западных тюркских языков сохранились во всех структурных уровнях – фонетике, грамматике и лексике тюркских языков, хотя географические границы между восточными и западными тюркскими языками уже в значительной степени стерлись» (207.152-б. аталган эмгекте).

Ушул эле маселенин тегерегинде окумуштуу түрк-монгол элдеринин генетикалык байланышы тууралуу дагы мындай деп жазат: «Сами тюркские языки, уже как это было указано выше, образовались в результате ареальной консолидации и интеграции части обширной алтайской семьи языков, выделившись из нее и приобретя характерные общие нормы, общие интегральные признаки, сохраняя вместе с тем генетические связи с другими группами алтайской семьи и в первую очередь с монгольскими, а затем тунгусо-маньчжурскими, корейским и японским языками. 208.94-б.

Жогорудагыдай негиздүү илимий-теориялык иликтөөлөргө таянсак, калмак-кыргыз элдеринин

эпикалык чыгармаларында поэтикалык саптардын бир-бирине дал келүүсү жалпы түрк-монгол элдеринде фонетикалык, лексикалык жана грамматикалык тилдик норманын сакталып калгандыгынан, генетикалык түпкү байланышы бир бутактан тараганынан улам калыптанып келгендигин белгилөөгө туура келет.

Кайрадан алынган мисалдарга токтолуп сөзүбүздү уласак. Биз эпостогу туруктуу кездешкен поэтикалык формулаларды алдык, тулпардын жүгүрүп бара жаткандагы учуру кайберенге, коёнго, күбөккө салыштырылып, «булуттуу күндүн асты, шиберлүү чөптүн үстүнөн» өткөнү кыргыз, калмак элдеринин эпикалык чыгармаларында бир-бирине дал келген саптардын болушу, мындай формулалардын кандайдыр бир деңгээлде вариациясы катары да кабылданат. Бул саптар С. Орозбаковдо же Ч. Валихановдо эле болбостон, С. Каралаевде андан кийинки манасчылардын айтуусунда тулпардын образын чагылдыруудагы бирден-бир туруктуу ыкмалардан экендигин белгилөө орундуу.

Мындай туруктуу формулалардын дагы бири:

«Манаста»

«Джангарда»

Жүгүргөнү учканы

Вот бежит, вот он летит,

Түк адамга билинбейт;
же,

Вот он зелень травы золотит,
же,

Учту десе баскандай,

Вот он просто поверх земли,

Жебенин огуна аткандай ж.б. *Скачет, как иноходец гляди.*
(С.О. Ит. 152, 284 -б.),

(«Джангар». 1971-ж. 110-б.)

Мааниси биринчи жана экинчи мисалдарда бирдей эле түшүнүктү «тулпардын күлүктүк» касиетин билдирет, мындагы каймана маанидеги салыштыруу канаттуунун учканына, жебенин огуна салыштырылса, калмак элинде тулпардын чуркаганы учканы, көзгө илешпеген ылдамдыкты сүрөттөйт. Поэтизациялоодогу мындай вариациялардын мааниси, кырдаал шарты, стили жагынан үндөштүгү кокустуктан дал келүү эмес, ал бир түрк-монгол элдеринин байыркы мезгилдерден берки карым-катнашынан, байланышынан улам сакталып, айтуучулуктагы коммуникативдүүлүк менен поэтикалык типтүүлүк калыптанса керек (бул ойго жогоруда да кенен токтолуп өттүк). Мындан сыр-

ткары тулпардын жөн эле турган турпатында портреттик сүрөттөөдөгү образдуулуктагы үндөштүктөр кездешет. М: «Джангарда» Хонхордун тулпары Оцол Кекенин образы төмөндөгүдөй туруктуу формулада калыптанган; Сагынбайдын айтуусунда төмөндөгүдөй туруктуу формулага ээ;

Оцол Кеке

Оцол Кеке в крестце собрал
 Всю грозную красоту свою,
 Оцол Кеке в глазах собрал
 Всю зорькую остроту свою,
 Оцол Кеке в ногах собрал
 Всю резвую быстроту свою
 («Джангар» 1971. 50-б.)

Ак куланын образы (СОВ)

Маңдайында багы бар,
 Кулагында шамы бар,
 Куяндан бүткөн жаныбар.
 Кара байыр казанат,
 Камыш кулак сом туяк,
 Калбыр өпкө жез канат
 Каса тулпар Ак кула,

(С.О. II.2286)

Мындай формулалар улам кийинки саптарда строфалык кайталоонун негизинде вариацияланып, көпчүлүк убакта тирадалык мүнөзгө ээ болот. Ошонун негизинде сюжетке айтуучунун жеке үлүшү кошулуп, окуя кенен чагылдырылган учурлары арбын. Дагы бир белгилей кете турган нерсе, айтуучу персонаждардын келбетин түзүүдө мурдатан калыптанып келген традициялуу формулалык стилди толук сактоо менен дайыма кеңейтет. Жалпы оозеки маданиятына мүнөздүү болгон мындай учурлар айтуучунун чеберчилигинин артыкчылыгын көргөзөт.

Ч.Валихановдо :

С. Орозбаковдо:

Жолой

Жолой

Алтымыш эрди бир жутуц,
 Кан жыттанган ит бүрүк.

Алтымыш батман буудай жеп,
 Дан жыттанган чоң Жолой.

Алтымыш жылы жөө басып, Алтымыш алпты бир союп,
Тер жыттанган ит бүрүк,-десе, Кан жыттанган чоң Жолой.

Жолойдун портретин түзүүдөгү мындай туруктуу эпитет башка варианттарда да негизинен ушундай строфикалык кайталоо менен чагылат. Ар бир каармандын же персонаждардын портретин берүүдө жогорудагыдай ыкма туруктуу орун алган. Мисалы, Сыргактын портретинде:

Атка жеңил тайга чак, Алдыга салса ак жолтой,
Улаккандын эр Сыргак (С.К) Жоого салса сан колдой,
(С.О)

Кара кезек кыргагы,
Кагылайын Сыргагы.(Ш.А) ж.б.

Манасчы сюжеттик композициянын тегерегинде бир нече окуялык курумдагы майда сценаларды жалгаштыруу менен, жалпы сюжеттик мазмунду байытууга жетише алган жерлери көп. Бул да болсо айтуучунун текстке болгон индивидуалдуу мамилесин туюндурат, бирок айтуучу дайыма жалпы традициялуулукту бекем сактоого аракеттенет, анын чегинен чыкпайт, дайыма ошол салттуулукту таяныч кылат.

Мисалы, Ч. Валихановдо кандагайдын сүрөттөлүшү:

Тиги тоо текенин териси,
Ой текенин кериси,
Күң ачытып, кул сүргөн.
Алтымыш боз бээнин сүтүнө,
Алты жыл малма салды эле.
Тектүү Каныкей капшыра,
Тиштеп салды эле,-десе [209.58]

С. Орозбаковдо ушул эле кандагадай жаңы аракет кылганга, так он эки жыл болду,-дейт. Кандагайдын он эки жыл аралыгында даярдалгандыгын тоо текенин өңү түсүнөн өйдө, кай жерди жердегени аны киши баспас зоокадан алтымыш мерген аярлап атып келгени, күнгө кактабай, суукка чалдырбай кургатканы,

ашаткысын аярлык менен Каныкей күндөргө жез челекке салып, ачыттырганы. Алты ай бою малма салдырып, Анжыяндын Шагыл Сарт боёкчусун алдырып, өңчөй уз кыз-келиндер күчүн жумшап, токсон кыз тогуз күнү тиштеп, тигиши жиги билинбей, жумуру жылан боор тигилип, найза тешпес, ок өтпөс, отко күйбөс, суу өтпөс кылып ичине буулум ичтеп, чойсо чоюлуп, кайра жыйрылып тургандай болуп сүрөттөлгүн тирадалык ыр саптары кырк төрт сап көлөмүндө сыйдырылган. Сагынбайдын поэтикалык тили укмуштуудай поэзия үлгүсүн жараткан, мындай сүрөткерлик эпик айтуучулардын арасында сейректик. Кайсы эпизоду албайлык, кыргыздын байыркы тили поэзия дүйнөсүндө айтуучунун бай импровизациялык фантазиясынын жемиши катары көрүнөт. Бул дагы бир ирет С. Орозбаковдун виртуоз экендигинин ачык мисалы.

С. Орозбаков кандагайдын даярдалышы жөнүндөгү салттуу болуп калган аныктамага таянып, ошол салтты чоң чеберчилик менен дагы толуктаганын, көркөмдүгүн, ажарын мурдагыдан да тереңдетип бергенин көрүп турабыз. Мааниси, сөзгө чебер устачылыктан эпостун поэтикасы жалпы сюжетикасы улам бир таланттуу манасчынын акындык тилинен улам толукталып, улам жаңыланып, улам кеңейип жүрүп отурган.

Сагынбайдай таланттуу манасчылардын айтуусунда эпостун көркөм эстетикасына жаңы табылгалар кошулуп отурган, бирок бул кошумчалар салттуулуктун чегинде салтка таянып, ошол салтын байыткан жана эпостун мейкиндикте айтылып келе жаткан мүмкүнчүлүгүн кеңейткен, тереңдеткен, өөрчүткөн. Ушундай күчтүү айтуучулук чеберчилик өнөрүнөн улам текстке жаңы түс, жаңы тарыхый стадиялык толуктоолор кирип байып, биздин күнгө чейин кылымдар арытып эпосубузду жеткизген.

Дал ушул сыяктуу касиеттерге ээ болуу менен манасчы эпостун классикалык үлгүсүндө калыптануусуна баа жеткис салым кошо алгандыгын баса көрсөтсөк болот. С. Орозбаковдун варианты бирден – бир мазмундуу, идеалык көркөмдүүлүгү бийик уникалдуу ва-

рианттардан. Өз мезгилинде С. Орозбаковдон «Манас» бөлүгүн гана жазып калууга үлгүрүшкөн, (К.Мифтаков, Ы. Абдырахмановдор) ал эми «Семетей», «Сейтек» бөлүктөрү жазылып калганда кандай болмок.

Убагында С. Каралаев, С. Орозбаковду эскерип жатып: «Сагынбай чалкыган океан болсо, мен анын бир тамчысымын», - деген экен. Бул залкардын залкарга берген баасы бизди ушул күнгө чейин таң калтырат. Эгерде, Саякбай Сагынбайдын бир тамчысы болсо, анда Сагынбай ким болгон...

Жогрудагыдай бийик пафостогу сезимди жоготпой С. Орозбаковдун ысымы менен бир катарда таланттуу чоң манасчылардын бири адамзаттын генийи С. Каралаевдин чыгармачылык жаратмандыгы тууралуу учкай токтоло турган болсок:

С. Каралаев «Манас» эпосунун үчилтигинин толук кандуу вариантын жеке эле кыргыз элине эмес, жалпы адамзатка маданий мурас кылып калтырган улуу феномен экендигин белгилээр элек. Канча деген мезгилдер өтсө да манасчынын деңгээлине чыгып, же андан ашып айткан манасчы али жок. С. Каралаевге табигат өзгөчө бир шык, жөндөм буюрган тубаса алп талант болгондугун ар бир кыргыз сыймыктанып айтаары бышык.

Саякбайдын эскерүүлөрүнө караганда, манасчы Чоюке Өмүр уулун өзүнүн устаты катары баалоо менен бирге, чыгармачылыгында ал кишинин таасири күчтүү болгондугун оозунан түшүрбөй айта жүрчү экен. С. Каралаев Чоюке манасчыдан башка манасчылар жөнүндө да кең кесири мааламаты болуп, алар жараткан манастын үлгүлөрүн элей билип, тереңдетип, кеңейтип, өздөштүрүп жеке чыгармачылыгынын үстүндө талбай изденген, чыгармачылыктын татаал жолдорун басып өткөн манасчы.

Манасчынын өмүр баяны манасчылыкка келүү жолдору, кимден таалим алгандыгы жөнүндө кыргыз фольклористикасында бир топ окумуштуулар ийнежибине чейин жазып, изилдешти. С. Каралаевдин чыгармачыл дүйнөсү, ал жараткан «классикалык үлгү

деп алынган вариантынын салмагы, маани-маңызы кай жагынан албайлык элдик поэтикалык салт-санаа менен жуурулушуп келип, өз бийиктигине жеткендигине күбөбүз.

Айтуучу, көлдүк манасчылар мектебинин көрүнүктүү өкүлү. Бул мектептин түптөлүшү кыйла абалкы мезгилдерге таандык болуу менен бирге Акылбек, Назар, Тыныбек, Шапак, Доңузбай, Чоюке, Сагынбай, Мамбет, Молдобасан ж.б. чоң манасчылардын ысмы менен тутумдаш.

Айтуучуга, башка чоң манасчыларга ыйгарылган эпостун сюжеттик өзөгүн өздөштүрүү, текстке индивидуалдуу мамиле кылуу, салттуу поэзиянын чегинде өркүндөтүү, жаратуу өңдүү касиеттер мүнөздүү. Ошондой эле айтуучу, «Манас» үчилтигинин системалуу түрдө сюжеттик өзөгүн түзүүдө салмактуу орунду ээлейт.

С. Каралаев улуу муундагы айтуучулар жараткан элдик казынанын бай дүйнөсүн кабылдоо менен, жаратмандуулуктун жогорку чегине жетип, өздүк импровизациясын жуурулуштуруп, кийинки урпактагы манасчылар үчүн эпостун негизги вариантын классикалык үлгү катарында калтырууга жетишти. Манасчынын түбөлүктүүлүгү дагы дал ушул баскычтан көрүнөт. С. Каралаевдин манасчылыка келүүсү, такшалуусу Тыныбек түптөгөн мектепке байланыштуу. Дээрлик чоң манасчылардын көпчүлүгү маселен, өз доорунда С. Орозбаков баш болгон Тоголок Молдо, Байбагыш, Доңузбай өңдүү манасчыларды алсак жетиштүү. Убагында Тоголок Молдодон Модобасан Мукулманкулов, Байбагыштан Багыш Сазанов, Доңузбайдан Мамбет Чокморовдор үлгү алышкан экен. Мындай таланттардын өтмө катар чыгармачыл дүйнөсү С. Каралаевдин вариантын жогорудагы чоң манасчылардын варианттарына салыштыра келгенде абдан жакын үндөштүктү баамдоого болот.

Сөзүбүз куру болбос үчүн сюжеттик окуяга токтоло кетели. Тыныбек манасчынын варианты боюнча «Семетейден бир үзүм», же «Айчүрөктүн ак шумкарды ала качканы» деген окуя, Акун хандын Чыңкожо,

Толтойго элчи жиберген жеринен башталат. Чыңкожо Акун хандын элине көргөзбөй, малын тийип алып, жайытын тартып алып, кордук кылып Айчүрөктү алмакчы болот. Айчүрөк «Олжо болуп барганча, олжо катын болгончо, тирүү жүрбөй өлөйүн, Эр Семетей баатырдын элине издеп барайын», - деп ак куу кебин кийип, жан кишиге көрүнбөй, бир кишиге билинбей Акун хандын сарайынан учуп чыгат. Ушул чакан окуя С. Каралаевдин «Семетей» бөлүгүндө «Чыңкожо, Толтойдун колу каптаганда Ажыбай менен Түмөнбайдын элчиликке баргандары», - деген эпизоддо чагылат.

Негизинен мындан аркы окуя жүрүшү боюнча бири-бирине жакын. Мисалы, Тыныбек манасчы менен Каралаевдин Чыңкожо, Толтойдун Акун ханды камап жаткан жеринен келтирип көрөлү:

Тыныбекте:

Жазында аштык алдырбай,
Күзүндө эгин алдырбай,
«Айчүрөктү минтип жатып
алам», - деп
Шыгайдын уулу Чыңкожо,
Ушундай акыл кылды эми.
Жайлоого чыккан мал койбой,
Жалпы тийип алды эми. (94-б.)

Саякбайда:

Жаздын күнү болгондо,
Жалдуу байтал мингизбей,
Кышкысында болгондо,
Куйруктуу токту жедирбей,
Сала келди дүмөктү,
Талаша келди Чүрөктү (82-б)

Өзүңүздөр көрүп тургандай баяндоодо С. Каралаевдин элпек тили, ыр сабынын бири-бирине куюлушуп турган ыргактуулугу, уйкаштыгы ошол болуп жаткан кырдаалды так чагылдыруусу купулга толо түшөт. Ушул эле саптар туруктуу түрдө жазгыч манасчы Ж. Мамайдын жана салттуу манасчы Ш. Азизивдун варианттарында традициялуу формула, катары кирген.

Мамайда:

Жаздын күнү болгондо,
Жерге эгин салдырбай,
Кыштын күнү болгондо
Талаадан отун алдырбай

Шаабайда:

Жаздын күнү болгондо,
Жерге аштык айдатпай,
Күздүн күнү болгондо,
Жерден эгин алдырбай,

Акун хандын элине Мал жайлоого чыгарбай,
 Кордук кылды момундай Кыштын күнү болгондо
 (Ж.М. «Семетей» Тт. 140-б.) Куйруктуу токту жедирбей
 (Ш.А. «Семетей».2013)

Жогоруда биз «Семетей» эпосундагы бир эпизоддун төрт манасчынын айтуусундагы үлгүсүн мисал алдык. Чыңкожо, Толтойдун Акун ханды камап турган жери. Тыныбек, Саякбай, Мамай, Шаабай манасчылардын ортолорун мезгил убагы бөлүп турса да, алардын чыгармачылыгындагы элдик салттуу поэзиянын мындай туруктуу, сакталышын, улам биринен-бири таасирленип, биринин тажрыйбасын экинчиси кабылдап келгенинин ачык күбөсү. Эпостун ар бир бөлүгүн үйрөнүүдө негизги туруктуу бир саптарды өзгөртүүсүз пайдалануу менен алардын мазмунун кеңейтип жүрүп отуруу жөндөмүнө эгедер болушкан.

Маселен, кыштын күнү «болгондо», жаздын күнү «болгондо», «жайдын күнү» же «күздүн күнү болгондо» деген саптар айтуучу үчүн негизги ойду ушул «мезгил» ичинде топтоого мүмкүндүк берген.

Бул сыяктуу баяндоо эпостун жалпы структурасында орун алган. Айтуучу үчүн «негизги бир саптар» тема болуп берет, ошол саптын маанисине бир нече ирет кайрылып тирадалык мүнөзгө баяндоону өздөштүрүшкөн. Анда С. Каралаевдин вариантынан тирадалык формага көңүл бөлүп көрөлү.

М: «Кызык экен Ала-Көл», - дейт да, ушул ыр сабынын тегерегинде андагы жан жаныбарларды көркөмдөп келип, «Жер соорусу Ала-Көл», - Ала-Көлдүн пейзажын сүрөттөөгө өтөт, анда текст боюнча көрөлү:

1. Кызык экен Ала-Көл:

Балтырканы билектей,
 Маралдарын карасаң,
 Мала кашка инектей.

Күкүгү талда күүлөнөт,
 Күлдү булбул чымчыгы,
 Тал башында сүйлөгөн,

2. Жер соорусу Ала-Көл:

Алмасы бышып көң болгон,
 Жаңгагы кулап сай болгон.

Бөөт-бөөт сазы бар,
 Бөлүнүп учкан казы бар.
 Кара шибер, бетеге,

Кескелдирик күчүктөй,
Куландары кунандай,
Алты кулач аркандай,
Алла таала кудурет
Жан жараткан ар кандай,
Чымчыгы бар улардай,

Бөлөк-бөлөк бел экен,
Чынарлары мунардай,
Муздак сары жел экен.
(С.К. Пт. 17-6.)

Мындай тирада түрүндөгү салыштыруу С. Каралаевдин бирден-бир туруктуу колдонгон ыкмаларынан, манасчы бир эле саптын аркасында кенен пейзаждык картинаны тартып жатат. Мисалы, Айдың көлдүн жалпы көрүнүшү; ал көлдөгү канаттуулар; Айдың көлдүн жээгиндеги токойдун көрүнүшү, андагы жан жаныбарлар, бул сыяктуу ыкма С. Каралаевден кийинки жана мурунку айтуучуларда да учурайт, Саякбайлык стиль тилинин курч, так, таамай айтылгандыгы менен айырмаланат.

Оозеки поэзияда көркөм каражаттар ошол тартылган картинага жан киргизиш, кыймыл берип, көрүп тургандай кудуретке жеткирет. Манасчы айтып жатканда сен да ошол пейзажды көрүп тургандай ошол табиятка аралашып кетесиң. Поэтикалык тилдин кудурет күчү ушунда.

Эпостогу дагы бир маселе, мифопоэтикалык образдын чагылышы, импровизацияланышы жана трансформациясы. Семетей кууга куш салам деп Күлчоро менен Канчорону ээрчитип сейилге чыккандыгы үзүндүдө, кушун алдырып жибергенден кийин капа болуп, Семетейдин Күлчорого айтып турган жерин маселен Тыныбек манасчыда абдан жакшы берилген. Ушул эле эпизодду С. Каралаевдики боюнча алсак, каармандын капа болуп турган ички дүйнөсүн, драматизациялап чакан сюжетте чагылдырат. Айтуучу Күлчоронун образын алдынкы катарга чыгарат, окуя Күлчоронун кылган иш аракеттерин, Бакайга барганы олуя чалыш, бүбү-бакшы төрт кемпирге кабар берип алдырганы, аларды чогултуп Чачыкейге алып келип дем салдырганы, ага болбогон соң Чачыкейди опузалап жатып Айчүрөктүн жайын билгени. Күлчоро Семетейге ак бу-

ланы алдырбай, кууга кушун салдырбай койгондогу ар кандай айла-амалдары....., айтор ушул сыяктуу майда окуяларды жалгаштырып, бир топ кеңейтип көркөмдөп баяндоого жетишкенин көрөбүз. Өзүңүздөргө маалим болгондой айтуучулуктагы бирден-бир кылдаттык сапат дал ушул сыяктуу учурлардан көрүнөт. С. Каралаевде айтуучулуктагы салттуулук күчтүү сакталган. Текстке кайрылсак, Тыныбек манасчыда Семетейдин Ак кууга кушун салган жери мифоэпикалык образда чагылган, мындай көрүнүш С. Каралаевде дал ушундай ыкманы сактай билип бир топ кеңейтип күчтүү эмоция менен өзүнчө бир драматизацияланган сценка деңгээлине көтөрөт: Мисалы:

Ак була болуп бурулуп,

Алты түрдүү кубулуп,

Үч көрүнүп көзүнө,

Сыр көрсөтүп көзүнө. (С.К. «Семетей»)

Бул ыр саптары шамандык ритуалдын элементтерин эске салат, ошондой эле эпостогу байыркы диний түшүнүктөрүнүн трансформацияланышын көргөзөт. Мындан сырткары С.Каралаевде (ушул эле эпизоддо) Бакай кандын байбичеси Көрпөжан, Сары кандын кемпири Тынымкан, Жамгырчынын, байбичеси Жайнакенин образдары жөнүндө чакан окуя кирген. Бул кемпирлердин колунда «эми» бар сыяктуу касиеттерин ачууда, олуя Бакайдын касиеттилуүгүн баса көрсөтүп:

Көп акылман карыя,

Көк жал арстан Манастан,

Белеке калган олуя...

(С.К. IIк. «Семетей» 25-6)

Деп берилгендей, Бакай «Манас» эпосунун үчилтигинде баштан аяк касиеттүү, колдоочу олуя карынын образында чагылат. Эпостогу кабылан Бакай, олуя Бакай, кеменгер Бакай деген туруктуу эпитеттин калыптанышы да ушундан. Мына бул кыскача берилген окуя Тыныбекте жок. Тыныбек манасчынын «Семетейден бир бөлүм» үзүндүсү баш аягы жок болгон менен, кайсы бир деңгээлде белгилүү эпизоддордун бири «Айчүрөктүн окуясынын» негизги өзөгүн

чагылдырат. Болжол менен С.Каралаевдин бизге белгилүү вариантында: «Айчүрөк Семетейдин Ак шумкарын алып качып кеткени»; «Семетей, Күлчоро менен Канчорону ээрчитип Ооганга Ак шумкарды издеп чыкканы»; «Күлчоро Тайбуурул менен Үргөчтүн суусун кечип Айчүрөккө жолугушу»; «Үргөчтүн көрүнүшү»; «Семетейдин Үргөчтүн суусунун боюнда Айчүрөккө жолукканы»; «Айчүрөк Семетейди чоролдору менен ээрчитип, өзүнүн шаарындагы кан сарайына алып барганы» өңдүү эпизоддордон турат.

Эпостогу окуялар тигил же бул көркөмдүк денгээлге көтөрүлөрү, же мурдагы денгээлине жетпей жоготууга учураганы да кездешет. Бул жагынан алганда С. Каралаевде эпизод өтө бийик чекке көтөрүлө алган дешке негиз бар. Жогоруда биз айтып келгендей тексттеги мурдагы урунтуу саптар окуянын өзөгү сакталган, жана анын тегерегиндеги бир нече майда сюжеттер жалгашып, жалпы эпизоддун алкагында көрүп тургандай элестүү, образдуу чагылат.

М: Тыныбекте:

Кечээ атам Манас өлгөндө
Атамдан калган Ак олпок,
Абыке кулга калганда,
Букара өскөн адамдар,
Булайт кийип салыптыр.
Тышы кетип жыртылып,
Ичи кетип тешилип,
Калган экен Ак олпок.
Учмактуу жеңең Чачыкей
Уз экенин билели.
Жадал бир түшүп алагай
Чором, чак эткендей сөзүң жок,
Чачылгандай көзүң жок
(Тыныбек, 108-б.)

С. Каралаевде:

Атам Манас айкөлдөн
Белеке калган Ак олпок,
Буласын булап алыптыр,
Абыке, Көбөш алты арам
Булайт кийип салыптыр.
Кайыбынан кабылды.
Карагыла ой балдар.
Ак була бизге табылды.
Берейин деген кулуна,
Белен кылат жолуна.
Бербейм деген кулуна
Сатса келбейт булуна.
Олжо кылып алалы.
Ойрон энем Каныкей
Оюлуп кеткен Ак олпок
Бир септетип алалы.

(С.К. Пк. «Семетей» 166-б.)

Бул текстте таяныч кыла турган («опорный») сөз түрмөгү Тыныбекте: «атамдан калган Ак олпок», «бу-

лайт кийип салыптыр», Саякбайда: «белеке калган Ак олпок», «булайт кийип салыптыр», бул сөз түрмөктүрү демек ушул манасчылардан мурда эле формула катарына өтүп, салтка айланып кеткен сүрөттөмө. Мына ушул «опорный» сүрөттөмөгө таянып биз эки манасчынын ошол сүрөттөмөнү кандай чыгармачылык менен пайдаланганын көрүп турабыз. Эгерде Тыныбекте Ак олпокту «уз», «учмактуу» Чачыкейди сынамакка берип, кайра калыбына келтирсе, Саякбайда болсо узчулук «Ойрон энең Каныкейге» ыйгарылат. Мына ушул кичинекей эле окуяны ар бир манасчы өзүнүн ыкмасына, түшүнүгүнө баш ийдирет, өзүнүн боёгун кошот, өзүнчө жандандырып берет, бирок бул «өзүмдүүлүк» биз көргөндөй салттуу жолдон бүтүндөй чыгып кете албайт себеби, калыпка түшүп калган, эзелтен келаткан көркөм образга таянат, ошонун тегерегинде ой жүгүртөт. Мына ушундай жол менен ар бир манасчы өзүнүн вариантын жаратууга жетишет, «Манастын» көркөм дүйнөсүнө салым киргизет. Жогоруда биз Айчүрөк таштаган ак була жайынан, Ак олпокко байланыштуу окуяны көрдүк. Тыныбекте ак буланы алып барып Чачыкейге берип, анын уздугун сынамакчы болсо, С. Каралаевде Каныкейге берип мурдагы калыбына келтирүү анын чебер уздуна байланыштуу чыгат. С. Каралаев муну элдик лакаптын мазмуну аркылуу туюндурат:

М: Берейин деген кулуна,
Белен кылат жолуна,
Бербейм деген кулуна,
Сатса келбейт булуна,

(С.К. Пк. «Семетей» 166-б.)

Ушундай лакап түрүндөгү кайталоону колдонуу менен манасчы сүрөттөп жаткан окуяга кошумча көркөмдүк боёк кошот, окуянын уккулуктуулугун, эстетикалык табиятын улам көтөрүп, чыгармачылык импровизациясын курчута берет.

Эпикалык чыгармадагы афоризмдин жана башка жанрлардын синкреттик түрдө колдонулушу тууралуу Р.З. Кыдырбаеванын мындай деген жери бар: «Одним

из распространенных жанров, используемых в художественном арсенале эпоса, являются пословицы и поговорки народные изречения, очень близкие по охоту жизненного материала к пословице. Поскольку пословицы и поговорки являются достоянием устной традиции, они смыкаются с эпосом по своему художественному строю, служат тем незаменимым материалом, с помощью которого возможен глубокий и широкий охват бытового материала, разносторонний показ народной мудрости». Кыдырбаева Р.З. Эпос Манас.- Б: Шам, 1995., 218.164-б, -деп. Анын сыңарындай С. Каралаев ар бир айтылчу макал-лакап сөздүн ыгын, ордун, маанисин таба билип колдонот.

Мындан сырткары жан-жаныбарды, же канаттуу кушту ошондой эле эпостун жүрүшүндөгү жандуу кыймылды туюндурууда айтуучу өзүнүн чебердигин дагы бир ирет ачык көргөзө алган. Ошондой эпизоддордун бири Ак шумкардын тегерегиндеги окуя. Бул окуя Тыныбек манасчынын да, С.Каралаевдин вариантында да бар, андыктан салыштырып кароо, анализ үчүн эффект берет деп ойлойбуз. Анда дагы бир ирет бул окуяны Тыныбек манасчыныкы менен салыштырып көрөлү. Мисалы:

С.Каралаевде:

Томогосун шыпырып,
Ал ак кууга көргөзсө,
Мурдунун суусу куюлуп,

Саңар жүнү суюлуп,

Оодарылып баркылдап,
Колго турбай жээлигип,
Кокуяңдун шумкары,
Өлөрүн билбей ээлигип,
Төрөңүздүн дал өзү,

Мелжемдүү жерге жеткиче,
Бейпай кылып ийди дейт,
Кагып ийип как жакка,
Түртүп ийип ар жакка.

Тыныбекте:

Эр Семетей баатырың,
Сары жибек танап боосунаң,
Ак шумкарды тартып
алды эми.

Кызыл жибек буттан
алды дейт,

Тордоп кылган тогомоң,
Тартып баштан алды дейт.
Ак шумкар асманга эргип,
чыкты дейт.

Текстен көрүнүп тургандай Тыныбек манасчыда Семетейдин Ак шумкарды кушка салып жаткан убагындагы кыймыл аракет, шумкардын торгойдой болуп асмаанга учуп чыккандыгы «торгойго» салыштырып жалпы ыргакта эле сүрөттөлүп кеткен. Ал эми С. Каралаевде кушту Семетейден Күлчоро сурап алып коё берип, ал куш учуп чыгып кууну алганча чыдабай түйшөлгөн Семетейден мүнөзү кылыгы кошо сыйдырылып, укмуштуудай жандуу баяндоо ички түйшөлүү тынчсызданган кыймылды туюндурган сөздөр менен баяндалып жатат. С. Каралаевдин стилинде «куюлуп», «суюлуп», «баркылдап», «жаркылдап», «ээлигип» деген сыяктуу этиш сөздөр каармандардын портретин, жаныбарды, тулпарды, ж.б. сүрөттөгөн учурларды дайыма активдүү колдолнулган лексика. Мындай сүрөттөө кыймылды туюндурууда көрүп тургандай жандуу элес калтырат. Бул учурду көпчүлүк негизги окуяларга байланышкан «чакан көркөмдөөнү түзүү» айтуучунун жеке үлүшүнө ыйгарылат десек да аша чаппайбыз.

С. Каралаев сюжет курууда өзүнө тааныш баштапкы варианттардын окуяларын көңүлүнө түйүп, ошол окуяларга кошумча материалдарды киргизип, аны кеңейтип поэтизациялоодо лексикалык жактан өтө бай тилдик диапазонду колдоно алат.

С. Каралаевдин вариантында өзгөчө портреттерде сүрөттөөгө келгенде бир эле темага бир нече ирет кайрылуу тирада менен баяндоо ыкмасы калыптанган. Башкача айтканда каармандын образы бир канча катмарды басып өтүп, түбөлүктүү образга ээ болуп чыга келет. Тактап айтканда мифтик түшүнүктөр анимисттик, тотемдик түшүнүктөр кийин реалдуу образдын келип чыгышына түрткү болот. Мисалы:

Колдогону Кожосан,
Кол бергени кырк чилтен,
Кырк чилтендин бирөөсү,
Кара чаар кабылан ж.б. (С.К. 2-т. 7-б.)

Эпостогу кырк чилтен баатырдан колдоочусу, кырк адам кейпинде же бөрүнүн облигинде, ажыдаардын образында берилиши айрым учурда адамга кубулушу

учурайт. («Манаста») Бул жөнүндө Р, З, Кыдырбаева мындай дейт: «Святые старцы, хизры, чилтены, (40 чилтенов в эпосе «Манас»)-все эти образы святых, которые принимали участие и в рождении богатыря, в их подвигах, дарят им военные доспехи и оружие, возникли в результате интенсивного вхождения, в эпос мусульманских религиозных догматов». Кыдырбаева Р.З. Эпос Манас.-Б:Шам,1995.,219.195-б. Окумуштуунун бул көрүнүштү ислам дини менен байланыштырып жаткандыгы бекеринен эмес. Себеби Каралаевдин вариантында ислам дининин элементтери абдан көп кездешет. Мындагы колдоочунун образы анимисттик жана тотемдик түшүнүктөр синкреттешип кеткени көрүнөт. Мисалы, Көк жал абам зор Бакай,

Көп акылман карыя,

Көк жал арстан Манастан,

Белекке калган олуя. (С.К. «Манас».25-б.-т.)

-деп айтылган саптарды алсак жетиштүү. Бакайдын олуялыгы, даанышмандыгы айгинеленип, кайсы жерде Бакай жөнүндө кеп козголсо, анын касиеттүүлүгү дал ошол саптар менен баса көрсөтүлүп келгендигин көрөбүз. Бакайдын образы эпостун архаикалык катмарынын элементтерин да, өнүгүүнүн кийинки стадияларына мүнөздүү жана реалдуулукту да, үзөңгүлөш алып жүргөн образ.

Айталык эпостогу Семетейдин портретине көңүл токтотсок, бул теманын айтуучунун чеберчилигинде канчалык деңгээлде көркөмдүк кудретке жетишкендигине күбө болобуз. Маселен, С. Каралаев Семетейдин портретин чагылдырууда колдоочулардын бир нечесин камтып келип, баатырдын образын таамай ачып берет. Мындай поэтизациялоо тирадалык мүнөзгө ээ.

М: Кара чаар кабылан,

Капталынан чамынып,

Миң кишидей түрү бар,

Минтип колдоп алыштыр

Чолок көк жал арстан

Жандай салып чамынып

Минтип колдоп алыштыр.

Ажыдаар ак жылан
 Оозун ачып ышкырып,
 Илеп тартып жутчудай
 Миң сан колдой түрү бар
 Артынан сойлоп алыптыр

Алп кара куш-Зымырык

Азыр илип алчуудай
 Бутун салып арбайып,
 Устүнөн жүрүп калыптыр (С.К. 7-б.)

Айтуучу колдоочуларды биринин астынан бирин санап бир дем менен төгүп айтып келип, салыштыруу ыкмасына өтүп, реалдуулукка жалгаштыра эпикалык баатырдын образын ачып мындай дейт:

Алты миң эрдин сүрү бар,
 Аркасынан караса

Ажыдаардын түрү бар. (С.К. 7-б.)

Бул саптардагы «ажыдаардын түрү бар» деген салыштыруу түбү мифтик башатка таандык. Семетей «кара чаар кабылан», «көк жал арстан», «ажыдаар», «ак жылаан», «алп кара куш» өңдүү атрибуттарга сыйкырланган ыйык касиетке эгедер.

Жогорудагыдай сүрөттөөнүн соңунда айтуучу эпик айтуучуларга таандык традициялуу ыкмага өтүп абалтан калыптанып келеген ыр саптарын импровизациялаган:

1. Майлаган буудай жүздөгөн,
2. Күүгүм туман көздөгөн
3. Оң далысы кең экен
4. Ойдо жини карамаса,
5. Он сегиз миң ааламды,
6. Кыргызн кылаар эр экен.
7. Кабагы бийик заары күч
8. Катылганды кылат түз.
9. Бээжиндик каны Коңурбай
10. Бетине келбей качкыдай
11. Манастын уулу беренге
12. Бет алса өлүм жаткыдай ж.б. (С.К. 7-б.)

Тексттин 1-2-3-4-5 сабы башка айтуучуларда да дал ушул формулалык стилде сакталган, 7-8 сап болсо, жалпы баатырлардын образын ачууда салттуу түрдө калыптанган үлгү. Мындан аркысын айтуучу Коңурбай, Толтой, Кожо ж.б. туш келсе жалгыз түтө турган баатырдыгын шердигин баяндайт. Бир эле сөздүн бир нече синонимдик мааниде колдонулушу, андагы бай фантазия айтуучунун жеке үлүшүнө ыйгарылат.

Ал эми Тыныбектин айтуусунда Семетейдин портрети өзүнчө оригиналдуу сүрөттөөдө чыккан, тотемдик ишенимдерге караганда предметке, жаратылышка, жаныбарларга салыштыруу, гипорболалык салыштыруу басымдуулук кылат. Мындай ыкманы портреттик сүрөттөөнүн бир негизги вариацияларынан экендигин белгилөө туура.

Эр Семетей баатырың,
 Кара көздөн нур жанган,
 Карчытынан кан тамган,
 Сакалы саадак кабындай,
 Жакшы чыккан муруту,
 Чоң балтанын сабындай. (Тыныбек 106-б.)

Мындай уйкаш элпек ыргак гипорболикалык салыштыруу аркылуу ишке ашкан.

Аркасында айдары
 Аргымактын жалындай,
 Муруту чөлдүн камыштай,
 Муруту чөлдүн сеңирдей,
 Көзү көлдүн буткулдай,
 Тиктегенин жуткудай,
 Чондугу төөнүн нарындай,
 Толкуну көлдүн шарындай,
 Илеби жайдын аптаптай,
 Суугу сырттын шамалдай,
 Качырганы жолборстой,
 Кармаганы илбирстей,
 Кеңдиги көрсөң Таластай,
 Эрдигине карасаң,

Атасы өткөн Манастай. (Тыныбек, 106-б.)

Семетейдин портретиндеги салыштыруулар жогорудагыдай түрү менен Манаска карата да айтылат.

Айтуучу портрет түзгөндө бул сыяктуу даяр формулаларды кайра жандандырат, пайдаланат, кошумчалайт. Башкача айтканда мындай көркөмдөө жолу айтуучуга автоматтык түрдө өтөт. Айтуучу портрет түзүүдө башка өңүттүн жол издебейт. Анткени мындай даяр формулалар баатырдын портретин түзүүдөгү бирден-бир идеалдуу ыкма. Ал айрым бир деталдарын кошумчалашы мүмкүн, бирок бардыгын өзгөртүп башкача көркөмдүктө портрет түзүүгө ашыкпайт. Анда текстин мазмуну боюнча анализге токтололу.

Баатырдын жүзүнөн нур чачып, аркасында «айдары» аргымактын жалына салыштырылышы эң абалкы мифопоэтикалык образдын элементи. Ал эми баатырдын сакалы саадак кабына, муруту балта сабына, көзү көл соолгон чоң буткулга, чоңдугу нарга салыштырылышы баатырдын зор экендигин билдирсе, анын кулк мүнөзүнө тиешелүү каймана маани толкуну-көлдүн шарпылдагынына деми-ысык аптапка, суугу-ачуусу келгени шамалага салыштырылат. Баатырдын баатырдык жүзү жолборстой, илбирстей деген салыштыруу аркылуу туюндурулуп, айкөлдүгү Таласка шердиги атасы Манаска салыштырылып бир канча атрибуттук элементтердин арсеналында ачылган. С. Каралаевде, III. Азизовдо Семетейдин образы батадан бойго бүтүп, дубана ат коюп, марал (кайберен) эмизип, төрөлгөндөн кадимки баатыр болуп жетилгенине чейин «ыйык касиеттүүлүк» өңдүү алкакта сүрөттөлөт. Акырында ал өлгөнү билинбей пери кызы (жарадар болгон жеринен) алып кетип, кайып болуп кетиши, мындан сырткары анын жакын адамдары Каныкей, Бакай баш болгон «касиеттүү» делинген персонаждардын өлбөй «кайып» болуп кетүүсү да көөнө мезгилдерге да таандык кылып турат. Маселен, байыркы диний ишенимдер менен байланыштуулугу, ар нерсени ыйык тутуу, же ошол персонаждын ыйык касиеттери, сыйкыр, пери же башка дагы ушул сыяктуу мифтик башаттар менен байланыштуулугун алсак бул оюбузду бекемдейт.

Ар бир айтуучунун белгилүү формада калыптанган ыкмадагы ыр саптары бар. Бул ыр саптары көпчүлүк учурда айтуучулар арасындагы чыгармачы-

лык өнөрдөгү тиштүүлүгүн да көргөзөт. Маселен, Каныкейдин же Айчүрөктүн образдарын чагылдырууда капаланып, кайгырып тургандагы абалын:

Бедөнөдөй кайран көз,
Бөлөк-бөлөк жаш кетти,
Карагаттай кайран көз,
Камчы бою жаш кетти.

-деген сыяктуу традициялуу түрдө калыптанган поэтикалык салыштыруунун, параллелиздин классикалык үлгүсү деп тартынбай эле көргөзө алабыз, анткени мындай сүрөттөө эч өзгөрүүсүз С.Орозбаковдун, Тыныбектин, Ш.Азизовдун ж.б варианттарында дайыма колдонулган. Манасчылардын аралыгын бир канча мезгил закымы бөлүп турса да алардын лексиконунда (поэтизациялоодогу) мындай көрүнүштүн учурашы, коммуникативдүүлүктү жана байыртадан эпос поэтикалык формада калыптангандан берки салттуулукту көргөзөт. Сөзүбүздү бекемдөө максатында бир нече мисалдарды келтирип көрөлүк:

Жыбырап жылдыз толгондо
Түн караңгы болгондо;
(Т.Ж, С.К)

же, Жыбырап жылдыз толгондо
Ай караңгы болгондо;
(Ш.А, К.А)

же, Таң агарып атканда
Тараза жылдыз батканда;
(С.К;С.О;Ш.А)

же, Бейшембинин күнүндө
Жуманын кадыр түнүндө;
(К.А;Ш.А)

Алынган мисалда «түн ортосунда» же «таңкы мезгилди» сүрөттөө учурунун, кандайдыр бир денгээлде вариациясы катары кароого да болот.

Негизгиси мындай кошумча формула айтуучунун жеке стилинде туруктуу калыптанышынын белгилөөбүз керек.

М: Колду сууга салды эми,
Кол дааратын алды эми,

Жүздү сууга салды эми,

Жүз дааратын алды эми, (С. К. «Семетей»)

- деген сап, строфикалык параллелизм С.Каралаевдин жеке импровизациясына таандык белгилерден болуу менен бирге кийинки айтуучуларда калька катары кеңири колдонулуп өздөштүрүлгөн.

Баатырдын образын ыйыктыгын чагылдырып жалпы эле түрк-монгол элдеринин эпикалык чыгармаларында кеңири жайылганы белгилүү. Көк жал, арстан, жолборс, кабылан деген сыяктуу туруктуу эпитеттер аркылуу туюндуруунун негизинде чыныгы баатырдын башкалардан өзгөчөлөнгөн сапатын чагылдыруу традициялуу көрүнүш. М: каалмак элинин «Джангар» эпосунан бул ыкманын туруктуу формулалык стилде калыптанганына күбө болубуз:

Поднилась гора во дворце,

Это Хонгор встает,

Алый волк.(220.163-6)

Тоодой болгон баатыр Хонгор эпосто баштан аяк «алый волк-бөрү» деген эпитет аркылуу берилет же «Избранных, Бумбы прославленных сыновей, С Хонгором львиноподобным своим во главе». Бул жерде Хонгор арстан, көк жал деген сыяктуу эпитеттер менен берилип жатат. Мындай эпитеттер «Манас» үчилтигине да мүнөздүү. Мисалы:

«Семетейде»:

Манастын уулу Семетей,

Опол тоодой көрүнөт. (С.К. 2т. 7-б.)

Же, Жолборс жүрөк жоон моюн,

Жолу болгон Семетей

Же, Күлчорону:

Өлүмдөн кайра кайткыс,

Арстандын бири бул экен.

Же, Акбалтанын Чубагы,

Алптын бири бу дагы.

Же, Санал:

Среди людей великаном он был,

Соколом неустанным он был,

Великий лев Санал мой богатырь. «Джангар»

(221. 27-б.)

Алынган мисалдардан көрүнүп тургандай бул кыргыз, калмак баатырларынын образдарынын типтүүлүгүн көргөзүп турат. Демек мындай көрүнүш жалпы эле түрк-монгол эпикалык чыгармаларын жаратуунун башатынан бери калыптанып келген классикалык форма. Бул элдердин генетикалык жагынан сырткары, маданий байланышы жалпы түрк-монгол элдериндеги окшоштукту айгинелейт.

Башка бир маселе эпостун окуяларынын вариацияланышы тууралуу проблеманын тегерегинде болмокчу.

Адатта мындай көрүнүш пейзаждык, портреттик, баталдык, сценаларды жана адамдын ички психологиялык акыбалын, кул-мүнөзүн ачууда колдонулат.

Айтуучулуктагы бирден бир кеңири колдонулган ыкманын бири-персонаждардын келбетин чагылдыруу, Бул эпосто традициялуу түрдө калыптанган поэтикалык формулалык стилге ээ. Мисалы: Чачыкей менен Айчүрөктүн жолугушкан жериндеги эпизодго токтолуп көрөлү.

Тыныбек манасчыда:

Тамагын ак шуумкардай кылайтып,

Оо, Шаатемир кызы Чачыкей,

Эжеке, соо-саламат жүрдүңүзбү?

Сагынбай бала сүйдүңүзбү?

Эжеке, аман-эсен жүрдүңүзбү?

Эрмекке бала сүйдүңүзбү?,- деген поэтикалык кайталоо «Оо, эжеке» деген каратма сөз суроо түрүндө строфикалык кайталоо формасын түзөт. Ушул эле үзүндүнү Мамайдан вариантынан жолуктурабыз:

Ак тамагын кылайтып,

Шаатемир кызы Чачыкей,

Эжеке, эсен жүрдүңбү?

Эркелетип алпештеп,

Эрмекке бала сүйдүңбү? (222.164-6)

Көрүнүп тургандай Айчүрөктүн Чачыкейге кайрылып турган жери бир бүтүн каратма сүйлөмдүн формасында берилген. Ал эми Ш. Азизовдун вариантында баштапкы үлгүнүн негизинде окуя кыйла драматизацияланган. Мисалы. Айчүрөк Семетейди көрүп, ку-

пулуна толтуруп, Чачыкейдин алдынан өтүүнү көздөйт. Айтуучу ушул жерден Айчүрөктүн тегин, касиеттүүлүгүн, ички туюмун, көкүрөгүндөгү дартын, салтты бекем туткандыгын, ойду деталдаштырып сүрөттөп келип, угарманга Айчүрөктүн портретин жеткиликтүү чагылдырып берет.

Алсак: Ак тамагы балкылдап,
Агарып өңү жаркылдап,
Алтымыш ачкыч, кырк седеп,
Омууроодо шаркылдап,
Шекерди көр, сөзүн көр,
Ботону көр, көзүн көр,
Бели тутам, бети айдай
Бек капа болуп токтобой
Беренин карап турду эми.

(Семетей 2-т. С.К.8-бет)

«Тамагын ак шумкардай кыйлатып» (Тыныбек манасчыда), «Ак тамагын кылайтып» (Ж.Мамайда) «Ак тамагын балкылдап» (С.Каралаевде) Айчүрөктүн сулуу келбети дал ушул саптардан башталат. Ар бир айтуучу өзүнө мүнөздүү баяндоо формасында сулуунун образын жараткан. Бир эле көрүнүштүн ар башка вариацияда болушу оозеки адабиятына мүнөздүү, ошондой болсо да поэтизациялоого же окуяны өрчүтүүгө келгенде ажырымы болбой койбойт. Бул жагынан алганда С.Каралаев бир топ көркөмдүк бийиктикке чыгара алат.

Шекерди көр, сөзүн көр ,

Ботону көр, көзүн көр, - деген сыяктуу саптарды поэтикалык салыштыруу айтуучунун жеке табылгасы. Айтуучунун мындай ыкмасы өздүк стилин көргөзүп турат.

Айчүрөктүн чоо-жайын баяндоодо С.Каралаевде:

Кээ бир адам кеп айтат
Беренин кызы Чүрөк деп,
Кээ бир адам кеп айтат,
Акундун кызы Чүрөк деп.

(С.К. IIк. 8-6)

Ушул эле строфалык кайталоо Ш.Азизовдо:

Билген адам кеп айтат,
 Беринин кызы деп,
 Билбеген адам кеп айтат
 Акундун кызы Чүрөк,-деп
 (Ш.А. «Семетей».)

дээрлик толук боюнча сакталат. Албетте Ш. Азизов бул сыяктуу учурларды албетте устаты С.Каралаевдан өздөштүргөндүгүнө талаш жок. С. Каралаевдин «Манастын» классикалык вариантын жаратуучулук генийлигине басым коюп азын-оолак анализ жүргүзүп келип төмөндөгүдөй жыйынтык оюбузду ортого салып көрөлү:

Биринчиден: С. Орозбаков да, С.Каралаев да улуу муундагы манасчылардын учугун улап, кызыл тилден түптөлгөн пайдубалга укмуштуудай элдик мурастын көөнөргүс үлгүсүн бекемдеп, эпостун классикалык дээрлик кынтыксыз вариантын жарата билгендиги менен баалуу.

Экинчиден: С.Орозбаковдун жана С. Каралаевдин поэтикалык тили, араб аалымы А. Марвази белгилеген, академик В.Радлов тан берген кыргыз элинин байыркы тилин сактап жана даңазалаган оозеки поэзиянын эң бир татаал, кайталангыс, көркөм үлгүсүнүн стилин жарата алган улуу сөздүн усталары.

Үчүнчүдөн: С. Орозбаковдун жана С. Каралаевдин варианттарынан эпостун канондук сюжети ички жана жалпы поэтикалык структурадан турарын толук аңдайбыз. Ички структурсына: эпикалык чыгарманын бир канча стадиалдык катмардан туруп, байыркы адамзаттык дүйнө таанымындагы башталгыч диний түшүнүктөрүнөн бери карай, мифологиялык фантазмагориясы, культтук маанидеги элементтери, фольклордук жанрлардын колдонулушу, реалдуулукка жакын тарыхый доорлору, мотивдер, темалар, поэтикалык синтаксис; көркөм каражаттар, форма жана формулалар, ыр түзүлүшү аны колдонуу ыкмаларын түшүнөбүз. Ушулардын бардыгы өз орду менен чыгарманын өзөгүнө сыйдырылып, эпикалык чыгарманын сюжеттик композициялык курумунун классика-

лык өтө татаал ички структурасын түзгөндүгүн баамдайбыз. Натыйжада С.Орозбаковдун жана С. Каралаевдин варианттарын жакындан тааныганда абдан барандуу мазмундуу ары терең чыгарманы жараткан көөнөрбөс чыгаан таланттар деп белгилээр элек.

8-дарс. Лекция (2 саат)

Тема: «Манас» эпосундагы элдик оозеки чыгармачылыктын жанрларындагы элдик ой жорумдардын өнүгүшү

План:

1. Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыктын жанрларынын мааниси.
2. “Манас” эпосундагы элдик ой жорумдардын өнүгүшү

Колдонулган адабияттар:

1. Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыктын тарыхынын очерки.-Ф:Илим,1973.
 2. Орозбаков . С “Манас”.(Академиялык басылыш).-Б.,1995.
 3. Каралаев С. “Манас”/түзгөн:А. Жайнакова. Ф.-Б.2010
 4. Каралаев С. “Эр Төштүк”./түзгөн: ж. Таштемиров.-Ф:Мектеп, 1989.
 5. Жусуп Мамай. “Манас”,2012.
 6. Кайыпов С. Жок жерден жомок жаралбайт.2009
 7. Байбосунов К. Единое сознание творчество. Духовные параллели физической эволюции Мира. – Бишкек. Турар. 2012 – г. 115 – 116
- Адамзаттык маанидеги элдик мурасыбыз болгон «Манас» эпосун комплекстүү изилдөөнүн бир чоң өңүтүн философиялык ойдун уюткусу ээлейт. Анткени көркөм тексттин тулку бою кыргыз улутунун дүйнө таанымын, аң сезимин, кыргыз аздектеген сөз берметтеринин жыйындысы аркылуу чагылган. Ооба, кыр-

гыз абалтан сөз баркына жете билген, сөз баккан, сөзгө сынган, сөздү күтө билген эл. Биздин улуттук өзгөчөлүгүбүз дагы, улут болуп жашап келгенибиз дагы, ошол байыркы тилибизге байланыштуу.

«Манас» эпикалык үчилтигибиздин поэтикалык түзүлүшү элдик оозеки чыгармачылыгыбыздын лирикалык жана эпикалык жанрларынан турат. Айрыкча эпостогу санат – насыят, терме, үлгү өңдүү ырларынын, ошондой эле дидактикалык макал – ылакап афоризмдеринин жана да айтымдарынын маани маңызы кулактан кирип бойду алгандыгы менен, эң бир таамай айтылгандыгы менен сөз кудуретинин насилин тереңдетет, көркүнө чыгарат.

Ушул ракурстан алып караганда кыргыздардын дүйнө таанымынын маңызы канчалык терең жана абалкы экендигине тамшанбай, тан бербей кое албайсын. Улуттук менталитетибиздин дүйнө таанымындагы ой туюмдун нагыз булагы жомок, легенда, уламыштары жөн гана жомок болбостон, ал турмуш чындыгынан келип чыгуу менен аны даңазалагандыгын тана албайбыз.

Ошол жомоктордун мааниси кадимки биз жашап жаткан көр тиричилигибиздин ак карасын кашкайта чагылдырып, түз, таза жашоого үндөйт. Негизгиси жарыкчылык дүйнөнүн маңызын түшүндүрөт. Белгилүү чоң фольклорист аалым С. Кайыповдун: «Жомок – тарыхтын татаал, кыйын сыноолорун муңайбай өтүп, түбөлүктүү жашай берүүчү, түптүү турпаты асыл, тарыхы терең, тажрыйбасы мол, адамдары нарктуу элдин жүнүнөн сызып чыккан касиеттүү казына» Кайыпов С. Жок жерден жомок жаралбайт. 2009, - дегенинде кенедей да калет жок.

Ой чабытын ар кандай өңүткө калчап, адамзаттын кабылдоосун көргөзгөн «Манаста» эмне гана жок. Кайсыл жагынан алып карабайлык жооп табууга мүмкүнчүлүк бар. Эпикалык мурастардагы адамдын аң сезиминин жетилип өсүшүнүн философиялык маанисинин тереңдигин көргөзгөн жан дүйнөнүн азыгы да «Манаста». Ал өлүм менен өмүрдүн, ак менен ка-

ранын, жаман менен жакшынын, арамзаалык менен ак ниеттүүлүктүн мыйзамын айтып, көргөзүп олтурат. Ушул көрүнүштөрдүн бардыгы жанрдык, тактап айтканда оозеки чыгармачылыктын жанрлары аркылуу берилгендигин дагы бир ирет кайталоого туура келет. Маселен манастагы «акыры башта бир өлүм» деген сөздүн мааниси эле канчалык. Жарыкчылыкка бир келген адамзат анын утурумдук экендигин билет.

Бүгүн бар да эртең жок,
Ушундай экен дүйнө бок.
Дүйнөгө түркүк боло алган,
Тоголок башта пенде жок.

Акылың бар эсиң жок,
Эч нерсе менен ишиң жок,-деп, Сагынбай чын дүйнө менен жалган дүйнөнүн мыйзам сызыгын көргөзөт. Болбосо Көкөтөйдүн керээзиндеги

Бүгүн бар да эртең жок,
Ушундай болот дүйнө бок

деген сөздөрүндө таамай айтылат. Жашоонун ар бир учуруна ылайыкташкан, ошол кырдаалды чагылдырып, каармандын тагдырындагы ички психологизмди:

Ай караңгы түн болсо,
Түн эмине болучу,
Артта калса Тайтору

Катыгүн күн эмине болуучу, - деп Саякбай Каныкейдин башындагы трагедияны сүрөттөйт. Андагы драматизацияланган сценкада Каныкей тагдырын тулпардын ат чабышта чыгып, же чыкпай кала турган болсо эмне болорун кабатырлануу, арман менен билдирип жатат.

А чындыгында бул поэтикалык саптардын түпкүрүндө жараткандын караңгы түндү эле эмес, адам тагдырындагы башка түшкөн мүшкүл, бул опасыз дүйнөдө өзү жараткан баласынан мерт болсо, өзү жарык дүйнөгө алып келген баласынан тагдырдын айынан «эне» деген сөздү кулагы эшитпей, чындыктын түпкүрүнө жетпей каламбы деген ички туюм каймана айтылган ыр сабына чөгөрүлгөн болсо, экинчи жагынан Каныкей эл башында канны жок, башчысы

жок калган калайык кыргыз калкынын келечегинин да камын ойлойт.

Болбосо Тоголок Молдонун вариантында берилгендей:

Бул иш өзүнчө көнүкпөйт
 Башкысы болбой марыбайт.
 Ханы болсо кар болбойт,
 Жарактуу киши зар болбойт,
 Жабылса кытай жан койбойт,
 Белгиси болбой бек болбойт,
 Бекер жатып эл болбойт
 Жара болбой кан болбойт.
 Даана болбой кан болбойт,
 Тегерегин баары жоо,
 Тепсесе душман соо койбойт.

(Т.М. инв.№567. 448 – б.)

Санат таризиндеги ыр саптарында акыл ой мурасынын терең маңызы, реалдуулук менен айкалышып турмуш чындыгын көргөзөт. Элдин тилеги тегерегиндеги душмандардын суук көзүнөн оолак болуу дагы башчыга байланыштуу экендиги «даана болбой кан болбойт» деген саптагы эл башында турган адам ачык, калыс, акылман, көрөгөч, терең, болмоюн элдин иши оңолбой тургандыгын көргөзөт. Ал эми «бекер жатып эл болбойт», а эгер адам эмгек кылбаса турмуш уланбасы, жашпоо процесси өзү кыймылда болуп туруусун аныктайт. Ушул эле саптардын уңгусу бир вариациясы:

Өкүм болбой өнүктпөйт,
 Өзүнчө бул иш жөнүкпөйт
 Башчысы болбой марыбайт,
 Баш аламан жарыбайт,
 Ханы болсо кар болбойт,
 Жарактуу киши зар болбойт,
 Жайыт болбой мал болбойт,
 Бекери болуп, бек болбойт,
 Бекер жатып эл болбойт,
 Дене бойсуз жан болбойт,
 Тегерегин баары жоо
 Тепсесе душман жан койбойт

(С. О. 1к. 1978. 265-б.)

Адатта мыкты манасчы сөз уңгусун тутканда, аны андан ары кенейтип, маанисин тереңдетип, ар тараптуу өнүктүрүп сөз берметтерин кынайт.

Сагынбайдын генийлиги дагы жашоонун маңызын кылдаттык менен чебер көргөзө алгандыгында, мындай жыш редиф (өнүкпөйт, жөнүкпөйт, марыбайт, жарыбайт ж.б.) стереотиптүүлүк оозеки поэзиянын негизги өзгөчөлүгү. Анткени чыгарманын көркөм табити дал ушул кырдаалдардан улам толукталып жүрүп олтуруп, өзүнүн бийиктигине жеткен. Мамлекет башчысы өзүнө тиешелүү жетекчилик сапаттарга ээ болбосо, баш аламандыкка жол берет, баш аламан болсо мамлекет өнүкпөйт; болбосо колунда жок адам кор, ошон үчүн «жарактуу киши зар болбойт» деп жатат; «жайыты болбой мал болбойт» балким жөн гана ыр саптарыдыр, а бирок жашоодо жаратылыш, адам ажырымсыз бирдиктүү болсо гана жашоо тиреши уланары көрүнөт.

Эгерде малы болуп туруп жайыты болбосо, жайыты болуп малы болбосо, адам эмгек кылбай бекер жата берсе, же эл башындагы адам эч нерсе кылбаса, же эли жалкоо болсо кандай жашоо уланат. Мына турмуштун философиясы. «Дене бойсуз жан болбойт» – дейт бул жаратылыштын мыйзамы, ар дайым бардыгы эриш – аркак болгондо гана жашоо процесси уланат. Ушул терең ой туюм келип, элдин реалдуу тагдыр, жашоо тиричилигине жуурулушат да:

Тегерегиң баары жоо

Тепсесе душман жан койбойт,- дейт. Элди, жерди коргоо идеясы, жашоого болгон камкордук келип чыгат. Болбосо:

Эмгеги тиер эр болсо,
Эгин салып жер айдайт.
Куур жолу шар болсо,
Куш жайылтып куу кармайт.
Куруган жаман ал болсо,
Айылдан алыс баса албайт.

(Ж.М. Сем. 1к. 35-б.)

Бул жашоо өзү өөдө төмөн, барчылык, жокчулук, мээнет, убакыт, кең, тар дүйнөдөн куралгандыгы адам-

дын ылайым эле кылган мээнетинин акыбети кайтары белгисиз экендиги, кээде канчалык аракет кылса да иш оңунан чыкпаган кыйчалыштар болорун каймана туюндурган санат ырлары. Эгерде мындай кыйчалыштыкта сабырдуулук, эрктүүлүк жашоодо алсыз болорун эскертип олтурат. Демек, жашоо күрөш, анын ар бир соккусуна да, ийгилигине да чыдай билүү керектигин көргөзөт. Дагы бир мисалга кайрылсак:

Өз элиңди жаман деп,
 Жакшы элди кайдан табасын?
 Өз жериңди жаман деп,
 Жат жерге кайдан барасын?
 Өз атаңа таарынып,
 Өзгө элге кантип батасын?

(Ж.М. Семетей. 1т. 40-б.)

Синтаксисттик параллелизмдин негизиндеги насыят саптарында адамдын туулган жеринин топурагы экени, Жакыптын небересине кылган мамилеси душмандык ниети болуп турса да, кечиримдүүлүк керек экендигин, атасынын туугандарынын ниети бузук экенин көрүп турса да эр тукуму кайрылып тууруна конорун көргөзгөн ыр саптары жашоого сергектик, тереңдик, алдыга бир канча озуп ойлонуп мамиле кылууга үндөйт. «Манастагы» бул саптарды элдик оозеки чыгармадан да кездештиребиз, маселен Токтогулдун санат – насыяттарында төмөндөгүдөй вариацияланган:

Өз аганды жаман деп,
 Тууганды кайдан табасын?
 Жакшысын бирөө береби?
 Аргымакты жаман деп,
 Бууданды кайдан табасың?
 Агайынды жаман деп,
 Тууганды кайдан табасың?
 Тууганына батпаган
 Душманына жалынат.

(Кырг. антологиясы. 1т. 1980. 374-б.)

Бул санат ырларынын вариациясы Ж. Мамайдын вариантында Каныкейдин баласы Семетейге айтып турган жеринде баяндалат. Манасчы элдик фольклор-

дун жанрларын мыкты колдоно билгендиги маселен Бакайдын Каныкейге айтып турган жери:

Кайгырбагын Каныкей,
Кайгыдан кайрат кемилет.
Чынары сынса Манастын,
Чырпыгы кайра жетилет.

(Ж.М. 1. Семетей. 31-б.)

Метафоралык каймана айтылган каратма сөз Каныкейди чыйралтып, айтса, айтпаса төгүнбү деп кайгыга чөкпөй белин бекем бууп, илгери жашоо үмүт менен кароого жетелейт. Албетте элдик философиянын мындай терең ой туюму Каныкейге эле эмес, бүткүл адамзаттык мааниге тегиз таасир тийгизет, анткени тирүү жанга ылайым эртеңки күн келет. Адамдык асыл сапаттарды алып жүрүү дагы

Көрсөтпөйт жакшы ит өлүгүн,
Итчелик жокбу эсебим;

(Ж.М. 1. Семетей. 34-б.)

Түбү бирге кошулат,
Учу бирге жазылат;

(Ж.М. 1. Семетей. 34-б.)

Желке тери тон болбойт,
Жээн деген эл болбойт

(Ж.М. 1. Семетей. 58-б.)

Ар бир поэтикалык ыр сап элдик афоризмдерден турат. «Манас» эпосун окуп жатканда, эмне үчүн башкы каармандар көркөм персонаж катарында кабылданбастан, аны айтып жаткан манасчы да, угарман да, окурман да алар менен кошо кубанат, кейийт, арман кылат, жүрөгү толо кубаттайт, руханий жактан ырахат алат. Анткени көркөм текстте реалдуу жашообуздун маңызы акыл ой мурасынын уңгусу жатат. Жашоонун философиясы чөгөрүлгөн. Бул нагыз жашообуздун түбөлүк көөнөрбөс сабагы. Маселен: «Кулаалы таптап куш кылдым, курама жыйнап журт кылдым» дейт. Бул ыр саптарынын дагы бир кошумча ыр сабы: «Курама темир курч болот». Мааниси жагынан азыркы жашообузда эң популярдуу, актуалдуу ой бүтүмүнө айланды.

Жогорудагы эки сап туруктуу поэтикалык формула Көкөтөйгө, Кошойго, Манаска таандык болуп айтылат. Улам өзгөргөн синонимдик сөздөрдүн сырткы көрүнүшү гана болбосо мааниси эч өзгөрүлбөйт:

Теликуш таптап куш кылып,
Тентиген жыйып журт кылып, мунунун
толук ыр саптары төмөндөгүдөй:

Тоодой Кошой бир салган,
Тоону Кошой бир салса,
Тоону кылган таш талкан,
Абаң Кошой эр ошол,
Арбагы бийик жан ошол,
Жети өзөндөй кайран жер,
Эти менен жер кылып,
Азган тозгон кыргызды,
Эптеп жүрүп эл кылып,
Тели куш таптап куш кылып,
Тентиген жыйып журт кылып десе,
(Манас. 1958 – ж. 73 – б.)

Ушул эле саптар Ч. Валиханов жазып алган вариантта башка мотивде колдонулат маселен,

Оо, байдын уулу Баймырза баатыр,
Оо, бери карап кулак сал баатыр,
Тели куш салдым баатыр,
Куш кылдым баатыр,
Тентиген жыйып эл кылдым баатыр,
Кулаалы таптап куш кылдым баатыр,
Курама жыйып эл кылдым баатыр,
Менин бир көзүм өткөн соң баатыр,
Тели куш көзүн каратпай,
Тентектин баарын таратпай,
Жакшы куш деп,

Багып ала көр баатыр, - деп керээз ирээтинде айтылып жатат. Ушул эле формада мааниси өзгөрүлбөстөн:

Кулаалы таптап куш кылдым,
Курама жыйып эл кылдым,
Кара манжу калмактын,
Канчасын кырып жок кылдым
(Ш.А. Манас. 233-б.).

Кылымдар аралыгындагы кыргыз элинин башынан өткөргөн тарыхый изи эпикалык чыгармадагы Ата журтту сүйүү, коргоо идеясын дал ушул поэтикалык паралелдүүлүк менен бири тирадалык формага салса, экинчиси башка стильде колдонуп баяндайт. Манасчылыктагы бирден – бир оозеки айтуучулуктун өзү дагы ушундай учурлардан ачык көрүнүп турат. Бул сөздүн төркүнү каймана айтылган сөздүн өзү метафоралык саптар, «кулаалы куш», «тели куш» деген көп түрлүү уруктуу этнонимдерди туюндурат. Алардын башын бириктирип бир эл, алгачкы мамлекеттик түзүлүштүн уңгусуна такалып бүтөт.

Бул ыр саптары кандай гана теманын, мотивдин алкагында айтылбасын түпкү маңызы элдин тагдырын, келечегин, тынчтыгын, биримдигин көздөйт. Философиялык ой туюму жашоонун түпкүлүгүн жана ал ар дайым күрөштүн жолунда болорун туюндурат.

Өздөн чыккан өрт жаман,

Өзөктөн чыккан жат жаман- деп, Канчоронун кара ниет иштерин өз тууганга болгон жат мамилеси дагы турмуштагы ак каранын ортосундагы карама – каршылыктарды айкындайт. Болбосо Сагынбайдын вариантында айтылып жаткан Чубактын Ырамандын ырчы уулунун көкүткөн сөзүнөн улам Алмамбет менен Сыргактын аркасынан куба түшкөн Чубакты карап Бакай:

Байкагын Чубак сөзүңдү,
 Бөлүнсөң бөрү жеп кетет,
 Бөлүнүп кетти кыргыз деп,
 Бөлөк элге кеп кетет.
 Жарылсаң ууру алуучу,
 Жайылсаң акыл так ушу

(С.О. IVт. 1382. 135-б.)

Бакайдын айтып турган сөзү бир эсе Чубактын ачуусун басууга багытталса, экинчи жагынан Алмамбеттин да Чубактай эле шер экенин эсине салат. Бирөөгө жакшылык кылсаң милдет кылбай, кадыр колко кылбай жан дилиң менен жаса деген түшүнүктү Чубакка билдирип бөлүнбөгүн дейт. Кыргыздын байыркы ма-

калдарынын бири да «кор көрбөгүн көмүрдү шыркыратат темирди» дейт. Өзүңдү шер ойлосоң, башканы эр ойло дегенди туюндурат. Дегеле Алмамбеттин трагедиялуу тагдыры, эли жеринен ажыраган адамдын оор абалы, ал кандай ченемсиз баатыр болгон күндө да жан кейиткен, көңүл кирдеткен сөзгө калгандыгы кылган кызматы көзгө илимбей анын «кытай кул» аты өчпөгөнү менен чагылган. Ушул эле теманын абдан курч маанайдагы саптарын Шаабайдын вариантынан жолуктурабыз:

Саламды айтса уккан жок Чубак,
Алигин алып турган жок чунак,
«Бээжинден келген айранчы!

Кеп билбеген далдалчы
Кытайдан келген айранчы!
Кымыз жайын билбеген
Арам сийдик алдамчы!»

* * * * *

Эненден нике тийбеген
Атаңдан нике тийбеген

Арам өлгөн кытай» деп кордоп тургандагы
Алмамбеттин жаны ачып:

Камты Султан пиринди,
Өзүм кандын уулу элем,
Кан кыл деп айттым кимиңди.

Каалап кирдим дининди,
Каның экөөң бирикчи мен,
Кайра кирип Бээжинге,
Калабалуу кан Чубак,
Кагайынбы жиниңди!
Элдүү киши зор экен,
Эли жок мендей кор экен.

Бул ыр саптары ошол кыйын кырдаалдагы эки баатырдын ортосундагы конфликти чагылдыруу менен, канчалык деңгээлде адамдар бир – биринин көкүрөгүнө так салат, ачуудан айтылган кеп адамды өлүмгө алып барары, Алмамбеттин ачуу тагдыры «жалгыздык» түшүнүгүнө келип такалат. Алмамбеттин обочо калгандыгы (изгой) бул эң эле аянычтуу

тагдыр. Андан да ары манасчы бул ойду Алмамбет Көкчөдөн чыгып ызгыч кушка жолуктуруп, адам тагдыры менен канаттуу куштун тагдыры, аны курчап турган жаратылыш айлана – чөйрө сүрөттөлөт, маселен мындай параллелдүүлүк:

Канаттуудан сен жалгыз,
 Какшыган чөлгө бүтүпсүң.
 Кара баштан мен жалгыз,
 Кайырсыз элге бүтүпмүн.

(«Манас» С.О.)

Алмамбеттин ички дүйнөсүндөгү жалгыздык сезими канаттуу куштун образы менен берилет. Болбосо,

Азып чыктым Бээжинден,
 Талак кылдым бутумду,
 Таштадым калың журтумду.
 Алтындай Бээжин жер калып,
 Айтылуу кытай эл калып,
 Арстан баатыр Чубактын

Айылына келип мен карып,- деген саптардын маңызынын түпкү себеби да адамдын аң сезиминдеги жаңы нерсе менен эскинин ортосундагы кагылыштан келип чыгып олтурат. Башкача айтканда ислам динин кабыл алып аны «ак дин» катары туткан дин жөнүндөгү билими түшүнүгү когнитивдүү фиолософиялык аң сезимди көргөзөт. Себеби Алмамбет өз чөйрөсүнөн суурулуп чыгып «жаңы» түшүнүктү кабылдады. Ошол сезимди бүткүл жан дүйнөсүнөн өткөрүп ушул тагдырга туш болду.

Манас түшүндө көрүп Алмамбетти жолуктууларын билип түштөгү учу кайкы өзгөчө кылыч таап алып, аны ташты уруп көрсө боордой лып деп түшүп калышындагы символикалык образдар менен берет.

Ал окумуштуу К. Байбосунов белгилегендей: «Человеческое сознание (сон) есть бледное отражение самой природы (яви) которая развивается почти синхронно с мыслью людей» К. Байбосунов. Единое сознание творчество. Духовные параллели физической эволюции Мира. – Бишкек. Турар. 2012 – г. 115 – 116 – бб. дегени дал ушул түштүн Манастын өңүндө Алмамбетке жолугушунда көрүнөт. Мында бирин – бири то-

луктаган сезим, туюм мамлекет башында турган кагандын эң жакын дос, ишенимдүү жан жолдошун табуусу «жалгыздык», «бөлөк», «бөтөн» түшүнүгүнүн алкагынан өнүп чыгып анын маанисин тереңдетет.

Алмамбеттин Бээжинден чыгышы, Көкчөгө келиши, андан Манас менен Каныкейге келиши, ушул үч окуя анын ачуу тагдырын чагылдырат.

Жалгыздык Манас баатырларынан тегиз айрылып, Аккула окко учуп түмөн колунан ажырап, Бээжиндин капкасын айбалта менен уруп турган кезинде, асмандан күнгүрөп добуш угулуп:

Искендер изи баспаган,
Сулайман сурак кылбаган,
Орто Бээжин түп Бээжин,
Баатыр артыңда калың журт калды,
Кайратың жыйып тарт аман.

(Ы. А. «Манас»)

же Чалыяр тийбес Бээжинге
Чаркың келбейт, кетсеңчи!
Кудайдын жазган буйругу,
Жериңе жетип өлсөңчү

(Б. Ж. «Манас». 213 – б. 2007)

Адамдын башына кайгы түшүп турганда кайрат берип эртеңки күндүн бар экенин жашоо, өмүр үчүн күрөш түбөлүктүүлүгүн көргөзөт. Бакай Манастын алдына Тайторуну тартып:

Башка түшкөн заманбы,
Айкөлүм төрөм аманбы?
Ай караңгы түн болсо,
Эртеңки күнү күн чыгат.

Кара жанга күч келсе,
Эки көздөн жаш чыгат,- деп, кайрат берет.

(Ш. Азизов.«Манас».268–б.)

Мындай кырдаал баатырдын образы аркылуу көркөм чагылдырылганы менен, чыныгы адамдар башынан кечирип жаткан кыймылдуу жашоодо кыйчалыш татаал тагдырлардын мыйзам ченемдүүлүгүн ачык көргөзүп буга сабырдуулук менен чыдоо, турмуш сынагынан өтүүгө үндөйт. Турмуш процессинде албетте мындай көрүнүштөр чексиз болуп тагдырлар

дайыма кайталанып тураарын, тигил же бул параметрден көрөбүз.

Манас оо дүйнөгө көчкөндө, баатыр жаңы төрөлгөндө жер силкинип, нөшөр төгүп жибергендей эле, ал түбөлүк жайга коюлганда да жети күнү күн чыкпай, нөшөрлөп жамгыр төгүп, карагай калың тал ыйлап калайыктын баары ыйлап, түмөн журттун башына мүшкүл түшүп чет душмандан эмес, өз туугандан көрбөгөндү көрүп, бул опаасыз дүйнөдөн үзүлбөгөн үмүт жетелеп Каныкей Семетейди бооруна басып, энеси Чыйырдыны тирек тутуп Букарга качат.

Эпостун тексттеринде өмүр жана өлүм жөнүндөгү түшүнүктүн философиялык мааниси тереңде. Үчилтиктин экинчи бөлүгү болгон «Семетейде» Шаабай Азизовдун варианты боюнча алганда Каныкей Семетейге колукту алып берейин деп Шаатемирдин кызы Чачыкейге куда түшөт. Той жакындаганда төгөрөктүн төрт бурчуна кабар салмакка, Күлчорону жиберет. Ошондо Күлчоро Элемандын эр Төштүгүнө келсе а кишинин айтып турган жеринде абдан бир таамай чагылгандыгын айтпай коюу мүмкүн эместей:

Кагылайын Күлчором,
 Баралбаймын деп айтат.
 Ээ, кагылайын каралдым,
 Карылык жаман жоо экен,
 Карсылдашып чабышкан,
 Каалагандай сайышкан,
 Качырып найза сайышкан,
 Кыргыздай тийип душманга,
 Кыргызды бирге салышкан,
 Кыябым кетти кылчайбай.
 Күүгүмдөп күнүм кечкирип,
 Айнектей көзүм тунарып,
 Алмадай жүзүм бырышып,
 Тизеден муун күч кетти.
 Эки кулак дүңүрөп,
 Арманай не айтканын биле албай,
 Кыбыраган оозун тиктеп жалдырап,
 Каруудан булчуң эт кетти.
 Кургаган жаргак өңдөнүп,

Терим барат жукарып,
 Эриним барат кубарып,
 Оозумдан отуз эки тиш кетти,
 Бүйлөм барат жукарып,
 Тиш тоспой тилим балдырап,
 Бүткөн боюм шалдырап,
 Оо, кагылайын каралдым,
 Мен ушинтип карыдым,- дейт.

(«Семетей» 2-том.18-б, 2013-ж.)

Адамдын өмүрү таңдын атканы, күн киргенге чейинки жарк деп жанган жарык дүйнөдөй көз ирмемде өтүп кетээрин даңазалагандай чындыгы, жашоонун нагыз философиясын чагылырат.

«Сейтектен» алып көрсөк: Канчоро кастык кылып, кыргыздын башына оор мүшкүл алып келет, ошондо Күлчоро боздоп ыйлап, абасын издеп жүргөнү:

Кагылайын кан абам,
 Таба албадым дайныңды,
 Кең-Колго конгон айылыңды,
 Кокуй абам, үлкөн тоом,
 Сенин таба албадым дайыныңды,
 Ээ, кагылайын кан аба,
 Сенин кара жаак айбалтаң,
 Муну кайкалатпай ким аштайт!
 Мына калың кыргыз көп аргын,
 Капалантпай ким баштайт?
 Эсилим сенден айрылып,
 Ай караңгы түн болор,
 Айлыңа чеге ким коңор?

Күлчоронун жоктоо ыр саптарындагы каймана маани, тирек болуп турган эл башындагы адамды жоктоо, жеке эле Семетейдин жок болушуна эмес, бүтүндөй эли журтуна түшкөн кайгы, муң «жоготуу» дегендин философиялык маанисинин тереңдигин көргөзүп жатат.

Ооба, жашоо дайым ушундай түбөлүк күрөш менен ак – каранын ортосунда уланат. Жогорудагыдай урунттуу учурларда философиялык ой жорумдардын орун алышы менен «Манас» эпосунун идеалык көркөмдүк табияты тереңдеп турат.

9-дарс. Обзордук лекция (4 саат)

Тема: «Манас» эпосунун акыркы классикалык үчилтик варианты

План:

1. «Манастын» тексттин жазуунун жолдору
2. Шаабай салттуу манасчы
3. «Манас», «Семетей», «Сейтек» бөлүктөрүнүн өзгөчөлүгү

Колдонулган адабияттар:

1. Азизов Ш. «Манас».-Б:Кутбер, 2013
2. Азизов Ш. «Семетей».-Б:Кутбер, 2013
3. Азизов Ш. «Сейтек».-Б:Кутбер, 2013
4. Кыдырбаева Р.З. Мезгилдер, муундар жана манасчылар. –Б., 2004.
5. Бакчиев Т. Шаабай.- Б:Аят, 2006.
6. Орозобекова Ж.К. Айтуучулук өнөрдүн тарыхый өсүп өнүгүү жолу.-Б:Бийиктик, 2003.,299.

Улуу “Манас” эпосубуздун даңазасы жар салып дүйнө элине белгилүү болуп турган убакта эпостун бүгүнкү күнгө чейин оозеки формасында жашап келиши өтө кызыктуу көрүнүш.

Мунун сыры эмнеде болду экен, Манас – деген сөздүн наркынын, касиетинин баалуулугу ыйыктыгы эмнеде деген сыяктуу суроо түрмөгү өзүнөн өзү келип жаралат. Эпосту өтө сүйүп, анын ар бир сабын угууга куштар адамдар учурда аз болгон сыңары, чыныгы манасчылык өнөргө арзыган адамдарыбыз, же сейрек таланттарыбыз дагы саналуу. Ошолордун бири Шаабай Азизов эле.

Шаабай Азизов манасчылардын түндүк мектебинин эң акыркы салттуу манасчыларынын өкүлү болгондугун белгилеп коюбуз керек. Бул кишинин трилогиялык варианты 1995-жылы толугу менен фонотекага түшүрүлгөн. Буга чейин манасчыдан «Эр Сарык» бөлүгү (толук эмес) Кыргыз Улуттук илимдер Академиясынын алтын казынасына 1959-жылы кабыл алыныптыр.

Мындан сырткары кыргыз телевидениесине айрым бөлүктөр магниттик лентага жазылып алынган.

Азын оолак тексти жазуу тажрыйбасынан кеп кыла кетели. Манасчынын оозунан текст жазып алуу түйшүктүү иш. Биринчиден магнитофонго механикалык түрдө жазуу менен, текстти мазмундук жактан өздөштүрүп уга билүү керек. Бул кийин текст түзгөн убакта абдан керек. Экинчиден башка манасчылардын вариантын жакшы билүү талап, бул салыштырма анализ жүргүзүүдөгү бирден бир таяныч болуучу нерсе. Үчүнчүдөн кыргыздын нукура каймана тилин түшүнүүгө аракет жасоо керек. Кээде бир эле сөз каймана айтылбастан, ошол кырдаалды каймана ой менен түшүндүргөн ой болот, муну сөзсүз аңдоо зарыл. Эмесе манастын тексттин шырылдата окуп, же укканда түшүнбөй каласың.

Ал эми текстти кагазга түшүргөн маалда бир сөзүндө калтырбай жазуу парз, кээ бир саптарды бир нече жолу кайталап угуу менен тактап жазасың, антпесең ыргактын маанилик маңызы бузулуп кетиши да ыктымал. Дагы бир эң керек сапат чыдамдуулук жана сабырдуулук, көктүт керек, антпесең текст жаза албайсың. Тексттин үстүндө иштөө, түзүү абдан оор. Себеби оозеки айтылган текст дайым эле логикалык жактан бир ыңгайда жылма кетпейт. Текстти бир-бирине улап окуяны ырааттуу жайгаштыруу керек. Татаал процесс көп убакытты алат. Мындай убакта текстти кесип салууга болбойт, орун алмаштырып, бир-бирине кыноо керек. Ошондо көркөм текст түзүлөт.

1996-97-жылдары «Манас» бөлүгүн илимий басмага даярдоо максатын көздөп бел байлап калдым. Магниттик лентадан кагазга түшүрүү өзү бир жылдай убакытты алды. Кийинки жылы текстин үстүндө иштөө маселеси турду. Бул иш оңой олтоң бүтө койгон жок. Баш сөз жазылып биринчи бөлүгүн илимий басмага даярдалып болжолу 45 басма табак 1009 бет басылып бүттү. Келишим боюнча 1995-жылы уюшулган «Манас» 1000 пропогандалык борбору басып чыкмак, бирок маараке өтөрү менен бул иш жетекчилердин эси-

нен чыгып кеткен, азыркы учурда кандай гана проблеманы козгобойлу себеби да жообу да табылат эмеспи.

2011- жылы Манас жаштар коомунун төрагасы Бакыт Романовго жолугуп калып, ушул жигит баштан аяк үчилтикке спонсор болуп берип илимий басманы чыгарды.

Шаабай Азизовдун үчилтигинен бөлөк Алымсарык, Кулансарык, Алтын бармак Акаяр, Арстан түстүү Ак жол баатыр өңдүү Манастын кийинки урпактары айтатын дечү эле, чынында мен укканым жок, Шаабай атамдан кичине айтпайсызбы десем, анын да убагы келет ошондо айтып берем деген эле. Аттиң дүйнө ошол тилегине жеткен жок, мен дагы эч нерсе кыла албай койдум, жазылып алынбай калганы оорду толбогон чоң өксүк эмей эмне. «Колдо бар темирдин баркы жок» деген сөздүн канчалык таамай айтылганына карабастан жетекчиликтердин «Манаска» карата көңүл кош мамилелери болуп келе жатканы анык го. Айрым жетекчилер соңку гана үч жыл ичинде чындап көңүл бөлө баштады. Учурда Кыргыз Улуттук илимдер Академиясынын кол жазмалар фондусунда башкасын айтпаганда да «Манас» эпосунун үчилтигинин толук жана толук эмес варианттары сакталууда. Ошол варианттардын сакталышына каржы бөлүп, электрондук варианттарын түзүү иштери жаңыдан колго алынып келе жатат. Сагынбай, Саякбай баш болгон манасчылардын «Манас», «Семетей», «Сейтек» басылмаларынан башка айрымдарынын гана варианттары жарык көрүүнүн алдында турат, бу дагы жылыш. Кол жазмалар тууралуу атайын учурунда өзүнчө сөз болор.

Эпос өзү кандай узак, татаал убакытты башынан кечирип келсе, аны айтып, жаратып, элге жеткирип келген манасчылардын да жолу узак татаал болгон. Мезгилдер аралыгында манасчылардын бир нече топтору болуп, бизге келип жеткен маалыматтарга караганда манасчылык өнүрдүн күчтүү пайдубалынын негизинде мектептери түзүлгөн. Ал кыргыз элинин кайсы регионунда болбосун манасчылык өнөрдү аздек туткан талант элеринин башын бириктирип келген. Ай-

талык Көл өөрөнүндөгү Тыныбек манасчынын артында Чоюке Сагынбай, Мамбет, Саякбай, өңдүү залкар манасчылардын ысмы элибизге аттын кашкасындай таанымал. Ушундай залкар манасчыларыбыздын туяктарынын бири белгилүү азыркынын чоң манасчысы ирээтинде таанымал Кыргыз Республикасынын Эл артисти Шаабай Азизов. Шаабай Азизовду бизге чейин анын зор талантын ачып баа берүү керектигин белгилеп илимий аренага тарткан филология илимдеринин доктору, профессор, КУИАнын мүчө-корреспонденти Раиса Зайтовна Кыдырбаева болгон. Мен бул ишти башынан аягына чейин аткарган ал кишинин шакиртимин.

Манасчы Шаабай Азизовдун үчилтиги «Манас», «Семетей», «Сейтек» 1995-жылы толугу менен фонетикага түшүрүлүп жалпы көлөмү 39 микро магниттик кассетаны түзгөн. Буга чейин 1959-жылы «Эр Сарык» КУИАнын кол жазмалар фондусуна манасчынын өзү тарабынан жазылып тапшырылган. «Манас» үчилтигинин айрым бир бөлүктөрү кыргыз теле-радио компаниясынын алтын фондусуна жазылып алынып сакталууда.

Биздин Шаабай Азизов жөнүндөгү алгачкы илимий макалабыз 2000-жылы К.Тыныстанов атындагы мамлекеттик университеттин «Кыргыз тил» журналынын №1 санына жарыялаган.

1995-жылы апрель айынан тартып ноябрь айынын акырына чейин атайын чыгармачыл командировкада жүрүп үчилтигин жазып келгенмин. Мындан сырткары Шаабай Азизовдун портрети, үчилтиги тууралуу «Кыргыз адабиятынын тарыхы» жети томдук жыйнакка кирди. 2001-жылы «Айтуучулук өнөрдүн тарыхый өсүп өнүгүү жолу» деген биздин илимий монографиябыздан кеңири орун берилди. Мурда кийин манасчынын өмүр таржымалына чыгармачылыгына кайрылып жүрсөк дагы, жалпы окурмандарга манасчынын азыркы коомубузга манасчылык өнөрүнө кошкон салымы тууралуу маалыматты дагы бир ирээт берүүнү орунду көрдүк.

Манасчы Шаабай Азизов 1927-жылы Ысык-Көл облусуна караштуу Ак-Суу районунда Үч-Кайнар айылында манасчы Азиз Өмүр уулунун үйүндө жарык дүйнөгө келген. Айтылуу Бугу уруусунун Арык тукумунан. Ар бир манасчынын манасчылык өнөрүнө токтолгонубузда алардын кайсы бир деңгээлде окшошуп кеткен өмүр таржымалына дуушар болобуз. Кеп манасчынын төрөлүүсүндө эмес, чыгармачылык өнөр баскычы туралуу болуп жатат. Адатта, манасчылар мындай өнөрдү теңир тартуу кылганын сыймык менен белгилешеп, кандайдыр сыйкыр сырткы күчтүн, доорунун натыйжасында керемет түш аянын негизинде келип манасчы болгондугун белгилешет. Шаабай манасчы чыгармачылыгын дал ушундай табияттан ыйгарылган касиетке байланыштырат.

Улуу манасчы Саякбай менен Шаабай көлдөгү Бугу уруусунун Арык тукумунан, экөөнүн коңшу айылдык жакындыгынан сырткары булардын ортосундагы Чоюкедей чоң манасчынын тургандыгы ого бетер экөөнүн ортосундагы ага-инилик жылуу мамилени бекемдеп турган. Шаабайга карата Чоюке атасы Азиздин уялаш агасы (атасы) иретинде болсо, Саякбайга карата Чоюке устат болгондугу, Шаабай үчүн чоң сыймык, өбөк да таяныч да болгондугу айкын. Ушундай көрөңгөлүү уюткунун болушу Шаабайдын чоң манасчы болуп чыгышына шарт түздү.

Жыйырманчы кылымдын Гомери аталган Саякбай Каралаев Чоюкеден Манасты бир нече ирет угуп жанында жүрүп калууга үлгүрүп калган экен. Ал эми Шаабай Азизов Чоюкени көрбөй калса да атасы Азиз аркылуу толук маалыматы бар эле. Кыргызда улуу кеп бар эмеспи; «Атам өлсө өлсүн, атамды көргөн өлбөсүн», - деген анын сыңарындай Саякбайдан чоң атасы Чоюке жөнүндө, анын кайталагыс үнү, укмуштуудай айткан манасы туралуу далай жолу уккан экен. Бул тагдырына абдан ыраазы экенин манасчы жашырчу эмес.

Саякбайдай устаттык өнөрүн баалоо менен анын чыгаан талант экенине таң берген. Адатта манасчылардын дээрлик көпчүлүгү кимден үйрөнгөнүн ачык

айтышпай, чыгармачыл өнөрүн теңир, кудай берген шыбага иретинде ойлорун белгилешет. Ал эми чын чынына келгенде табигат берген шыктан сырткары чоң манасчылардын таасири болмоюн алар чыныгы манасчы болушу кыйын нерсе.

Шаабай өз өмүрүнүн эң жемиштүү мезгилин филармонияда иштеп кеткен жылдарына 60тын ары бери жаш курагында деп эсептеген. Бул мезгил аралыгында манасчы баралына келип, «Манастын» үчилтигин толук айтып калган учуру болгон.

Бир курдай мындай мазмунда суроо узатып калдык: «Сиз Манасты Тыныбек баш болгон салттуу манасчылардын нугунда өздөштүрүп угуп билип, Саякбайдын жанында жүрүп толуктап айтууга жетиштим дедиңиз, сиздин сюжеттик курумга кошумча кошкон жериңиз кайсы эпизоддорунда? – Шаабай манасчы ойлонуп олтуруп, «Манас», балам, сен ойлогондой кино тарткан балдардын даяр планындай ишке ашпайт. Мен бул жерине кошоюн, мунусун мындай айтайын деп план курбайм. Айрым бир окуя сезимимди жетелеп кулагыңа келип, көөдөнүңдү өрөпкүтүп тынчтык бербей толкутат. Ошол учурда чыгат мындай сен айтып жаткандай боёктор. Менимче мага мындай сезим «Жети баатыр баяны» деген эпизоддо келген деп ойлойм. Мага Манас, Алманбет, Чубак, Сыргак, Серек, Кыргызчал өңдүү баатырлар баяны кулагыма жаңырып Манасты теңирдин уулу дедиртип, Алманбеттин пери менен адамдын аргынынан туултуп, Чубакты ыйык умай алып келип Ак балтага арнап, Сыргакты айдын нуруна тийгизбей алты айга чейин кайберен эмизип өзүнчө өргөөдө бактырганы тууралуу баяндай ачылып келгенинен улам айтам, калганын калчап алуу өзүңдө», - деген. Чындыгында ушул эпизоду абдан кызыктуу айтылган. Манасчы баштапкы салттуу манасчылар сыяктуу негизги өзөктү улантып ар бир эпизодду чаташтырбай аягына чейин жеткирүүгө, улам бир окуяга өтүп ашыгып, айткыча шашып турчу. Көңүлү чаппаган күндөрү бир сап жаза албай калган күндөрүм да жок эмес. Ал убактарда жай олтуруп кан-

дай суроо узатып тарыхый булактар тууралуу маалымат алууга аракеттенип калганында билишимче чечилип сүйлөп берүүчү. Кадыр акенин «Төгөчү күү», Ыбырай Тумановдун «Бос салкын» өңдүү күүлөрү жөнүндө тамшанып айтып берип, эл ичинде айтылган аңыздардан да маалымдай кеткен. Бул сөздөрү тууралуу маселеге атайын кайрылууга мезгил бир деп ойлойбуз.

Манасчынын өзү белгилегендей «Манас», «Семетей» бөлүктөрүн мыкты өздөштүргөн. Көлөм жагынан алганда, көркөмдүк табияты жагынан таразалай келгенде да бул бөлүктөр чындыгында жакшы дараметке айтылган. Ал эми «Сейтек» бөлүгү толук мазмундуу камтыганы менен көркөмдүк деңгээли окуянын өрчүшү өңдүү маселелерге келгенде чакан чыккан көрүнөт. Балким мансачы «Сейтекти» аз айтканан улам болсо керек. Менин айтайын деген оюм Шаабай манасчы эпостун ар бир каарманы менен жеке жакындан тааныш адамдай, ар биринин тагдырына көңүл кош крабай, ар бир окуяга аралашып ысыксуугун, ачуусун-таттуусун бирге бөлүшүп, өзү эпикалык чыгарманын каармандарынын бири сыяк көрүп тургандай, кошо аралашып жүргөндөй жандуу айтуучу. Алманбет менен Сыргакка, Манас менен Коңурбайдын, Жолойдун терс каарман экенине карабай акылдуулугун, куулугун, баатырлык касиеттерине баа берип, Чубактай курч баатырдын Кабыландай шердигине тамшанса, Айчүрөк, Акылай, Каныкей баш болгон аял затынын сулуулук дараметине, ар биринин асыл сапаттарына көңүл бөлүп сүрөттөп тагдырына тагдырлаш болуп кейип кеткени, «Манас» айтпай турган убакта алар тууралуу сөз кылып калсаң жакын туугандарындай, жакын таанышындай мааниде аңгеме куруп берүүдөн эч тажабаган адам эле.

Бир айтып өтүп кеткен эпизодун бир канча күндөн кийин, кайра айттырып көргөндө негизи гана маңызы сакталып көркөм тили ар башка айтыла берүүчү. Мындай текстин өзүн бир-бирине дал келтирүү кыйын. Ошол касиети менен Шаабай салттуу манасчылардын эң акыркыларан деп ойлойсуң. Шаабай ма-

насчынын дагы бир бөтөнчөлүгү айтуу манерасы, обондуу ыргагы башкача эле. «Атам Азиз мен манасты айтып үйрөнүп калган кезимде өзү айтпай калды. Бирок, дайыма бул жерин Чоюке атаң мындай айтчу эле, обону ушундай эле деп үн салып үйрөтчү, оңдоочу. Менин түшүнүгүмдө, билишимче Чоюке атамдын обонунда калыптандым», Шаабай манасчынын обону кайсы бир дээңгелде кошоктун формасына окшошот. Өзгөчө манастын баатырларынан, жандай көргөн канаты Аккуласынан ажырап элине угузуп турган жерине келгенде айтып жаткан манасчы эмес, угуп турган адамдын сай сөөгү сыздап баатырлар эми өлгөндөй таасирдүү жандуу аткара билгендиги. Ошол кошоктун ыргагынын көкүрөгүндө сакталып калгандыгынан улам байкоо кыйын эмес. Балким «Манас» эпосун алгачкы айткандар ушундай ыкмада айтканбы деген ой дагы жаралбай койбойт. Шаабай Азизов үчилтиктен сырткары «Эр Сарык», «Кулан Сарык», «Алтын бармак Акаяр», «Арстан түстүү Ак жол баатыр» өңдүү Манастын урпактарын айтамын дечү. Биз бул бөлүктөрдү угууга, жазып калууга үлгүрбөдүк мунун бардыгы азыркы экономикалык оор кырдаал шартка да байланыштуу болуп калды. Аттуу баштуу спонсорлорго кайрылганыбызда: «Эгерде эстрада ырчысы болсо бир жөн, же кандайдыр шоу оюндары болсо да ойлонот элек, сиздин «Манасыңызды ким угат да ким окуйт, бизге пайда алып келбейт», - деген чолок ойлогон жооптор менен супсунубуз сууган. Албетте бул өтө кейиштүү көрүнүш.

Азыр дагы уучубуз куру болбой Шаабай Азизовдун үчилтигин жазып калганыбызга шүгүр. Анткени бул үчилтик залкар чоң манасчылардын варианттары менен бирдей деңгээлде болбосо дагы, алардын кийинки катарындагы бирден бир мазмуну кызык вариант экенинде шек жок.

Вариант жалпы мазмуну мааниси жагынан, салттуу манасчылардын айткан нугунда айтылгандыгы, өзгөчө обондуу ыргагы, айрым бир эпизоддорду импровизациялап өнүктүргөндүгү менен, окуялар чар жай-

ыт болбой бир-бирине куюлушуп тургандыгы, салттуу поэтикалык ыкманы уланткандыгы менен баалуу. Быйыл Шаабай Азизов 90 (1924-туулган жылы экен, 1927-документи боюнча) жашка толмок. Манасчынын жаркын элесине, анын оригиналдуу чыгармачылык өнөрүнө сереп салып өтөлү

Кыргыздын маданий дүйнөсүндө ата мурасын аздектеп тутуп, анын чыпчыргасын коротпой урпактан урпакка оозеки насилдинде жеткирип, сактап келген манасчы, семетейчилерибиз арбын. Бирок, табиятынан касиет жылоологон манасчыларыбыздын арасында, үчилтикти толуккандуу айткан манасчылар саналуу экендиги жалпыбызга белгилүү.

Манасчылыктагы үчилтикти толук айткандардын ичиненен да ич ара иргелип, мыктынын мыктылары суурулуп чыккан. Манасчынын чыгармачылык дараметин биринчиден калайык журт электен өткөрсө, экинчи жагынан устат манасчылар өздөрү баалап, таразалап, келген. Жаңыдан айтып, же айтууга касиет жылоолоп калганы, баланча деген чоң манасчыга баралы, ал кишинин кеп-кеңешин угуп батасын алалы. Антпесек болбойт деп, болочок жаш талапкердин жолун ачууда, түлөө кылып жолун ачмай бар.

Манасчылыктагы мындай жөрөлгө «манасчылык касиетти» өнүктүрүүдө колдоодо, салтка айланган. Бекеринен манасчылар өздөрү бири-бирин баалап, чоң таланттар аркасынан шакиртин жетелеп, окуучусунун такшалуусуна көмөк берип, айткан манасын таразалап, үйрөтүп байгеге чапкан кунандай, калың журттун сынагына коюп, топ алдында манас айттырып келген эмес. Манастын тили менен айтканда, телкунандай телчитип, аркасынан ээрчитип Улуу аксакалдары өзүнөн кийинки чыгып келе жатканын тарбиялап, насаатын айтып бир-бирине эш, өбөк да жөлөк да болуп келген. Мына бул руханий байлыкты сактоодогу улуу маданият. Ичи тарлык, мен эле болоюн деген пендечилик сезимдери болсо, анда манасчылардын мектептери жок болот эле го. Ушундан эле манасчынын табияты кандай экени түшүнүктүү эмеспи.

Ошентип, үчилтикти айтууга жетишкенче манасчы жогорудагыдай өтмө катар чыгармачылык татаал процессти башынан кечирет. Сөзүбүз куру болбошу үчүн манасчылардын насилдүү кептерине кулак кага өтөлү:

Убагында Ыбрайым Абдырахманов улуу манасчы Сагынбайдын «Манасын» жазып бүтүп, эми «Семетейине» киришели деп турганында, (ден соолугуна байланыштуу) жаздырууга кудурети жетпей бара жатканына көзү жетип, Сагынбай атабыз чоң өкүнүч менен: «Мен манасчы эмес, семетейчи элем»- дегени да, алп манасчынын «Семетейди» мыкты айттарынын далили болуп турбайбы. Бул жалган дүйнө өкүнүчсүз болобу? Эгерде Сагынбай атабыздын «Семетейи» жазылып калганда, анда көөнөрбөс алтын казынабыздын байлыгы мындан да бай болору шексиз эле го. Жарым миллиондон арбын ыр жолун саймедиреп, сабалаган жамгырдай төккөн адамзаттын генийи Саякбайдын: «Сагынбай океан болсо, мен анын бир тамчысымын»-деп баа бергени да жөн салды айтылып калган эмес. Бул сөздүн маңызында терең философия жатат. Биринчиден чыгаан таланттардын бир-бирине берген баасы, улуу касиетке таазим кылганы, баалай билгени, өздөрү айткан манасындай айкөлдүгү көрүнүп турбайбы. Экинчиден кесиптештеринин талант шыгына тан берүү, мындай бийик адамдык касиетке, сапатка ээ болуу, бардыгыбызга эле мүнөздүү маданий мамиле эмес. Ал эми Шаабай атабыз буларды: «улуу устаттарым», - деп абдан сыймыктануу менен айтаар эле: «Чоң атам Чоюкедей болуп, же Сагынбай Саякбайдын дал өзүндөй болуп «Манас» айтуу мүмкүн эмес, анткени тирүү пендеде булар сыяктуу залкарлар бир жаралат», -деп тамшана сүйлөп, көздөрүн күлүндөтүп: «... аты улугумдун ушул демине да тобо, табият берген шыгым менен, ата мурасын тутуп, манасчы деген улуу касиетти улантып, улулардын жолунда келе жатканым дагы мен үчүн зор бакыт», - деп каниет кылып, сөзүн улаган. (Ж.О).

Айтса айтпаса төгүнбү, убагында Шаабай атабыздын манасчылык касиети анчейин кадыр-барктуу болуп, билинбей, бааланбай, көңүл салынбай калды.

Шаабай манасчынын айтуусундагы вариантын магниттик лентага жазып, андан кагазга түшүрүп, илимий басмага даярлап ысыгына күйүп, суугуна тоңуп, далай сындан өтүп, түйшүгүн тартып келе жаткан тажрыйбамдан улам, чоң теринин бучкагын чоюп калган уникалдуу таланттардын бири экендигин, илим айдыңында жүргөн адис иретинде, эч кылчактабай белгилегим келет. Албетте, эпостун бардык параметринде алганда өзөктүү окуяларды жеткен чегине чейин жеткире, толук, кенен, мазмундуу, көркөм айтуу жагынан Саякбайга эч бири теңтайлаша алган эмес, маселен Саякбайдын лексикасы, стили, тембри, артистизми бөтөнчө. Саякбайдын манасы кай жагынан болсо да, айтып бүткүс керемет дүйнө. Арийне, манасчынын эпохасы, же эпикалык доор Саякбай менен бүттү дешке да болбойт, тескерисинче Саякбай өңдүү залкарлардын салтын улантып, аны кумир туткан манасчыларга таазим этишибиз керек, анткени «манасчы» өткөндөрдүн тирүү элеси, изи, элдин тарыхы болгон мурасыбызды оозеки салттуулукта сактап келе жаткан сейрек таланттар. Манасчылык өнөрдүн түпсүз сыр баккан касиет күчү да ушунда.

Шаабай Азизов өткөн кылымдардагы жашап өткөн манасчылардын салттуулугун туткан, бир коомдон экинчи коомго арыш алган мезгилдеги өткөөл учурдун чоң манасчысы, семетейчиси. Болгондо да Чоюкедей залкардын туягы, Саякбайдай гениалдуу манасчынын шакирти, династиялык манасчы болгон.

Эмесе Шаабай Азизовдун «Семетей» бөлүгүнө токтоло кетели: «Семетей» үчилтиктин негизги көлөмдүү бөлүгү. Үчилтикти толук айткан манасчылардын бардыгына мүнөздүү нерсе, экинчи бөлүктү эки эсе көлөмдүү айтышкан. «Семетейди» биз «Көкөтөйдүн ашы» окуясынан тартып жаздык. Эпикалык чыгарма менен жакындан тааныштыгы бар окурмандар жакшы билээр, бул окуя бир караганда өз алдынча бүткөн же жыйынтыктуу композициялык курулмада калыптанган эпизод. Анткени «Көкөтөйдүн ашы» бөлүгүндө эпостун өзөгүнүн негизин түзгөн бир нече маанилүү

эпизоддор орун алат. Мисалы, аштын берилиши тууралуу, же «Манас менен Коңурбайдын сайышы», «Кошой менен Жолойдун күрөшү» ж.б.Көп варианттарга салыштырмалуу алганда, Ч. Валиханов жазып алган вариант боюнча (тексти түзүп чыккан Р. Сарыпбеков.1995-ж) же, Сагынбай Орозбаковдун, Саякбай Каралаевдин вариантында абдан терең мазмунда берилген. Эки залкардын вариантында тең «Көкөтөйдүн ашы», «Манаста» айтылат.

«Семетейдин» сюжеттик композициялык куруму, сүрөттөөнүн деңгээли, персонаждардын портреттик образы да так, маңызы ачылып сүрөттөлгөндүгүнө караганда, Шаабайды чоң семетейчи деп айсаак да жарашар. «Манаска» салыштырмалуу көлөмү жагынан эки эсе чоң дедик.

«Семетейде»: «Көкөтөйдүн ашы»; «Каныкейдин Букарга качышы»; «Семетейди иниси Ысмайылга бергени»; «Каныкейдин Тайторуну чапканы»; «Семетейдин Сарытазга жолукканы»; «Каныкейдин жомогу»; «Семетейдин Таласка аттанышы»; «Семетейдин эгиз ак маралга жолукканы»; «Семетейдин желмаянга, кумайыкка, ак шумкарга жолукканы»; «Тайбуурулдун кулагындагы коргошунду алып салышы»; «Бакай менен Семетейдин жолугушуусу»; «Бакайдын жомогу; Сарытаз менен Канчоронун Таласка жөнөгөнү»; «Бакайдын Сарытазды ээрчитип, куда түшкөнү, Шоорук канга барганы»; «Семетейдин Шооруктун кызы Чачыкейге үйлөнүшү»; «Семетейдин Манастын кырк чоросун жай кылганы»; «Айчүрөктүн Семетейдин Ак шумкарын ала качканы»; «Күлчоронун Үргөнчтү кечкени»; «Семетей менен Айчүрөктүн жолугушуусу»; «Күлчоронун чалгынга барып Толтойду жай кылганы»; «Күлчоронун Кең Таласка кабарга барышы»; «Бакай, Кошой, Төштүк, Ажыбай жана башкалар болуп Акунканга куда болуп келиши»; «Таласты көздөй жол тартканы»; «Чыңкожонун жол тосуп Толтойдун кунун алмакка келип мерт болушу, Сарытаздын окко учканы»; «Семетей менен Айчүрөктүн тою»; «Семетейдин Коңурбайга аттанышы»; «Канчоронун чык-

кынчылыгы»; «Кыяздын кыргыздарды чаап алышы»; «Семетейдин кайып болуп кетиши»; «Айчүрөк менен Кулчоронун туткундалышы»; «Сейтектин төрөлүшү». Мына бул окуялар «Сейтекте», Сейтектин төрөлүшүнөн уланып башталып кетет. Мындан сырткары фабулалык десек да болор, майда окуялар жалпы сюжеттин канвасында кошумча бутактанып баяндалып жүрүп олтурат. Саякбай Каралаевдин вариантынан сюжеттик жактан болгон айырмасы, «Көкөтөйдүн ашы» бөлүгүнөн башталат. Саякбайда «Семетей»: «Көбөштүн Каныкейге арачы жибергени»; «Көбөш Каныкейди талап алганы», «Өкүл атасы Карымбайдын Каныкейди ызалаганы» бөлүктөрүнөн башталса, Шаабайдыкы боюнча бул окуялар «Манаста» орун алат, Карымбай жөнүндөгү окуя жок. Калган сюжеттик сызык С.Каралаевдин вариантына салттуу түрдө үндөшүп кетет. Окуялардын интерпретациясында албетте ажырым бар. Мындай көрүнүш оозеки салттуулукта, айтуучулуктагы ар бир манасчынын бирден-бир өзүнө кана таандык мүнөздүү касиети. Ошон үчүн алардын манасы чыныгы эпикалык деңгээлге көтөрүлө алганында өз алдынча вариант катары таанылат жана да стилдик өзгөчөлүгү менен калыптанат.

«Семетей» башка варианттар сыяктуу эле баатырдык эпос болуу менен бирге лиро-эпикалык маанайда айтылган. Сюжеттик композициялык жагынан сөз кылсак, ажырым бар. «Семетейде» «Манаска» салыштырмалуу байыркы жомоктук персонаждар, магиялык күчкө ээ болгон образдар көбүрөөк жолугат. Маселен, Семетей эр жетип он экиге келгенде өз эли-жерине кайтып келет. Ошондо арадан он эки жыл өткөн болот. Таласты көздөй жол тартып келе жатканда эгиз ак маралга жолугуп, андан аркы жолду марал баяндап айтып берет. Мындай жомоктук, мифтик элемент, баштапкы диний түшүнүктөр менен да жалгашып бир өзөккө биригип тутумдашып турат. Бир эле убакта марал эки функцияны аткарат, биринчиси колдоочулук, архаикалык элемент пери, ыйык эне, обо энеден тартып өнүгүп жүрүп олтурган образ. Экинчиси эпос-

то баштапкы тотемдик диний түшүнүктү көргөзөт. Маселен, баатырдын алыскы сапарга же, казатка аттанганда колдоочулук функцияны аркалаган: өмүр дарагынынын ээси ыйык эне (якут), ыйык эне (башкыр), май эне (алт), умай эне, же бугу эне, марал эне (кырг), булардын баары колдоочунун баатырга «сүтүн эмизгендиги» мотивинде баяндалып, жалпы түрк элдеринин эпикалык чыгармаларында популярдуулукка ээ болуу менен, өз алдынча мотив катары калыптанган. Дагы тереңдесек, бул мотив баатырдын өлбөс болуп жаралган касиетине, өзгөчөлүгүнө ыктап, башка архаикалык мотивдер менен жуурулушуп турат. Эмесе, салттуулуктун сакталышынан мисалды көрөлү:

Абыке, Көбөш алты арам айкөлдүн Ак шумкарынын көзүн оюп салышкан болот. Семетей Таласка келе жатканда ак маралдын айтымы менен атасынын желмаяны тосуп келип, алдына жыгылып мени курмандыкка чалгын дегенсип жатып берет. Аны ак маралдын айтканындай кылып айкөлдүн арбагын атап курмандыкка чалып, Ак шумкарга желмаяндын оң көзүн оюп берсе, балапан жүнү кулпуруп, жемсөөсү бөрсөйүп, асманга шаңшып учуп мурдагы калыбына келип калат, андан соң Манастын кумайыгы жолугат. Желмаяндын ичин жарып алганда, карынынын үстүндө бармак басым майын алып, кумайыкка салганда, кумайыктын көзү ачылат. Андан ары барганда Абыке, Көбөш эки арам, Адыбай, Көлбай төрт арам, Чыймыт, Кочкор алты арам, канкордун тулпары бизге туу болбойт, үстүнө миңген оң болбойт деп, Тайбуурулдун кулагына коргошун куюп кордоп койгон болот. Муну көрүп Семетей зээни кейип, каңырыгы түтөп тизгинден кармап сыласа асыйдан өтүп, сары таман ат болот. Кулагын сыласа оң кулактын түбүндөгү коргошун эрип түшүп калат. Мына бул сыяктуу сүрөттөөлөр башка тектеш элдердин эпосторунда да жолугат. Анда жүдөгөн котур тайга жүгөн салса даакысы түшүп кулпурган кунан чыкма болот. Айтор ат жабдыкты токуп бүткөнчө жанда жок тулпар болуп чыга келет (тыва). Мына бул жагынан алганда эпосто архаика-

лык катмардын үлгүлөрүнүн жана тектеш элдердин фольклору менен үндөштүктүн бар экендигин көрөбүз.

Дегеле оң каарман, же терс каарман болобу эпикалык традицияда, баатырдын тулпар аты өзүнөн мурун окко учат, же душман тарабынан башы алынат, же баатырдан кийин калса кордолот. Бул эпикалык чыгарманын кайсыл катмарында болбосун, баатырдын менен анын тулпарынын ортосундагы симпатиялык биримдикти көргөзөт. Бул эки образ, эки бөлөк чагылышы эч мүмкүн эмес. Мына мындай салттуулук манасчыда, Семетейдин Тайбуурулунун, Каныкейдин Тайторусунун, Кыяздын Тооторусунун, Чыңкожонун Кара атынын функцияларында сакталган жана өнүктүрүлгөн.

Эпостун бул бөлүгүндө өзгөчө кульминациялык чегине жетип ар бир окуя чакан композицияда берилип ушунчалык таамай сүрөттөөлөр арбын болуп, окуялар бир-бирине куюлушуп жүрүп олтуруп образдар ачылат. Маселен, Айчүрөктүн Семетейди издеп келип Айдың-Көлгө конгон жериндеги, же Күлчоронун Тайбуурул менен Үргөнчтү кечип чыккандагы эпизодду алсак: Айчүрөк ак куу кебин кийип алып Семетейди издеп келе жатып Коңурбайды, Төштүктү, Кошойду, Каткалаң ханды ж.б. сынап, купулуна эч бири толбой койгондугун сүрөттөгөн жеринде өзгөчө ийгиликке жетише алган. Жалпы сюжеттин алкагында алганда каармандардын кыймыл аракети эскерүү, эстөө, эске салуу аркылуу туюндурулуп болуп жаткан кырдаалдагы окуянын мазмунун толуктайт. Маселен, Айчүрөк, Коңурбайды көрүп, сынап жатканда Коңурбай мунун жөн эле ак куу эмесин билип коюп атып колго түшүрүп алайын деген амалы биринчи кыска айтылып өтөт да, анын торунан жайчылык касиети менен кутулган Чүрөк, коопсуз жерге конгонунда бул окуянын чоо жайын эстейт, манасчы ушул жерден башта үстүртөн айтылып кеткен окуяны кондициясына жете сүрөттөө менен толуктайт.

«Семетейде» салттуулуктун дагы бир белгиси Күлчоро атасы Алмамбеттей болуп достукка бекем,

жан дили менен кыргызга кызмат өтөгөн, Семетейдин оң колу, эр жүрөк баатыр, ал эми эмчектеш болсо да анын антиподу Канчоронун образы, кара өзгөй, миң жүздүү, айлакер, кара мүртөз, арамзаалыгынан бийлик, байлык үчүн жакындарын кордоп, адамдык кейиптен кеткен саткын, кыргызга душман, өздөн чыккан жат. Күлчоронун да, Канчоронун да кыймыл аракети турмуштук реалдуулуктагы чылкый образ. Мындай учурлар каармандардын диалогунда, ойлорунда аллегория, метафора аркылуу каймана туюндурган жерлерде көрүнөт. Айрыкча Бээжинге барып алып, Канчоро согуш учурунда баатырларды таштап Кыязды көздөй качып келип, Чачыкей экөө пландаштырган ой тилектерин орундоо үчүн Семетей, Күлчоронун жоктугунан пайдаланып, Кыязды сүрөп, Кең-Таласты чаап ал дейт. Канчоро жанындагыларды согуш майданында таштап, сасык ойлорун ишке ашыруу үчүн качып кеткени «дизертирлик» эле эмес, андан да алда канча оор кылмыш, «чыккынчылык». Мындай иш аракетинин натыйжасында кийин ал кан шайланат, бирок акыры өз кылган жамандыгы башына тийип, ит өлүм болуп өлөт.

Семетейдин образы, кадыресе токтолуп, жетилип калган, өзүнүн кылган иштерине ишенимдүү карап, баатырлыгы балакатка келип турган убагындагы салттуу баатырдык образ. Ал түмөндөгөн кол менен каңгайга кетип кан казат баштап жаткан жери жок, тескерисинче мен өзүм жалгыз эле барам, деп бейкүнөө эч кимдин канын төккүсү келбейт. Бакайдан, Каныкейден суранат. Маселен, кара күчтөрдү жеңүү үчүн жалгыз аттанган жомоктук баатыр, бул образ дүйнө элдеринин дээрлик бардыгына таандык, же гильгамештин Энкуду досу менен Хумбабага каршы аттанганы сыяктуу, Гэсэрдин образы (бурят), Нюргун, анын иниси (якут), болбосо Төштүктүн образы. Семетейдин образы так ушул алкактан алганда эпикалык салттуулуктун чок ордосунан орун алат.

Эпостун өзөктүү окуяларындагы мифологиялык, этнографиялык, тарыхый, социалдык элементтер окурмандын назарын бурбай койбойт. Анткени ар бир окуяда

болбосо да негиздүүлөрүндө сөзсүз бир кызыктуу окуя өзөккө байлап турат. Бул боюнча «Семетейдеги» диний түшүнүктөр, миф жана легенданын орун алышы, турмуштук реалдуулук алкагында арбын мисалдарды алууга болор эле. Албетте, Шаабай Азизовдун вариантын атайын илимий объектиге алып өз алдынча кенен-кесипке кеп козгоочу мезгил алдыда деп ойлойбуз.

Сюжеттин мазмунун тереңдеткен көркөм бөөктор тууралуу айта кетсек. Мисалы, Күлчоро Семетейдин Айчүрөк менен үйлөнгөн тоюна Төштүктү чакырып барат. Ошол жерде Төштүктүн сөзү оригиналдуу, философиялык мааниси терең сөз, бул карылык жөнүндө айтканы, анда текстке назар салып өтөлү:

Кагылайын Күлчором,
 Баралбаймын деп айтат.
 Ээ, кагылайын каралдым,
 Карылык жаман жоо экен.
 Карсылдашып чабышкан,
 Каалагандай сайышкан,
 Качырып найза сайышкан.
 Кыргыздай тийип душманга,
 Кыргызды бирге салышкан,
 Кыябым кетти кылчайбай.
 Күүгүмдөп күнүм кечкирип,
 Айнектей көзүм тунарып,
 Алмадай жүзүм бырышып,
 Тизеден муун күч кетти.
 Эки кулак дүңгүрөп,
 Арманай не айтканын биле албай,
 Кыбыраган оозун тиктеп жалдырап.
 Каруудан булчуң эт кетти,
 Кургаган жаргак өңдөнүп,
 Терим барат жукарып,
 Эриним барат кубарып.
 Оозумдан отуз эки тиш кетти,
 Бүйлөм барат жукарып.
 Тиш тоспой тилим балдырап,
 Бүткөн боюм шалдырап,

Оо кагылайын каралдым,

Мен ушинтип карыдым.-дейт Төштүк. Адамдын өмүрү илгерилеген сайын кылчайбай кеткен жаштык, өмүрдүн процесси абдан так, карылык убайлуу болсо деле, чын эле арманга айланат көрүнөт. Дагы бир атайын белгилей кетүүчү өзүнчөлүк, жалбаруу сөздөрү. Манасчы балакетиң алайын, алдыңа кетейин, каралдым, берекем, кагылсам экен деген жалбаруу сөздөрүн Күлчорого, Семетейге, Каныкейге, кээде тулпарга карата абдан көп колдонот.

Аргымак бактым, ат бактым,

Кагылам сендей буудандан,

Буурулум сендей таппадым.

Азамат бактым, эр бактым,

Кагылам сендей чоромдон,

Баатырдан сендей таппадым.-дейт Семетей, мына мындай синтаксисттик параллелизм түзүлүшү, уккулуктуулугу жана мааниси жактан абдан купулууга толот, же Семетейге карата:

Кагылайын каралдым,

Туу бел кылар жөлөгүм,

Беренден калган мурасым,

Айкөлдөн калган чунагым- дейт Каныкей. Бул да болсо кыргыз тили канчалык бай экендигин көргөзүп турат. Жалбаруу диалекти боюнча бардык региондордо жолугат, бирок көл өрөөнүндө басымдуу ушундай калыптанган, жөнөкөй адамдын сүйлөө речинде азыр да арбын учурайт. Мындай мисалдарды келтире берсек чама -чаркыбыз келбейт көрүнөт, ошондуктан кептин жөнүн башка удулга буралы.

Поэтикалык жагынан сөз кылсак. Деги эле манасчылардын мыктылыгы ушундан билинет, манасындагы окуяларды жандуу, элестүү ары көркөм кылып чагылдыруусунда, кызыл тилин кайрап жөргөмүштүн желесиндей тутумдашкан эпизоддорду биринен сала бирин жалгаштырып оозеки поэзиянын күтүлбөгөн, түгөнбөгөн кирпичтерин кынап жүрүп олтурат. Кызыгы алардын ойлонууга убакыты жок, сөз берметтери оозунан жамгырдай төгүлүп, уламдан-улам кы-

зып айтат. Эпостун поэтикасы тууралуу айтсак сюжет, композициялык курум, мотив, тема дегендер өзүнчө эле иштелип чыккан сценарийге окшош, бирок муну манасчылардын айтымына караганда текст тууралуу алдын ала ойлонуп айтышпайт, ал манас айтып жаткан убакта ушундай уланып кетет. Бул манасчылыктын сырдуу табиятындагы өтө таң калчудай көрүнүш. Дал ошол манасчынын тилинде поэтикалык синтаксис, көркөм каражаттардын арсеналы орун алат. Ар бир манасчы белгилүү бир теманын тегерегинде басым жасап, өзгөчө көркөмдөйт. Маселен, Сагынбай Орозбаковдо согуштук кыймылдар, буюм тайымдардын жасалышы, баатырдын анын тулпарынын портреттик сүрөттөөлөрү кеңири полотнодо баяндалса, Саякбай Каралаевде каармандардын ички психологиялык сезимдери кылдат сүрөттөлүп, согуштук кыймыл жандуу деталдуу, драматизацияланган, эмоциялуу маанайда чагылат. Эки манасчынын тең лексикасы өтө бай, сөздөрдүн жакын жана алыс маанидеги синонимдери бөтөнчө тирадалык баяндоодо, гипербололизация, салыштыруу, аллегория, метафора, эпитеттерди синтаксистик параллелизмди колдонууда арыш алат да, өзүнөн кийинки манасчыларга, көпчүлүк учурда даяр калька сыяктуу кээ бир саптар таяныч катары колдонулуп, андан ары вариациялоого түрткү берип турат.

Манасчы көркөм каражаттардын жөнөкөй жана татаал формаларын толук арсеналында пайдаланылып, тематикаларга жараша баяндоодо жогорудагыдай устаттарынын ыкмасын салттуулуктун чегинде уланткандыгын байкоо кыйынга турбайт. Мисалы:

С.Орозбаковдо:

Чымырканган кайраты,
Бойдон тарап суюлуп,
Коңурбай жерге сойлоду,
Колдон кара ат ойноду.
Көөдөктүк кылып кайран эр
Коңурбайдын Алгара ат

Ш.Азизовдо:

Айзаны гана алган чөгөрүп,
Ошондо, сайыш гана алган
көмөрүп, ой Манас!
Койнуна толуп кара кан,
Жерге Коңур сойлоду
Алоокенин Коңурдун...

Коштоп алып койбоду. Аккан дайра бөгөлсө,
 Жыкканына кубанып, Була сууда не болот?
 Азирет деп чуу салып... Аягы барып кир болот.
 (С.О. 3 китеп.252-б.)

Көрүнүп тургандай бир эле кырдаалды жана ойду эки башка сүрөттөө бар. Бул жердеги таяныч болгон саптар: Коңурбай жерге сойлоду, колдон кара ат ойнodu, жана койнуна толуп кара кан, жерге Коңур сойлоду. Эки манасчы тең бир эле учурду берип жатат. Коңурбайдын атын албай койгондогусунун аркасы "жоо аяган жаралуу", - деген ойду гана туюндуруп жатат караңыз:

Коңурбайдын Алгара а Алоокенин Коңурдун...
 Коштоп алып койбоду. Аккан дайра бөгөлсө,
 Жыкканына кубанып, Була сууда не болот?
 Азирет деп чуу салып... Аягы барып кир болот.
 Бири (С.О) тике мааниде, (Ш.А) каймана мааниде.

Дагы бир мисалды Семетей Кең Таластан кайрылып кайра Букарды көздөй бара жаткан жеринен алалы,

С. Каралаевде:

Тулпары мындан билинет,
 Туягы тийген жерлери,
 Туш-тушунан бөлүнөт.
 Туура алтай жол жүрсө,
 Тулпарлык жайы көрүнөт.

Ш. Азизовдо:

Бута атым жерди аттаса,
 Камыш бир жалдуу, тик кулак.
 Э кудай, бута атым жерди бир чурайт.
 Ошондо алтай эле минсе арыбас,
 Аркасы бийик, боору пас,
 Жети ай бою жол жүрсө,
 Желдей учкан Тайбуурул.
 Тулпардык жайы бир далай.

Буурул окшогон сай күлүктөрдүн образын сүрөттөөдө манасчылар ушундай бир эргүү менен өзү да ат үстүндө шамал менен жарышып бараткандай элестүү баяндайт. Буурулдун тулпардык жайын бир далай, деп белгилөөнүн артында анын касиеттерин сыпаттап, салыштырып, кайра -кайра кайрылып кайталоо менен апыртып айтып келип, анын теги кайдан, кимге ким кандай учурда асалап белек кылгандыгын, жан кишиге бербес ыйык тулпар экенин, Семетей жаңы төрөлгөндө эле Манас уулуна арнап койгондугун, кийин Тайбуурул эч кимге баш бербей ээсин он эки жыл күтүп, алдынан тосуп чыгып, көзүнүн жашын төгүп, айтайын десе тили жок абалын ачып көргөзөт. Манасчы улам кийинки окуянын маанилик жактан үзүлбөй уланышын жана жалпы сюжеттин ыргагын ушундай ыкмалар менен бекемдейт.

Шаабай манасчынын каармандардын портреттерин ачуу жагынан Саякбай сыяктуу ички кабатырлануу, кайгы, капа, өкүнүч кубаныч, күтүү өндүү учурларды детализациялап жеткилең сүрөттөгөнү да жүрөккө жете түшөт. Буга жаратылыш менен адамдын, жараткандын ортосундагы тыгыз байланыш болгондугу ого бетер коюланып көркөмдөөгө мүмкүндүк түзгөн. Сүрөттөөдө баатырлардын курал жарагы, жасалышы, о.э согуштук тактика жана аялдардын жеке портретин ачууда салттуу түрдөгү салыштыруу орун алат.

"Семетейде" элдик оозеки чыгармалардын көптөгөн жанрлары колдонулуп, сюжетти толуккандуу маанисинде тереңдете алган дешке негиз бар. Адатта манасчынын баяндоо ыкмасы, тил байлыгы, аны куюлуштуруп рифмалоо жыш жана аксак уйкаштыкты колдоно билүүсү анын төкмөчүлүк, жамакчылык, жорго тилин айкындайт. Мындай сапаттар ар бир манасчыда бар. Кээ биринде төкмө күчтүү болсо, кай биринде жомокчулук, жамакчылык басымдуу. Шаабайдын айтуусундагы вариантта мындай сапат нейтралдуу позицияны ээлейт. Себеби төгүп кеткени да, жорголоткону да, жамакчылыгы, жомокчулугу да сезилбей койбойт.

Жалпы караганда эпостун тулку боюнда архаикалык катмар (миф, легенда, фантастика), диний элементтер (байыркы диний башталгычтагы түшүнүктөр, диндердин симбиоздуу колдонулушу), тарыхый реалдуу социалдык жашоонун элементтери, этнографиялык, культурологиялык, философиялык элементтер кенен кесири чагылат. Чаржайыттык, баш аламан, чорт үзүлгөн, мааниси жагынан коошпогон окуя дээрлик жокко эсе. Айрым окуялар Саякбайдын вариантына салыштырмалуу кыскача, учкай баяндалган. Туруктуу байламталык формулалар муну иретке салып турат.

Эми варианттын илимий жактан иштелип чыккан принциптери жөнүндө сөз учугун улайлы. Адатта көркөм басма, илимий басма, академиялык басма деген басылмалар бар да. Ар бир жазылып алынган вариант оозеки айтуунун өзүнө гана таандык касиетин сактайт. Эгерде манасчы өзү олтуруп алып жазбаган болсо. Ушул ракурстан алганда Шаабай атабыздын варианты баштапкы көрөңгөдөн жетилгендигин, манасчылыктагы салттуулуктан калыптанган үлгүсүн көргөзөт. Кай жагынан алып карабайлык элкин баяндоо логикалык жактан ырааттуу. Бирок кээде кагазга түшүрө келгенде стилдик жактан болбой бара жаткан жеринде кийлигишүүгө туура келди. Мисалы, экөө тең маани бербеген, текстке маанилик жактан байланышпаган, жалпы ыргак менен инерттүү түрдө кетип калган кош сөздөрдү алып салдык. Ынозондон-тынозон, чыка-чыпа, алелектен-булелек ж.б. Кээде мисалы, Алмамбеттин чоо жайын Бакай Күлчорого баяндап берип жатып эле, Чубактан бир эки сап айтып, Алмамбеттин сөөгү Чеч-Дөбөгө коюлду деп, кайра Чубактын чекесине айбалта тийип Бээжиндин бери четинде Каралканын белине Чубак коюлду деп кетет. Маселен бул эки сапты Алмамбеттин коюлганы жерине жылдырдык. Мындай механикалык түрдө айтылып калган жерлеринде тексти кеспей туруп орун алмаштырып түзөтүү, мазмун-

дуулукту сактоо иш аракетин болду. Тексттерди келкилеп кесүү болгон жок, кандай айтылса ошол боюнча басылды. Анткени илимий басмада биздин биринчи койгон негизги максатыбыз, оозеки үлгүнүн айтылышын кандай болсо ошондой сактап калуу. Мындан сырткары соңунда түшүнүксүз сөздөрдүн түшүндүрмөсү, топонимдер, этнонимдер, адам аттары берилди. Кириш сөздө "Семетей" боюнча учкай илимий анализ жасадык.

Жыйынтыктап айтсак, III Азизовдун "Семетей" бөлүгү, өз бетинче оригиналдуу, мазмундуу ары кызыктуу, жаралган. Биздин жеке пикирибизде "Манас" үчилтигинин башка варианттарын толуктаган дагы бир салмактуу оозеки салттуулуктун чегиндеги варианты деп ойлойбуз.

"Сейтек" үчилтиктин акыркы жыйынтыктоочу финалдык бөлүгү. Себеби, "Эр Сарыкты" эсептебегенде "Кененим" "Алымсарык", "Кунансарык", "Алтын бармак Акаяр", "Арстан түстүү Ак жол баатыр" өңдүү циклизациялык бөлүктөрү биринчиден манасчынын көзү барында жазылып алынбай калды, кийинки манасчылар бул бөлүктөрдү айтабы, же айтпайбы аны бир жараткандын буйругу билер.

"Сейтекти" манасчылар эл алдында сейрек айткандыктанбы, калктын калың катмарына "Манас", "Семетей" сыяктуу популярдуулук менен жайылган эмес. Бирок, "Сейтек" үчилтиктин жыйынтыктоочу бөлүгү экендигин баардыгы билет, ал тургай кээде өтө кызыгуу менен талкуу кылышат. Дегеним кыскача, үстүртөн болсо да жалпы сюжеттен калайык журт кабардар. Ошол себептен уламбы, "Сейтек" боюнча атайын объектиге алынып изилденген эмгектер да бир экөөнү эске албаганда ушул күнгө чейин жокко эсе.

Жалпыга белгилүү болгондой баштапкы эки бөлүктүн тең сюжети абдан трагедиялуу аяктайт. Элдин сүймөнчүлүгүнө ээ болгон, кан-жанына сиңип калган чыгарманын соңу минтип бүтүп калышы мүмкүн эмес эле. Логикалык ырааттуулуктан алганда

деле адам баласы ар дайым жакшылыктан күдөр үзбөй илгери үмүт менен жашайт, башка салган түйшүктү акыркы күнүнө чейин көтөрөт. Бул жашпоонун мыйзамы. Эпостогу негизги философиялык маанинин тереңдиги дагы ушуга алып барат. Ушул алкактан алганда "Сейтек" идеалдуу табылга болгон.

Баатырдык эпостун бардык параметринде караганда "Сейтек" башкы эки бөлүгү сыяктуу бүткөн, калыптанган сюжеттик композицияга ээ. Ал тургай эки бөлүктү жыйынтыктап, корутундулап оптималдуу түрдө финалдык утушка жеткен чыгарма. "Сейтек" бөлүгү жалпы алып караганда көлөмү чакан. Салттуу өзөктүү окуялары толук болбосо да негиздүүлөрү сакталып, кыска жана кызыктуу ары жыйнактуу. Ошону менен катар "Манас", "Семетей" сыяктуу эле эпикалык катмардуулук туруктуу калыптанган, поэтикасы салттуулуктун чегинде өнүккөн.

Эгерде үчилтиктин өзөктүү окуяларын көз алдыбыздан чубуртуп сыдырып карасак, үчөө бир эле үрөндөн өнүп чыкканы, татаал сюжеттик композициядан тургандыгы, өз ара тутумдаштыгы көрүнүп турат. Эпикалык чыгарманын генеалогиялык жактан циклдүүлүгү эле мунун айкын мисалы. Мындай органикалык биримдик үчилтикти бирдей деңгээлде толук кандуу кабылдоого мүмкүндүк түзөт. Үчөөнү толук айткан манасчылар да үчилтикти мазмундук сызыктан бөлбөй айтышкан.

Мисалы, "Манас" менен "Семетейди" органикалык жактан байлаган өзөктүү окуя "Каныкейдин Букарга качышы", мына бул окуя "Семетейдин" негизги өзөгүн түзөт, мындан аркы окуялар чиркелишип, коюланып келип кульминациялык чегине жеткирет андан ары жай турмушу да, алаамат күндөрү кыргыздын башына келгени баяндалат. Ал эми "Айчүрөк менен Күлчоронун туткундалып кетиши", "Сейтектеги" негизги окуялардын мазмундук жактан тутумдашуусуна өбөлгө болгон эпизод. Маселен, Бакайдын, Каныкейдин, көргөн күнү, кайталанган ачуу тагдырлары ж.б.

Манастын иш аракети, элин жерин чет душманга бастырбай, кор кылбай багып алуу, элдин эркин биримдигин сактоо мүдөөсү "Семетейде" уланып жүрүп олтуруп, "Сейтектин Желмогуз уулу Сарыбай менен болгон күрөшү" менен соңуна чыгат. Кыргыздын негизги душманы экинчи кылыч көтөргүс болуп тынганы менен аяктайт. Ал эми канча деген окуялар ортодо эпикалык мейкиндикте чагылат, борбордук идеяга тутумдашып келип сюжетти байытат. Алар деталдуу түрдө баяндалат. Ар бир персонаж, ар бир кыймыл, иш аракет кадимки болгон окуядай жандуу, реалдуу сүрөттөөгө ээ. Эгер ушул көз карашка бир жактуу карап көрсөк, "эпос" деп жанр катары кабылданганы эле болбосо, "Манас" үчилтигиндеги өзгөчө адамдардын иш аракеттери, кулк мүнөздөрү, бир-бирине кылган мамилелери, жакшы да, жаман да сапаттары чыпчыргасы коробой азыркы турмушубузда деле болуп жатпайбы. Элдик мурасыбыздын көөнөрбөгөн түбөлүктүү касиети да ушундадыр, а балким адам табиятында карама-каршылыксыз жашай албайттыр. Ал эми өткөндөгү тарыхты мезгилдин ар бир арымында, маани-маңызын жоготпой улам кийинкилерге сабак болсун деп, ар бир муунга жеткирип келген манасчы чыны менен эле жашоонун мугалими, жашоонун чебер сүрөткери.

"Сейтектин" эл арасында көп айтылбай калганынын бир себеби да балким эпикалык чыгарманын көлөмдүүлүгүнөн, бардык эле манасчынын үчилтикти толук өздөштүрүүгө дарамети жете бербегенинен болушу да ыктымал. Көрүнүп тургандай эпос өтө тааал, окуялары арбын, мотив, тема дегендер көп, обр-раздардын системасы көп кырдуу.

"Сейтекти" айткан манасчылардын варианттары баштапкы эки бөлүмдөрүндөй эле бир кылка эмес. Дегенибиз негизги өзөктүк окуялар кээде айтылбай, айтылса да үстүртөн кыскача баяндалып кетет. Ошондуктан бул варианттарды талдоодо, Саякбай Каралаевдин айтуусундагы вариантын негизги таяныч кы-

лып, ага салыштырмалуу карап келебиз. Себеби улуу муундагы манасчылар Шапак Рысмендеевдин, Багыш Сазановдун ж.б варианттарында деле, Саякбай Кара-лаевдикиндей окуялар толук эмес. Жалпы варианттарга мүнөздүү көрүнүш, Семетей кайып болуп Кара үңкүргө кирип кеткенден кийини, Кыяз Айчүрөктү, Күлчорону зордук менен туткундап байлап алып кетиши. Ошондо Сейтек күмөн курсакта кеткен бала болгону: Дээрлик "Сейтек" бөлүгүн айткан манасчыларда жогорудагы эпизоддор, негизги өзөктүк окуяларды түзүп, мазмундук жактан салттуу түрдө өзгөрүүсүз айтылат. Ал эми, калган окуялардын композициялык түзүлүшүндө ажырымдык бар. Кээде айрым окуялар так эмес, же жок болуп чыгат. Мисалы, "Сейтектин чоң энесине жана Бакайга жолугушу", деген бөлүмдөн Канчоронун өлүмү кыскача айтылып кетет, "Семетейдин кайра элге кошулушу" жок, "Желмогуз уулу Сарыбайдын урушу" бөлүгү кыскача баяндалып, Сейтек Таласка көчүп келе электе Жедигерде өтөт.

"Сейтек" төмөндөгүдөй сюжеттик курумда баяндалат: Чар жайыт турган жери бар ошондо токою бар чери бар, анда жакут деген эли бар, андан бери келгенде тирелген Тибет тоосу бар, адамдын көз жоосун алган коосу бар. Алтайдын салкын төрү бар, тамыры дары чөбү бар, Енисей менен Об дайра көшүлүп аккан суусу бар, хакас, башкыр журту бар, андан бери келгенде Ат-Башы, Ала-Тоосу бар. Кантеңирдей чокусу айкөлүң Манас баскан жер ошол, Теңирим тартуу кылган калкына, бир кездерде ошол жерди жердеген кыргыз деген калкы бар. Кыраан баатыр эр Сейтек, душманга намыс бербеген, аркыраган чоң дайра булагына жуунган, чоң атасы шер Манас анын арстан уулу дал ошол эр Семенден туулган. Кең- Байкалды жайлаган, атадан калган байракты аздектеп тутуп кармаган, нагыз кыргыз тукуму, кыраан баатыр эр Сейтек, деп улуу жомок уланат.

"Сейтектин төрөлүшү"; "Сейтектин Күлчоро менен таанышышы"; "Сейтек менен Кыяздын күрөшү";

"Момушкандын Соорон дарыгерди жиберип Күлчоронун далысын айыктырганы"; "Кыяздын өлүмү"; "Сейтектин Желмогуз уулу Сарыбай, Сапарбай менен кармашы"; "Сейтектин аяш энеси Куяналынын Айчүрөктүн чакыруусу боюнча жардамга келиши"; "Сейтектин Сүйүмканга үйлөнүшү": "Кутубийдин кан болушу"; "Сейтектин Таласка көчүп келиши; "Сейтектин абасы Бакайга, чоң энеси Каныкейге жолугушу; "Семетейдин Кара үңкүрдүн оозунан көрүнүшү"; "Сары кулактын сүйүнчүлөп барышы"; "Канчоронун өлүмү"; "Сейтектин кан болушу".

"Сейтектин" башталышында манасчы төмөндөгүдөй жоргологон тил менен кара сөз түрүндө баяндарын айтып жүрүп олтурат: "Манастын көзү барында бир кездерде каяша айтаар киши жок, айкөлдүн баатырлыгына эле эмес көйгашка акылына, кара кылды как жарган калыстыгына, алыс-жуукту, жарды менен жалчыны бирдей караганына, ыраазы болуп кыргыз кандары эле эмес, далай кандыктар башуруп турган экен. Кийин айкөл оо дүйнөгө көчкөндө, арбагын сыйлап айткандарын орундап, милдетин өтөп зыйнатына турган акыреттик достору Кутубий, Момуш, Төштүк, агалары Кошой, Бакай, энеси Чыйырды, жубайы Каныкей баш болуп, аз гана кыргыз көп аргын түмөн түйшүк тагдырды башынан кечиришет. Акырындап бирдиктүү журт таруудайдан чачырап, кыргыздын ичинен эле душманга колтук ачкандар чыгат. Семетей эр жеткенче тайларында чоңоёт. Кайрылып өз эли -жерин таап, өткөндүн өксүгүн толтуруп, чачылган элди жыйып, душмандан өчүн алып, бардыгын жай-жайына коёт. Бирок, жедигердин Кыязы Семетейдин элин чаап алып, Канчоро кан шайланат. Ошентип эмчектеш бир тууганы кан кускур Канчоронун чыккынчылык кастыгынан улам, Семетей өлүү тирүүлүгү билинбей кайып болуп, Айчүрөктү зордоп Кыяз алып кетет, ошондо курсакта кеткен күмөндөн айта турган кеп калган.

Бир кездерде Акун кан Анжиян, Самаркан, Маргалан деген жерде кандык кылып турса, Кутубий

Жеткайтты, Жедигердин тукумдары Жети-Суу тарапты сурак кылып турган,-дейт. Акун кандын, Ажыбай, Түмөнбай аттуу эки уулу, Айчүрөк, Алийман, Калыйман деген кыздары болот. Сейтек кудайдын буйругу экен жедигерде туулат. Манастын досу Кутубийден Ажыгул, Сүйүмкан деген бир уул, бир кызы болот. Мына ошол Сүйүмканды кийин Каныкей Сейтекке алып берет. Сейтектен Эр Сарык туулат"-деп "Сейтегин" улаган. (1995-жыл. Октябрь. Үч-Кайнар. Ж.О) Мындай баяндоо эпостун сюжетин уга электе кызыгууну жаратат.

"Сейтек" бөлүгүндөгү сюжеттик композицияда Шаабайлык стиль өзүнчө оригиналдуу, обондуу ыргагы да башкача. Айрым бир күчтүү чыккан эпизоддоруна "Айчүрөк менен Күлчоро туткундалып кеткени", "Сейтектин Сарыбай менен болгон кармашы" майда эпизоддордон; "Момушкан жиберген Соорон дарыгердин Күлчорону дарылашы", "Айчүрөк Сейтекке ата тегин баяндап айтып бергени" сыяктуу окуялары кирет. Бул эпизоддор көркөмдүгү, маани-маңызы менен эпостун мазмунун тереңдетет. "Сейтекте" башкы эки бөлүгүндөй эле эпостун өзөктүү окуялары сакталган аны менен бирге көркөмдүгү салттуулуктун чегинде өнүктүрүлгөн, тексттеги поэтикалык ыкмалар, алардын туруктуу формалары дегеле элдик оозеки чыгармачылыктын жанрлары арбын колдонулган. Ички композициядагы майда деталдуулук, негизги окуяны кошумча байытып турат, байкалып тургандай интерпретация манасчынын өзүнчөлүк касиетин, дараметин көргөзөт. Айталык, Канчоронун, же Боталанын (эпизоддук кейипкер) адамдын акылына сыйбаган иштерин баяндаган жерлеринде, мисалы:

Арстан бала чорону,
Көмкөрөдөн салды эми
Бөрү тартып башына,
Башын чулгап ороду.
Канжар кыя кармады,
Канжыгага бек койду,

Кана чоро деп койду,
 Кыжы менен бек ойду,
 Кыйналба баатыр деп койду.
 Ошо кезде эр чоро,
 Козголо албайт бек таңды.
 Ээ, дээрине эси жок,
 Аа, деп айтаар алы жок...
 Адам кылбас кордукту,
 Адам минтип койгондо,
 Калмак эмес далысын,
 Кыргыз минтип сойгондо,
 Макул тагдыр ушу деп,
 Эр да болсо кор болуп,
 Кор болгондо көр болуп ж.б

Манасчы күйбөгөн жери күл болуп, эмоцияга берилип, сыздап жиберет. Образга кирип алып Күлчоро менен кошо жарышып, Кыяз менен күрөшөт, мушташат. Күлчоро, өзү көргөн көр азабынан да, жалпы кыргыз үчүн күйүп элдин тагдырын бийик койгон чыныгы патриот. Канга кан, өч алуу, кек, ички өкүт, ачуу тагдыр өңдүү көрүнүш, каармандардын жеке керт башындагы эле трагедия эмес, ал жалпы элдин башына түшкөн кайгы.

Манасчынын эмоционалдуулук менен күчөгөндөн-күчөп, күпүлдөтүп айтканы азыркы окурмандарга өтө тааныш "бой без правил" кудум, "боевик" согуш тасмасындагыдай, муштуму менен урган сайын айтаар сөзүн айтып, жатып кашык каны калганча аябай күрөшөт, кыймылдар элестүү чагылат:

Төрт-Күлдүн төмөн жагында,
 Төрөнүн сайган багында,
 Кызды Кыяз алгансың,
 Кызга кыргын салгансың,
 Кемпирлердин баарысын,
 Кескилетип сүйрөтүп,
 Кумандыкка чалгансың!
 Атаңдын көрү көр Кыяз,
 Арам өлгөн шер Кыяз,

Бооруңду тилип, өтүңдү,
 Алайымбы шум Кыяз!
 Өткөндөгү өчүмдү,
 Алайымбы шор Кыяз! ж.б же,
 Айбалта менен чабышты,
 Катыгүн башты көздү жарышты,
 Кудурет чокмор менен салышты,
 Ошондо жерди сабап урушту,
 Жата калып тиштешти,
 Оройго чалып калышты ж.б

Баатырлар өч алуунун алдында эмне үчүн согуш талаасына келгенин, ким үчүн салгылашууга даяр экенин, бир-бирине айтчусун айтып, бир-бирин абдан көкүтүп, ого бетер чыйралышып анан согушмай бул согуштук татикада кездешет, бул жеке эле "Манас" үчилтигинде эмес, жалпы эле дүйнөлүк эпикалык мурастарга таандык көрүнүш. Мына мындай учурларда манасчынын баянындагы диалогдор жандуу болуп, каармандын образдар системасы алардын кыймыл аракетинин натыйжасында ар тараптуу ачылат.

Башка бир маселе "Сейтектин Сарыбай менен болгон кармашы" бөлүмүндөгү окуяга байланыштуу болмокчу. Негизи бул бөлүк Саякбайдыкы боюнча эпостун соңунда баяндалат. Ал эми Шаабайдыкы боюнча Сейтек Таласка келгенге чейин болот. Композициялык түзүлүшү да башкача. Бул окуя Айчүрөктүн Кыяздан Тооторуну алдап сурап алып Кутубийди көздөй жөнөгөн жеринде окуя бир топ татаалдашкан. Сейтектин айланасындагы маанилүү эпизоддордун көпчүлүгү Жеткайтта, Жедигерде өтөт да, Таласка келгенче үйлөнүп, анан көчүп келишет. Ушул жерден ары Бакай, Чыйырды, Каныкей, Көрпаянга жолуккан жери абдан кыска баяндалып кетет. Мисалы, Канчорого Чачыкей түш көрдүм түшүмдү жоручу деп айтып берсе, көргөн түшүң ушубу, көргө түрткөн сен болдуң деп, аны кылыч менен кыя чаап өлтүрүп; Семетейди көрдүм деп сүйүнчүлөп келген Сары Таздын баласы Сары кулакты атып; аңгыча Сейтектен кел-

генин көрүп калып, мылтыгын октоп Күлчорону атып салаарда Сейтек сактап калып; андан Канчоро качып жүрүп берет, көп узатпай Күлчоро куба жетип чокмор менен башка салат, ага болбой качканда Сейтек жай кылат, бул окуялар өтө тездик менен көз ачып жумганча бир-бирине жалгашып өтүп кетет. Кийин Сейтектин кан болуп шайланып, такка олтурушу, кайрадан бакубат жашоо башталуусу менен финалдык бөлүк аяктайт. Албетте көрүнүп тургандай Канчоронун өлүмү, Бакай, Чыйырды, Каныкей, Көрпаянга жолуккан жери угармандын бүйүрүн кызытып келип, кондициясына жетпей калгандай туюлат. Ушул эле ойду "Сейтектин Сарыбай менен болгон кармашы" окуясына карата айтууга болор эле. Анткени окуянын башталышы, ачык эмес, Кутубий тараптагылар Сарыбайды козуттубу (интрига кылдыбы), же Айчүрөк Сарыбай менен Кыздын ортосундагы достук мамилесин буздубу буйдала түшөсүң. Бирок мындай учурлар сейрек учурагандыктан, эпостун жалпы салмагынын алкагында алганда көркөмдүк беделин төмөндөтө албайт. Анткени манасчы кээ бир убакта күтүлбөгөн фабулалык окуяларды баяндап жиберет, анда текстке назар салып көрөлү:

Кыяз арам пикиринде Сейтектин көзүн тазалап коюуну ойлоп, Сейтекти аркасына өңөрүп алып, камыштуу көл жээгине алып барып, балам тээ көрүнүп турган камыштуу шабырды көрдүңбү, ошол жерге баргының, жолборс чыгат алгының, мага белек кылсаң мен ыраазы болор элем дейт. Бала балакатка жете элек, балтыр эти толо элек, коркуу дегенди биле элек, жолборс, кабыланга арбаша элек он экиге эми келген кези экен. Сейтек атасына барбаймын деп айта албай камыш жээкке барса чыны менен эле жолборс чыгып качырып сала берет: "Апей, түгөт кантет", - деп шамдагайлык менен эки кулактан кармап калып, үстүнө мине калат. Кекиртектен бек муунтуп эсин оодара кармайт, куйруктан сүйрөп барып кара ташка жабыштыра бир урганда, азуу тиштери аркайып, оозунан

кара кан кетип, башы былчыйып жаны чыгат. Муну көрүп, Кыяздын жүрөгү болкулдап, калп эле кабатырланган болуп анткорсуп, жолборстун терисин сыйырытып алып, андан ары эмне кылсам деп ойлонот. Көкдөбөгө келгенде балам күрөшөлү дейт. Ата менин күрөшөр чагым боло элек, дегенине койбой көшөрүп, амал менен белин сындырып бүктөйүн деп ойлойт Кыяз. Ошол жерден мейли күрөшсө күрөшөлү деп экөө кармашат, канча күнү алышып, бирин бири жыга албай турганда, Сейтектин көзүнө алтын сакал Айкожо, Манас, Алмамбет, Сыргак баш болуп көрүнүп, кирген буурадай күч кирип, айкырып арстандай күрүлдөп, Кыязды көтөрүп жерге бир уруп, башынан аттап кетет. Ошондо Кыяздан жан чыгып, ай-хай баатыр кантесиң, атаңды көрсөң минтесиң, атасын минткен болчу эмес, кайра аттагын башымды, -деп кыйкырат. Анда Сейтек болбой баш чулгуйт. Ушинтип турганда Чүрөк кереметинде билип, баламды мерт кылып коёр бекен деп шашылып келип калган болот. Бул сыяктуу кызыктуу окуялар арбын. Бир эсе манасчы Сейтектин жаш, али токтоло элек, Семетей сыяктуу кадыресе баатыр боло элек кезин көргөзсө, экинчи жагынан жаш болсо да чыныгы баатырдын "болор бала богунан" дегендей, келечекте аталарынан ашса ашып, бирок кем калбаган баатырдын жетилип келе жатканын көргөзөт. Сейтекте, Манас, Семетейдин (сакралдуу) сырдуу касиетин көргөзгөн образы анча күчтүү эмес, бирок белгилүү бир деңгээлде сакталган. Албетте манасчы эпикалык салттуулуктун чегинен чыккан эмес, анткени манасчы үчүн салттуулук өтө маанилүү (сөз манасчылыктагы салттуулук жөнүндө болуп жатат). Ушул жагынан алганда Шаабай жөнөкөй эле манасчы эмес, ал жартуучу, таланттуу сценарист десек аша чаппайбыз. Жогоруда биз жалпы сюжеттик композициядагы өзгөчөлүк, манасчынын стилдик ыкмасы тууралуу учкай кеп козгодук.

Эми манасчынын поэтикалык тили жагдайынан сөз кыла кетели. "Сейтек" баштапкы эки бөлүгүнөн кем калбаган көркөмдүк даражага ээ. Өзгөчө бул драма-

тизацияланган сценаларды баяндоодо көбүрөөк орун алат. Каармандын ички оюн, тагдырын бир-бирине кылган мамилелерин ачууда каймана айтылган метафоралык салыштыруу, гипербола, эпитет, аллегория ж.б арбын. Согуштук кырдаалдарды, курал жарактарды жасалышынан өйдө, жаратылыштын кооздугун, ата журттун ыйыктыгын, персонаждардын мүнөзүн ачып берүүдө көркөм каражаттардын, салттуулуктун чегинде кенен кесири колдонулгандыгы дагы манасчынын дасыккан чеберчилигин көргөзүп турат. Бир катар мисалдарды келтирип өтөлү:

Кара кашка тынарым,

Туйгундан калган туягым,-деп Айчүрөк Сейтеке жалбарып ата тегин баяндап берүүгө камданып, баласын кара кашкар тынар-кушка салыштырып метафора менен каймана образдуу айтып жаткан болсо, экинчи жактан ушул эле "тынар" деген сөз маанилик жактан "тирегим", "таянычым" дегенди да туюндурат. Туйгун-(тетеревятник-белый ястреб), алгыр бүркүттөй баатырдан калган туягым дегени "туяк" тукуму. Абдан кеңири колдонулган формасы: Тулпардан калган туягым,

Арстандан калган чунагым.

Айзага таккан желегим,

Асылдан калган белегим.

Кыраандан калган каралдым,

Кабыландан калган жөлөгүм.

Көрүнүп тургандай туягым, чунагым, желегим, белегим, каралдым, жөлөгүм, деген мейли рифмалык уйкаштыкта айтылган синонимдер десек, каймана тил контекст боюнча алганда тике маанисинде "балам" дегенди эле билдирет. Тулшарга, арстанга, айзага (найзага), асылга, кыраанга, кабыланга деген маанилер менен ширелишип келип, салыштырма метафора, чылкый образды жаратат. Жалпы тексттик алкакта караганда, көпчүлүк убакта маселен кийинки саптагы мисалдар баш каарман баатырга карата айтылган туруктуу эпитет болуп калыптанган.

Эпос табиятында кыргыздын байыркы тилинде айтылган жана ошол тилде калыптанган. Карап көрсөк, бир эле сөздүн бир же бир нече алыс жана жакын синонимдери жамгырдай төгүп айтып жатканда кантип эле айтылып кеткенине таң каласың. Кийинки мисал:

1. Мураа болуп кетейин
2. Айланайын кан ата,
3. Уруксаат берсең нетели,
4. Бир муратка жетели.
5. Колдо бар куш карчыга,
6. Карчыга кушка көз салдым,
7. Тулпар туйлайт тушунда,
8. Суу боюнда жалбызды,
9. Бүлөө кылып алалы.

Аллегориялык маанайдагы саптарда, Айчүрөк ата салтын айтып Кутубийдин кызы Сүйүмкандын колун сурап жатат. Диалог каймана тилде жүрүп жатат. 5,6-сапты караңыз, же 7,8-сапты. Сөз Сүйүмкан жөнүндө болуп жатат. Мындай поэтикалык чеберчилик Шаабай манасчынын вариантында кенен политрада колдонулуп, жаратылыш кубулуштарынан тартып, кыбыраган куртка чейин образдуулукту жаратат. Мисал

1. Жалбырагы жаргактай,

Кара курту бармактай, -деп жеткайттагы токойду сүрөттөйт;

2. Жаңгагы жатат көң болуп,
- Өрүгү калган как болуп,-деп Манастын Күл токою;
3. Чыканактай бул бала,

Чаткал тоодой көрүнүп,-деп, Кыяз Сейтекке карап ойлонуп калып жатат. Үч мисал алдык мында, 1. салыштыруу 2. метафоралык салыштыруу 3. литота поэтикалык көркөм каражаттар ар бир кырдаалга шайкеш, образдуулукка боёк кошуу менен тексттин уккулуктуулугун, окуса моокумунду кандыра турган руханий байлык тартуулайт. Манасчынын чебердиги үчилтиктин бүткүл тулку боюнда ушундай, улуу манасчылардан келе жаткан салттуулукту сактоо менен

калыштангандыгын, жекече кайталангыс стили бар экендигин айгинелейт. Ал тургай драматизацияланган жерлеринде уникалдуу даяр сценарийлер бар, жасалмалуулук, бирөөнү тууроо жок, өз бетинче эркин.

Биз канчалык деңгээлде манасчынын чеберчилигин, манасчылык табиятын ачып бере алдык үчилтиктин мазмунунан, учкай илимий анализден көрүнөр. Али айтылуучу пикирлер, алымча кошумчалар алдыда. Эми үчилтиктин соңку корутундулоочу бөлүгү "Сейтек" эпосунун кандай принциптер менен даярдалгандыгы туурасында айта кетели.

"Эпостун көркөм текстин магниттик лентадан жазуу жүзүнө түшүргөн убакта, оозеки айтылган манастын эч өзгөрүүсүз кагаза түшүрүлгөн үлгүсү колубузга турду. Бул өзүнчө бир кызыгууну туудурган стиль эле. Ошол калыбында эч кол тийгизбей басмага жиберүүгө да мүмкүн эмес болду", - деп, "Манас" бөлүгү жарык көргөндө жазган элек. Ушул эле пикирден кайтпай туруп сөзмө-сөз кайрадан кайталоого туура келип олтурат. Анткени "Семетей", "Сейтек" бөлүктөрүнө жогоруда айтылган сөздөрдүн тикедентике тиешеси бар. Илимий басманын принциптери үчилтикте бирдей сакталды. Текстин үстүндө иштөөдө негизги өзөккө зыяны тийбеген артыкбаш механикалык түрдө айтылып кеткен сөздөр болсо гана кыскартууга батындык. Айрым жерде саптарды маанисине карай ордун жылыштыруу болду. Негизи, дээрлик десек тагыраак болор текст манасчы кандай айтса, дал ошондой басмага даярдалды. Илимий басманын башкы максаты "Сейтектин" оозеки түрдө айтылышындагы үлгүсүн сактап калуу эле. Жеке пикиримде, келечекте өзгөчө жаш илимпоздор үчүн текст таануу ишинде пайдасы көбүрөөк тийер.

Жалпы сюжеттин темаларын манасчы айткан кыраат боюнча жайгаштырууга аракет кылдык. Тексттин аягында эпостогу этноним, топоним түшүнүксүз сөздөрдүн түшүндүрмөсү, адам аттарын киргизип ал фавиттик тартипте берилди.

Негизи «Манасты» кагазга түшүрүү ишин 1997-жылдан тартып баштаган элек. Андан бери далай суулар акты дегендей, өткөн жылдан баштап «Семетей», «Сейтек» бөлүгүн кагазга түшүрүп, жыл бою тынымы жок тексттин үстүндө иштөө аракетинде болдук. Атайын баса белгилеп кетүүчү нерсе Манас жаштар ордосунун жетекчиси Бакыт Романовдун демилгеси, коллективинин күчү менен илимий басманын процесстик иши жүрүп келе жатат.

Ар бир иштин бүтөөр күнү, убактысы болот көрүнөт. Буюрса көөдөндө көйгөй жүргөн, сары майдай сактаган үчилтик толуккандуу басмадан чыкты.

Улуу касиетти өтө аярлык менен тутуп, жан дүйнөсүнө "Манасын", «Семетейин», «Сейтегин» сыйдырып, өмүр бою айтып, өзү айткандай "айкөлүнө ак кызматын өтөгөн" белгилүү классикалык, династиялык манасчы, кыргыз корифейлеринин туягы, импровизатор жана жаратуучу Шаабай Азизовдун үчилтиги кыргыз журтчулугуна, маданияттын казынасына, илимине, эбегейсиз салым кошконун баса белгилөөбүз керек.

Ж. К. Орозобекова

**МАНАСТААНУУ БОЮНЧА КУРСТУК
ЛЕКЦИЯЛАР**

Калыпка салган оператор Э. Талканов

Басууга 22.10.2014. кол коюлду.

Форматы 60*84 ¹/₁₆. Офсет кагазы.

Көлөмү 14,2 басма табак. Нускасы 300. заказ №126.

«Газета.KG» басмасында басылды.

МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
КИТЕПХАНА

ИНВ № 250-007

Орозобекова Жылдыз Калмашевна филология илимдерини кандидаты, доцент, «Манас» коомдук академиясынын академиги. Манастануу айдыңында фундаменталдуу изилдөөчү фольклорист манастануучу. Кыргыз Улуттук Илимдер Академиясында 1989-2000 жылдар иштеген, азыр Ж. Баласагын атындагы КУУда Экономика жана Финансы институтунда жана И. Арабаев атындагы КМУда Манастануу институтунда иштейт. Автордун «Манас» эпосундагы тулпардын көркөм образы жана сыпаттоо ыкмалары» (1995), «Айтуучулук өнөрдүн тарыхый өсүп өнүгүү жолу» (2003) монографиялары, илимий изилдөөлөр жана көптөгөн илимий макалалары илимий жыйнактарда, мезгилсиз басма сөздөрүндө жарык көргөн. «Кыргыз эпикалык мурастарынын антологиясы» CD дискин түзгөн (2006).

«Манас» энциклопедиясы эки томдугуна (1995), «Кыргыз адабиятынын тарыхы» жети томдугуна жана Манастануу (2012) орус тилинде, «Манастануу» кыргыз тилинде (2013) окуу куралдарына авторлош.

Белгилүү чоң манасчы Кыргыз Эл артисти Шаабай Азизовдун «Манас», «Семетей», «Сейтек» үчилтик вариантын жазып алып түзүп, илимий басмага даярдап чыгарган (2014)

1000704